

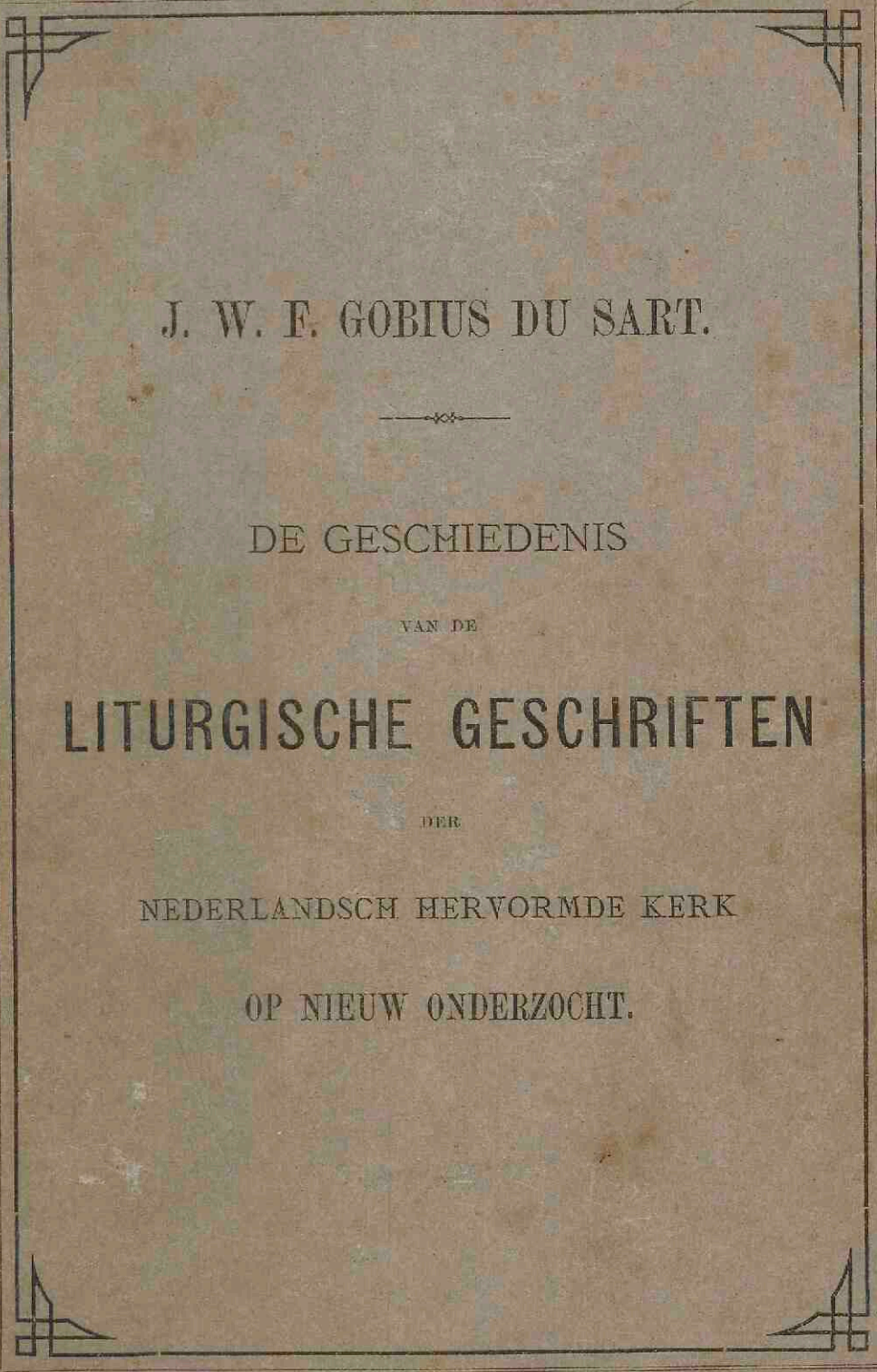

De geschiedenis van de liturgische geschriften der Nederlandsch Hervormde Kerk op nieuw onderzocht

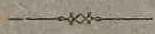
<https://hdl.handle.net/1874/240676>

17
4 Juni 1886.

N. 45196

J. W. F. GOBIUS DU SART.

DE GESCHIEDENIS

VAN DE

LITURGISCHE GESCHRIFTEN

DER

NEDERLANDSCH HERVORMDE KERK

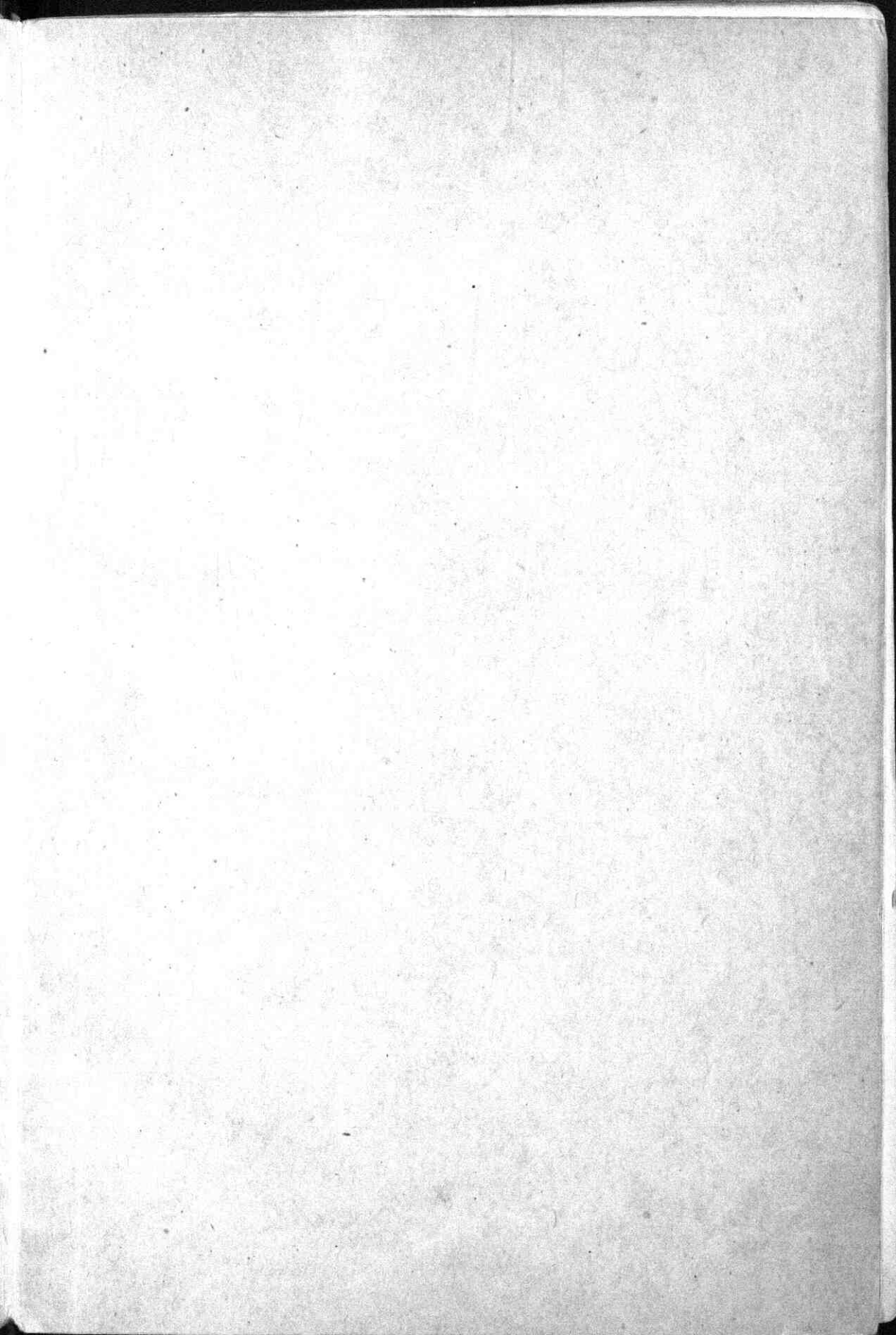
OP NIEUW ONDERZOCHT.

Utrecht

A. qu.

192

DE GESCHIEDENIS

VAN DE

Liturgische geschriften der Nederlandsch Hervormde Kerk

OP NIEUW ONDERZOCHT.

V

DE GESCHIEDENIS

VAN DE

Liturgische geschriften der Nederlandsch Hervormde Kerk

OP NIEUW ONDERZOCHT.

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD

VAN

Doctor in de Godgeleerdheid,

AAN DE RIJKS-UNIVERSITEIT TE UTRECHT,

NA MACTHIGING VAN DEN RECTOR-MAGNIFICUS

D^R. J. A. WIJNNE,

Hoogleeraar in de Faculteit van Letteren en Wijsbegeerte,

VOLGENS BESLUIT VAN DEN SENAAT DER UNIVERSITEIT,

TEGEN DE BEDENKINGEN VAN DE

FACULTEIT DER GODGELEERDHEID

TE VERDEDIGEN

op Vrijdag den 4^{den} Juni 1886, des namiddags te 1 uur,

DOOR

JOAN WILLEM FREDERIK GOBIUS DU SART,

geboren te St. JANSKA.

UTRECHT. — A. J. VAN HUFFEL.

1886.

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

1408 8755

AAN DE
NAGEDACHTENIS VAN MIJNEN GELIEFDEN VADER

EN AAN
MIJNE DIERBARE MOEDER.

Het is mij eene aangename taak, dit proefschrift niet zonder «een woord vooraf» het licht te mogen doen zien. Zóó toch wordt mij de gelegenheid geboden aan allen die mij voortgeholpen hebben op den weg der Theologische Studiën mijnen hartelijken dank te betuigen.

Gij, Hooggeleerde CRAMER, zeer geachte promotor, hebt aanspraak op mijne erkentelijkheid voor de hulp die ik van U heb mogen ondervinden. Riep ik uwen bijstand in, steeds vond ik u bereid. Ontvang daarvoor mijnen dank.

Hooggeleerde Heeren DOEDES, BEETS, VALETON, LAMERS, LASONDER en CANNegiETER, het is mij eene behoefte, vooral in deze dagen, waar de Theologische Faculteit der Utrechtsche Universiteit een voorwerp van verdachtmaking is, als zoude zij hare leerlingen dwingen «in verba jurare magistri», van het tegendeel te getuigen: uwe lessen en werken hebben mij steeds tot vernieuwd onderzoek aanzet, en gij allen hebt mij, juist wanneer er verschil van opinie was, voor zooverre daarvan bij een student tegenover een professor sprake wezen kan, steeds de grootste humaniteit doen ondervinden. Ontvangt daarvoor

allen mijnen dank. Weest allen, even als mijn promotor, Gode bevolen.

Bij het schrijven dezer regelen, meen ik een man niet te mogen vergeten, die voor den gang van mijne studiën van zoo grooten invloed geweest is en wiens leerling te mogen heeten, ik mij tot eene groote eer reken, ik bedoel Dr. H. F. KOHLBRUGGE, in leven Predikant der Ned. Herv. Gemeente te Elberfeld. De man, die, zooals thans door iedereen volmondig erkend wordt, indertijd op hoogst onrechtvaardige wijze van 't lidmaatschap der Ned. Herv. Kerk geweerd is. Zijne geschriften zijn voor mij steeds geweest, en zullen blijven eene «lamp voor mijnen voet» voor zooverre men dit van het werk van een mensch zeggen kan.

Heb ik dit proefschrift opgedragen aan U, mijn geliefde Moeder! en aan de nagedachtenis van mijnen onvergetelijken Vader, het is om u eene kleine gave te bieden voor alle liefde, die ik van u mocht ondervinden, gedurende den langen tijd, dat gij als weduwe mijne opvoeding geleid hebt en voor mij geweest zijt vader en moeder tegelijk. Spare U God nog lange voor ons!

Een woord van vaarwel aan u mijne Akademie vrienden moet mij nog van 't harte. Heb ik langen tijd met u als lid van het gezelschap «Excelsior Deo Iuvante» aangename dagen aan de akademie mogen doorbrengen, van harte hoop ik dat de band die dáár tusschen ons gelegd is, nog langen tijd zal blijven bestaan, dat de vriendschap

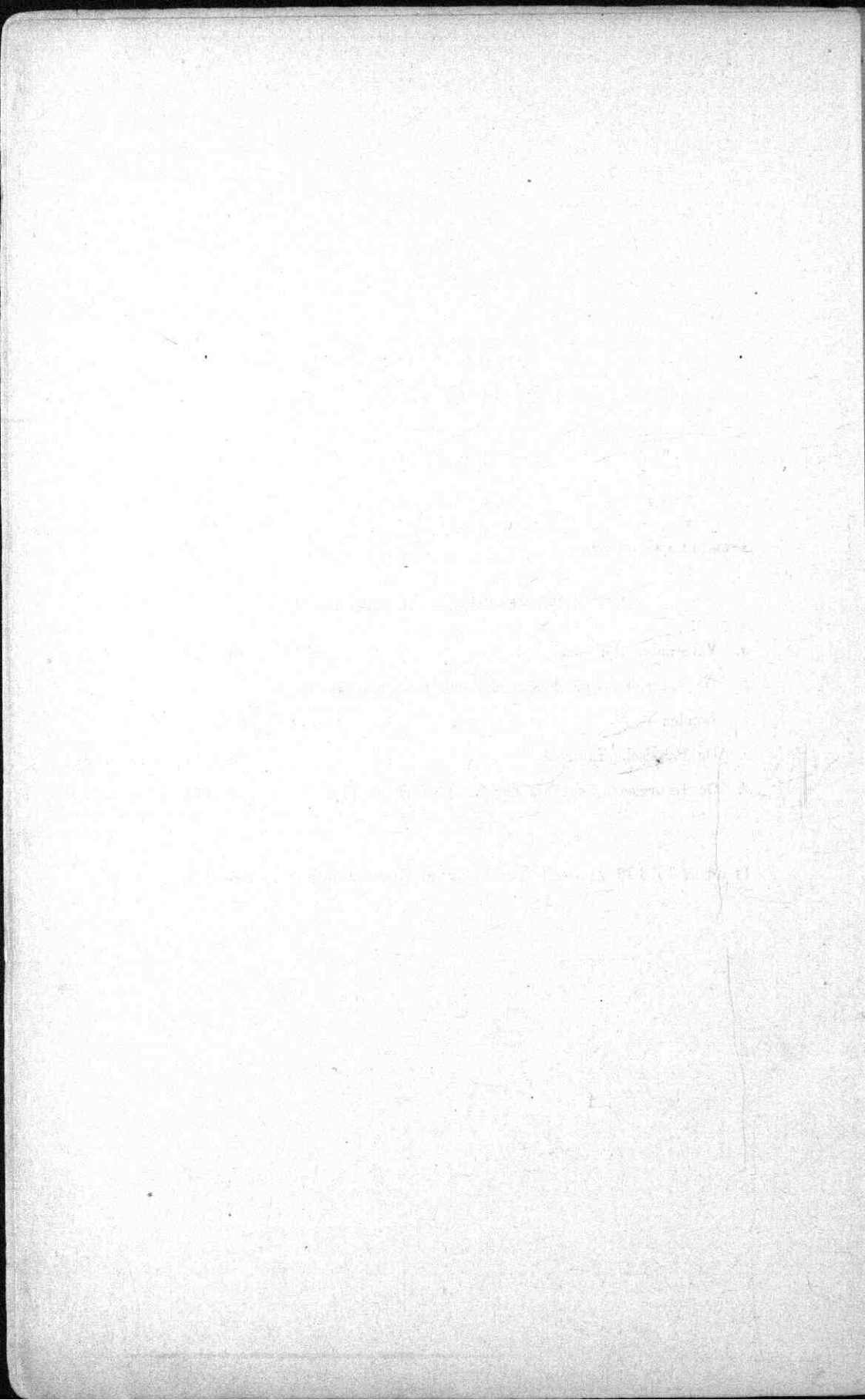
die daar tusschen ons is ontstaan, steeds moge blijven voortduren. En daaraan twijfel ik niet, verbindt ons allen toch de oude leus «Excelsior Deo Iuvante».

Vaart wel!

Men zal het, hopen wij, niet bevreemdend vinden, zoo er in dit proefschrift eenige Germanismen voorkomen, wanneer men bedenkt dat schrijver dezes in Duitschland zijne opvoeding genoten heeft.

«De oorsprong van de Liturgische Schriften der N. H. Kerk opnieuw onderzocht» moge menigeen om verschillende redenen onnoodig en overvloedig toeschijnen. Er laten zich althans vele stemmen tegen de Liturgische Schriften hooren. De Liturgische Schriften zijn thans, zoo wordt geredeneerd, bijna geheel in onbruik geraakt, weinigen zijn er, die ze nog in haar geheel voorlezen; de meesten nemen er kleine gedeelten uit, en gebruiken voor 't overige, 't zij zelfvervaardigde Liturgische opstellen, of spreken vrij naar tijd en gelegenheid ¹⁾. Onze eeuw heeft niets meer met Liturgische Schriften te maken. Alle banden van uiterlijkheden zijn thans verbroken. Formulierdwang kennen wij niet meer, hoeveel te minder eene verplichting voor 't gebruik van schriften, die zelfs in vroegere eeuwen, toen de Drie Formulieren Van Eenheid door iedereen moesten ondertekend worden, niet

---

¹⁾ Zie b.v. de voorrede van „Formulierboek voor den Eeredienst der Hervormden. Eene handleiding tot het doelmatig openbaar gebruik van den Heidelbergschen Catechismus en de Liturgie der Hervormde Kerk, door een harer leeraren, 1849.” De schrijver is overigens geen tegenstander van L. S., hij geeft in de voorrede alleen weder, wat door sommigen omtrent L. S. gezegd wordt. Vrg. ook nog: „Proeve eener herziening der meest gebruikelijke Formulieren der Ned. Herv. Kerk. 1850,” XI en XII.

verplichtend waren ¹⁾. Eene geschiedenis van dergelijke schriften moge dus van antiquarisch belang wezen, zij kan geen nut hebben voor de theologische wetenschap.

Dan ware het beter eene geschiedenis der Drie Formulieren Van Eenheid te geven, deze drukken het geloof onzer voorvaderen in een officieelen vorm uit, het zoude dus van groot belang wezen over hunne wordingsgeschiedenis het een en ander aan 't daglicht te brengen. Dit laatste is volkomen waar; zoude het echter werkelijk mogelijk wezen eene «nieuwe» geschiedenis der genoemde formulieren te geven? De geschiedenis van den Heidelberg-schen Catechismus is, afgezien van wat er in vroegere jaren voortreffelijks over geschreven is ²⁾, in de laatste jaren «erschoepend» behandeld door Wolters ³⁾, Doedes ⁴⁾, die der 37 artikelen door van Toorenenbergen ⁵⁾ en in den nieuwsten tijd door van Langeraad's dissertatie over Guydo de Bray zoo helder in 't licht geplaatst, dat het moeielijk zoude zijn er belangrijk nieuws van mede te deelen. Over de geschiedenis eindelijk der 5 Canones tegen de Remonstranten zal niets nieuws kunnen geleverd worden, daar hun ontstaan door de Dordsche Synode te bekend is.

---

¹⁾ Ten minste niet zóó verplichtend, dat er geene veranderingen in konden gemaakt worden; b.v. in den vorm van bijvoegselen (zoo de Groningsche vragen bij de voorbereiding tot 't avondmaal, waarover men vergelijkte Kist en Royaards, Archief van kerkelijke geschiedenis VI 1—40 en J. A. M. Mensinga, verhandeling over de Liturgische Schriften der Nederl. Herv. Kerk, 1851, bl. 437—441.)

²⁾ Wij herinneren aan Ens, Le Long, Koecher, en aan de breede reeks van schrijvers die te vinden is in het straks aan te halen werk van prof. J. I. Doedes, pag. 12 en 13.

³⁾ Der Heidelb. Katech. in seiner ursprünglichen Gestalt herausgegeben, nebst der Geschichte seines Textes in Jahre 1563.

⁴⁾ Doedes, De Heidelbergsche Catechismus in zijn eerste levensjaren, 1867, en Nieuwe Bibliographisch-Historische ontdekkingen, 1876.

⁵⁾ De Symbolische Schriften enz.

Afgezien nu van dit bezwaar, 't welk dan nog altijd alleen in 't licht zoude plaatsén, dat eene geschiedenis der Drie Formulieren van groot belang zoude wezen, meenen wij nog iets ten voordeel van de Liturgische Schriften in 't midden te moeten brengen. Zoude het werkelijk van belang ontbloot wezen zich met zooveel nauwkeurigheid als de bronnen ons toelaten op de hoogte te stellen van wat onze vaderen als Liturgie gebruikten bij hunne openbare godsdienst oefeningen? Zonder twijfel kunnen wij hieruit evengoed als uit officieel aangenomen belijdenissen komen tot wat men eene geschiedenis van de nederlandsche theologie der 16^e eeuw zoude kunnen noemen; men bedenke toch dat men de Liturgie eener Kerk als hare in 't practische leven overgebrachte dogmatiek kan beschouwen.

Wij herinneren ook nog, wat de waarde van geschiedkundig onderzoek van L. S. betreft, aan eene plaats uit Dr. E. L. Th. Henke's nachgelassene vorlesungen über Liturgik und Homiletik, herausgegeben von Dr. W. Zschimmer 1876, bl. 46: «Was nun die Liturgik angeht, so hat sie über das *wesen des cultus* überhaupt und des christlichen insbesondere, ein wissenschaftliches verständniss zu erstreben. Dazu wird es vor allem auch einer *geschichtlichen* belehrung über den Gegenstand bedürfen, denn ohne diese ist ein eindringendes verständniss nicht möglich.» Zoude wat hier van de Liturgik gezegd wordt, niet evenzeer van L. S., als daarmede ten nauwste samenhangende, gelden?

Vervolgens bedenke men, dat de Liturg. Schriften der N. H. Kerk, al is het niet in hunnen tegenwoordigen, dan toch in hunnen oorspronkelijken vorm, van vroegeren tijd dateren dan de Drie Formulieren Van Eenheid, zoodat dus, al ware het alleen met het oog op het licht dat zij

over de theologie der Hervormde Kerk der Nederlanden omstreeks 1550 zouden kunnen werpen, een onderzoek naar hunnen oorsprong niet geheel onbelangrijk kan wezen. Ieder toch die de geschiedenis onzer vaderlandsche kerk gadeslaat, zal gevoelen dat men door 't werk van de Hoop Scheffer ¹⁾ volkomen op de hoogte gebracht is tot op 't jaar 1531, dat men vervolgens bronnen en werken genoeg bezit om de hervormingsgeschiedenis van 1566 af te leeren kennen; dat daarentegen van 1531 tot op 1566, 't zoogenaamde groote jaar der hervorming, ons, uit de over dien tijd geschreven werken, over die periode der hervorming betrekkelijk weinig licht opgaat. Nu zullen wij niet zeggen dat wij hopen door eene geschiedenis der Liturgische Schriften omtrent dien tijd opheldering te kunnen geven; het komt ons echter toch voor, dat men uit de ontvangst dien de Liturgische Schriften, die wij van elders hebben ontvangen, hier te lande gevonden hebben, besluiten kan tot den geest die bij de hervorming hier te lande voor ± 1566 geheerscht heeft; zoodat het zeker niet onnoodig kan genoemd worden na te gaan waarheen ons de geschiedenis dier schriften wijst, daar wij daaruit kunnen besluiten of de hervorming voor 1566 Calvinistisch, Zwingliaansch of Luthersch geweest is, althans welke van deze drie richtingen het meeste van invloed is geweest en door haar overwinning het meest met den nederlandschen geest, zooals hij in die periode heerschte, overeen te stemmen heeft getoond.

Ten *tweede* zoude men kunnen tegenwerpen, dat eene geschiedenis der Liturg. Schrift. der N. H. Kerk overvloedig

---

¹⁾ J. G. de Hoop Scheffer, Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland van haar ontstaan tot 1531, 2 dln. Amsterdam 1873.

ware, door wat tot nu toe op dit gebied verschenen is. Men wijst dan vooral op het voortreffelijke werk van **Mensinga** ¹⁾, die dit onderwerp zoo nauwkeurig mogelijk behandeld heeft. 't Is waar 't werk van genoemden schrijver getuigt van zoo groote en degelijke studie, er worden zoo-vele bijzonderheden in medegedeeld, dat men na eene eerste kennismaking met zijn werk zoude meenen, dat na hem op dit terrein niets nieuws zoude geleverd kunnen worden. Slaat men echter zijn werk nauwkeurig gade, dan ontdekt men weldra, dat bij hem toch nog sommige leemten te vinden zijn. Allereerst hierdoor dat hem òf nog niet genoeg bronnen ter hand waren, òf doordien hij de voorhandene bronnen niet gebruikt heeft ²⁾, en ten tweede hierdoor, dat hij, al heeft hij ook nog zoovele Liturgien van andere Kerkgenootschappen vergeleken, toch o. i. niet genoeg er op gelet heeft, wat het kenmerkend verschil en wat de kenmerkende overeenkomst er van met die der andere kerken is, vooral wat betreft hun samenhang met de Calvijnsche Liturgie. Eindelijk echter vergete men niet dat na al het voortreffelijke dat over de Liturgische Schriften der N. H. Kerk geschreven is, in verschillende bekende werken die betrekking hebben op de geschiedenis onzer H. Kerk, nog zeer uiteenlopende meeningen getroffen worden. Wij herinneren b. v. aan eene passage uit Moens ³⁾: The King and Privy Council agreed to the articles of faith and the regulation for the

¹⁾ De boven aangehaalde verhandeling.

²⁾ Voor 't eerste b.v. de uitgave der werken van à Lasco door Kuijper; voor 't tweede b.v. de werken van Luther, Zwingli, de Kirchenordnungen des 16ten jaerhunderts van Richter enz., dan waren o. a. door hem niet zoovele jaartallen verkeerd aangehaald, b.v. l. c. pg. 7, 37.

³⁾ The marriage, baptismal, and burial registers, 1571—1874. . . . of the dutch reformed churches, Austin Friars, London. By W. J. C. MOENS, 1884, XIX.

services, drawn up by à Lasco in Latin ¹⁾, which were also adopted by the reformed churches in the Netherlands. Vervolgens herinneren wij ook aan eene plaats voorkomende bij Vos ²⁾, die de N. Liturgie weer een anderen oorsprong laat hebben ³⁾, te weten een Frankenthaalschen, en wel door bemiddeling van Datheen: «Daarachter (sc. achter Psalmberijming en de vertaling van den Heid. Cat.) werd geplaatst het voornaamste gedeelte van de kerke-ordening der gemeente te Frankendaal, bij wier Hollandsch gedeelte Datheen predikant was, met de H. Schriften en de Formulieren van Doop en Avondmaal maakten deze schriften het oude kerkboek uit.» ⁴⁾

Met het oog hierop en ook nog op verschillende onjuistheden, die bij Mensinga te vinden zijn en later aangegeven zullen worden, meenen wij dat het niet onnoodig is een nieuw onderzoek naar de geschiedenis der L. Schriften der N. H. Kerk in te stellen.

Voor wij echter daartoe overgaan, wenschen wij nog even eene opheldering omtrent den titel van ons proefschrift te geven. «De oorsprong der L. Schriften der N. H. opnieuw onderzocht,» hiermede willen wij niet geven, een nauwkeurig onderzoek, waar elk gedeelte der Liturgie,

¹⁾ Waarvandaan weet MOENS dit? 't werk van à LASCO, dat hij denkelijk bedoelt, verscheen eerst in 1555.

²⁾ Geschiedenis der Vaderlandsche Kerk. 1884, I bl. 78.

³⁾ Men zal later zien dat de meeningen van beide schrijvers zich laten vereenigen, maar zooals zij daar staan zijn zij lijnrecht met elkander in strijd.

⁴⁾ Wij begrijpen niet wat Vos met deze woorden zeggen wil, vooral niet wat hij onder „kerkeordening” verstaat, (blijkbaar citeert hij de woorden „voornaamste — Frankenthal” uit de voorrede van Datheen voor diens vertaling v. d. H. C., dáár hebben zij een goeden zin), die Datheen achter zijne psalmberijming moet geplaatst hebben; Liturgische Schriften kunnen het niet wezen, anders zoude Vos niet zeggen: „met de Formulieren van Doop en Avondmaal maakten deze schriften (alles wat vooraf genoemd is, dus ook de „Kerkeordening”) het oude kerkboek uit.

hoe klein dan ook, zijn oorsprong aan te danken heeft, maar dit zal 't doel van ons onderzoek zijn, na te gaan, hoe de Liturgische S. der N. H. Kerk ontstaan zijn, en wel zoo, dat wij er vooral op letten in welken samenhang zij staan met de Liturgische Schriften der andere protestantsche kerken der 16^e eeuw; om zoo te zien aan welke van de drie hoofdfracties van genoemde kerken zij zich aangesloten hebben.

Hiertoe wenschen wij eerst in korte trekken aan te toonen ¹⁾ hoe zich de Liturgische Formules langzamerhand tot op den tijd der reformatie uitgebreid hebben en toen volkomen verbasterd waren van hunnen oorspronkelijken vorm. Dan wenschen wij eene korte schets van het ontstaan der Protestantsche Liturgie onmiddellijk na de hervorming te geven, te beginnen met Luther, vervolgens Zwingli, en eindelijk Calvijn. Daarop wenschen wij, eveneens in zeer korte trekkèn, te zien, wat zich in Nederland voor ± 1550 van Liturgische Formules en wat daarmede samenhangt, vinden laat ²⁾. Wij kiezen daartoe 't jaar 1550, omdat omstreeks dien tijd de eerste gevestigde Nederlandsche Protestantsche Kerk voorkomt, al is het niet in Nederland zelve, dan toch in Engeland, vooral bestaande uit Nederlandsche vluchtelingen onder bescherming van den jongen Koning Eduard VI.

Van daar af begint dan, naar 't ons voorkomt, de wordingsgeschiedenis der Liturgie der N. H. Kerk ³⁾ en loopt

¹⁾ Men lette op, wij wenschen geene geschiedenis der Liturgische Schriften tot op de reformatie of na dezelfde te geven.

²⁾ Daarbij echter ook lettende, zooveel dit noodig is, op den tijd tot 1566.

³⁾ Niet eerst in 1563, zooals Mensinga zegt; wij begrijpen niet, waarom hij 1563 als datum kiest (zie l. c. bl. 29), de eigenlijke Nederlandsche Liturgie zooals die voor 't grootste gedeelte gebruikt is tot op onzen tijd, verscheen immers eerst in 1566. Had Mensinga nog de door Prof.

tot op 1618/19. Wij meenen dit tijdvak in 3 perioden te moeten deelen en wel: 1°. van ± 1550 af tot ± 1555 geschiedenis der L. S. der Ned. vluchtelingengemeente te Londen ¹⁾; 2° van ± 1563—1566 geschiedenis der L. S. der Ned. vluchtelingengemeente in de Paltz ²⁾ en 3°. van 1566—1618/19 geschiedenis der L. S. der Hervormde Kerk in Nederland.

«Toen de CHRISTUS zijn groot werk op aarde aanvaardde, bestond er eene openbare eeredienst, die, hoezeer zij niet meer onder al hare oude vormen werd uitgeoefend en door vele latere bijvoegselen ontlusterd was, haar goddelijke afkomst nog niet geheel verloochend had ³⁾», zoo laat zich een groot kenner van den eeredienst der Christelijke kerk en zijne geschiedenis hooren; hij zet dan vervolgens uiteen hoe Jezus Christus zich waarschijnlijk tegenover den joodschen eeredienst gedragen heeft en in welke verhouding zijne eerste discipelen zich er toe geplaatst hebben ⁴⁾. Hij toont daar in korte trekken aan,

DOEDES ontdekte vertaling gekend, (zie de boven aangeh. Bibliographische Ontdekkingen pg. 40 (vooral noot 1), wij zouden dit nog eenigermate kunnen begrijpen, aangezien daarin in Nederlandsch gewaad reeds eenige der thans gebruikelijke gebeden voorkomen; Mensinga spreekt echter altijd van eene eerste uitgave van 1566, gelijk hij trouwens niet anders kon.

¹⁾ Wij kiezen 1555 en niet 1553. (Eduard VI † en uitdrijving der Vl. gemeente door Maria) omdat in 1554 en 1555, zooals wij later zien zullen, de „Ordinancien” en de „Forma ac Ratio” ’t licht gezien hebben, en dus eigenlijk eerst in ’t laatste jaar de Liturgie van gen. gemeente volledig voor ons ligt.

²⁾ Wij zwijgen van ’t tijdperk van 1555—1562 omdat daarin niets bijzonders omtrent de L. S. valt op te merken.

³⁾ W. Moll, Geschiedenis van het kerkelijke leven der Christenen gedurende de zes eerste eeuwen, 2^e druk 1855, II pag. 170.

⁴⁾ l. c. pg. 171 v.v.

hoe de eerste Christenen zich langzamerhand van de joodsche gebruiken losgemaakt hebben. Zooals men weet komen in 't oude testament bijna geene Liturgische formules ¹⁾ voor ²⁾. Evenzoo zal 't ook in den eersten tijd der Christelijke kerk geweest zijn, waarschijnlijk hebben de eerste Christenen van Lit. formules niets gekend dan wel misschien 't Gebed des Heeren, en eene formule bij 't bedienen van den doop en van 't avondmaal ³⁾. Van uiterlijke vormen had men niet veel, wat men daarvan gebruikte stemde in elk geval met de overlevering overeen zooals die in geschriften der apostelen bewaard was ⁴⁾. Het ligt niet op den weg van ons onderzoek, eene geschiedenis van den cultus der apostelen en der Christelijke kerk in hunnen tijd te schrijven. Wij geven natuurlijk alleen in zeer korte woorden aan wat in den tijd der apostelen de Liturg. principes, als wij daarvan voor hunnen tijd mogen spreken, geweest zijn. Men herinnere zich, dat wij alleen willen aangeven hoe de Liturgische formules zich langzamerhand uitgebreid en verbasterd hebben, en hoe die verbastering ten tijde der reformatie haar hoogste toppunt bereikt had. Naar ons voorkomt is

¹⁾ Het spreekt van zelve, dat wij hier en in den eersten tijd van 't Christendom niet aan bepaalde L. S. mogen denken.

²⁾ Cf. hiervoor Palmer in voce „Liturgie” in de Real-Encyklopaedie van Herzog 1e dr. VIII pg. 431. Von Zezschwitz roert dit punt niet aan in zijne bewerking van gen. art. in den 2den druk (X 769 vv.)

³⁾ Cf. Bingham Origines Ecclesiasticae V 125; de Pressensé, Geschiedenis der kerk in de 6 eerste eeuwen I 607 noot 4 bestrijft dit gevoelen, omdat Bingham geen rede aangeeft voor *zijn* gevoelen, maar haalt zelve voor 't zijne geen aan. Dat Bingham inderdaad gelijk heeft gehad met zijn bewering kunnen wij duidelijk zien uit de *Διδαχὴ τῶν ἀποστόλων*. Door bijzondere omstandigheden kunnen wij dit niet hier ter plaatse nader bespreken; wij plaatsen het daarom als aanhangsel achteraan.

⁴⁾ Ludompeling bij den doop, breken van 't brood bij 't avondmaal bv., of 't uitspreken van gebeden bij 't avondmaal Cf. DANIEL, Codes L I, 4, 8, 9.

de apostolische kerk bij hare godsdienstoefeningen er alleen op uitgegaan, om zooveel mogelijk den naam van Christus te verkondigen door vrije prediking, en dan ook, volgens het bevel van Christus zijne gedachtenis te vieren en wel in het avondmaal, waarbij misschien aan geestelijke gemeenschap met het lijden en sterven CHRISTUS en zijn verheerlijkt lichaam (I Cor. XI) gedacht werd, doch altijd zoo dat nòch aan de woorden die bij die godsdienstoefeningen uitgesproken werden, nòch aan die godsdiensthandelingen op zich zelve eene bovennatuurlijke kracht toegekend werd; niet dat daarbij volgens 't nieuwe testament eene bovennatuurlijke werking buitengesloten is van de zijde Gods, maar de handelingen *op zich zelve* blijven *menschelijk* ¹⁾. Zonder twijfel zal bij de apostolische kerk dit het hoofdbeginsel geweest zijn, den CHRISTUS en diens middelaarschap te prediken, en zal dit ook bij alle godsdiensthandelingen doorgestraald hebben. Zoodat wij als hoofdprincipe der godsdienstige samenkomsten van de eerste eeuw, waaraan wij die van alle latere tijden te toetsen hebben, zouden willen noemen, de prediking van CHRISTUS in woord en daad, die zich ook in symbolische handelingen uit, echter zoo dat die handelingen per se geene bovennatuurlijke werking hebben, tenzij de Geest Gods er bij komt, die echter voor hem die geloovig aan die handelingen deelneemt, altijd aanwezig is, en deze prediking in woord en daad niet iets is dat de gemeente aan God daarbrengt.

Langzamerhand wordt dit anders. Allereerst begint men vaste formules bij sommige handelingen te gebruiken, vooral was dit het geval bij de openbare gebeden ²⁾.

¹⁾ Ten minste 't N. T. zegt ons niets anders

²⁾ MOLL geeft l. c. bl. 216 de volgende 2 redenen voor 't ontstaan van vaste gebedsvormen aan:

Zonder twijfel worden deze formules reeds in de 2^e en 3^e eeuw gevonden, al bezitten wij ook geene die in hun tegenwoordigen vorm uit dien tijd dateren, toch zal zonder twijfel in de Liturgische formules die wij uit de 4^e en 5^e eeuw bezitten, veel, al is het dan ook in gewijzigden vorm, uit vroegere eeuwen ontleend zijn.

Wat hiervoor vooral spreekt, is naar 't ons voorkomt het verschijnsel dat wij in de *Constitutiones Apostolicae*, die zeker niet jonger zijn dan 't begin der 4^e eeuw reeds zeer vele Liturgische formules en voorschriften bezitten ¹⁾ die onmogelijk in korten tijd kunnen ontstaan zijn, maar reeds vroeger, al was het dan ook in anderen vorm, bestaan moeten hebben. Men leze vooral over dit punt en de kwesties die er mede samenhangen § 4 van 't belangrijk werk van Daniel ²⁾. Hij zet aldaar breedvoerig uiteen, hoe 't onmogelijk is aan te nemen, dat voor de 4^e en 5^e eeuw niet reeds Liturgische formules zouden ontstaan zijn; hij houdt echter aldaar ³⁾ met BINGHAM ⁴⁾ vol dat moeielijk uit te maken is, of werkelijk reeds voor dien tijd schriftelijke opteekeningen bestaan hebben, dat het echter waarschijnlijk is, dat dit niet het geval is; ter-

---

1°. Onkunde bij sommigen der dienstdoende geestelijken. 2°. Zucht naar eenheid tusschen de verschillende gemeenten. MENSINGA meent er nog 5 gronden bij te moeten voegen (l. c. bl. 385 noot 38): 1°. Eeuparigheid van eeredienst heeft iets plechtigs. 2°. Algemeen gebruik van formulieren bij Joden en Heidenen. 3°. Eerbied voor 't geen van beroemde leeraars afkomstig was. 4°. De werkelijke verdienste van vele der overgeleverde stukken. 5°. De zorg voor bewaring der zuiverheid der leer ook in de Liturgie.

¹⁾ cfr. Herzog (2^e uitgaaf) I 563

²⁾ H. A. Daniel, *Codex Liturgicus Universae Ecclesiae in epitomen redactus* IV volumina. I pg. 25.

³⁾ l. c. pg. 31.

⁴⁾ l. c. pg. 117. Volgens Daniel zouden in de Diptycha de eerste Liturgische opteekeningen te vinden zijn, en deze misschien reeds ten tijde van Marcus Aurelius ontstaan te zijn begonnen.

wijl zonder twijfel voor dien tijd zeer vele Liturgische formules voorhanden waren, die mondeling bewaard en overgeleverd werden. In elk geval, met de 4^e eeuw te beginnen, bezitten wij verscheiden Liturgiën, die ons een duidelijk beeld van den openbaren eeredienst dier tijd geven ¹⁾.

Het ligt natuurlijk niet in den aard van ons onderzoek ons lang met deze Liturgiën bezig te houden, daar zij als voor een groot gedeelte tot de oostersche kerk behorende, nooit van invloed op de latijnsche kerk geweest zijn, en het verschil tusschen westersche en oostersche Liturgie niet door ons te bespreken is, daar dit geen principieel verschil te noemen is, en de westersche Liturgie in principe tot op onzen tijd dezelfde gebleven is. Wij herinneren slechts dat wij deze Liturgische familiën te onderscheiden hebben: 1°. De *oostersche* die in 't geheel genomen geen kenmerkend verschil vertoonen. 2°. *westersche*. a. De gregoriaansche (6^e eeuw) samengesteld uit 't Sacramentarium Leonianum en Gelasianum (5^e eeuw) ²⁾. Slaan wij nu gade of zich in dezen tijd (tot op de 4^e of 5^e eeuw) het Liturgische principe der Apostolische tijd zuiver bewaard heeft, moeten wij zeggen dat dit niet het geval is. Men leze bij Jacobij ³⁾ na hoe zich langzamerhand bij de kerkvaders die verbastering toont, doordat de gaven Gods en de gaven der menschen, als welke laatste de geheele godsdienstoefening weldra beschouwd wordt, op een lijn geplaatst worden, en zoo 't specifiek verschil langzamerhand een gradueel wordt;

¹⁾ Vergelijke hiervoor vooral 't vierde deel van 't aangehaalde werk van Daniel.

²⁾ De bewijzen voor 't hier gezegde zie men in de prolegomena van 't eerste deel van 't bovengenoemd werk van Daniel.

³⁾ Die Liturgik der Reformatoren 2 bde. 1871. I. 72--146.

zoodat aan de handelingen van den voorganger der gemeente, die ook een gewijd karakter verkrijgt, per se, zonder Gods bijzondere werking eene bovennatuurlijke kracht toegekend wordt. Dit principe leidt er dan toe, dat de prediking hoe langer hoe meer in aanzien daalt, zoodat de Liturgie der Christelijke kerk na de 5^e eeuw ons haast niets toont dan handelingen van den priester, waarbij wel is waar vele woorden gebruikt worden, de handeling zelve echter altijd als van bovennatuurlijke kracht, 't hoofdzakelijkste is.

Wij zeiden boven reeds, dat de tegenwoordige 't zij westersche, 't zij oostersche roomsche Liturgie nog in hoofdzaak 't zelfde karakter vertoont als die der 4^e en 5^e eeuw ¹⁾, zoodat wij er, naar wij meenen, mede volstaan kunnen aan een gedeelte der Roomsche Liturgie, zooals dat in 't begin der 16^e eeuw in druk verscheen, aan te toonen, hoe het in strijd is met 't Apostolisch principe.

Wij nemen daarvoor 't doopsformulier, zooals wij het vinden in de: *Agenda Moguntinensis* Urielis anni 1513 ²⁾: De priester spreekt:

Wie sol das Kyndt heissen?

Dein insufflet in faciem pueri vel puerorum dicendo:
Exi ab eo immunde spiritus et da locum Spiritui Sancto.

¹⁾ Men weet dat Flacius Illyricus door zijne *Missa latina quae olim ante Romanam circa septingentesimum Domini annum in usu fuit bona fide e vetusto authenticoque codice descripta* heeft willen aantoonen dat er vroeger een canon missae bestaan heeft, specifiek van den roomschen der latere eeuwen onderscheiden. Daniel l. c. I. prolegomena toont aan dat dit verschil hoofdzakelijk in 't aanroepen der heiligen bestaat en dat Flacius zich bij de beschouwing dier (gallikaansche) Liturgie te veel, uit anti-romanisme, ten haren gunste heeft uitgelaten.

²⁾ cf. Daniel, l. c. I pg. 183. Tevens bemerken wij, dat wij niet 't geheele formulier nemen, maar alleen die stukken noemen, die 't meest van toeschrijven van bovennatuurlijke krachten aan natuurlijke voorwerpen getuigen.

Sacerdos sal exorcizaturus mittat in os cujuslibet baptizandi dicens:

Accipe salem sapientiae, ut Christus sit tibi propitiatus in vitam aeternam.

Presbyter faciat crucem super masculum et dicat: (volgt een gebed dat God zijnen engel moge zenden om 't kind te bewaren ¹⁾).

Postea fit repulsio diaboli a masculo: Ergo maledicte diabole recognosce sententiam tuam et da honorem Deo vivo . . . . . et hoc signum crucis, quod nos fronti ejus damus, tu maledicte diabole numquam audeas violare.

Exorcizo te immunde spiritus in nomine Patris et Filii . . . . .

. . . . Dein digitis, pollice et indice tangat ei aures et nares cum sputo oris sui dicens Effeta ad aures. In odorem suavilatis Ad nares. (Et videat caute, ne tangat sputo labia infantis).

Presbyteri inducunt puerum in ecclesiam ²⁾ et dicat. Ingredere in Ecclesiam Dei, ut merearis computari inter filios Dei.

Posthac stans circa fontem Baptismatis interroget puerum. *Abrenuncias Satanae?* Interrogat dein de credulitate puerorum: *Credis in Deum Patrem?* Dein Sacerdos faciat crucem cum oleo sancto salutis in pectore et scapulis pueri et dicat: *Et ego te linio oleo salutis in Christo Jesu Domino nostro.*

Dan volgt eene vermaning aan den peter; daarop de vraag *Vis baptizari?*

Nu komt eerst de doop met de gewone formule. Daarop

¹⁾ Dit gebed behelst niets Christelijks en is alleen een aanroepen om een wonder.

²⁾ Al 't tot hiertoe verhaalde gebeurt bij de deur der kerk.

volgt een gebed waarin nog eens teruggekomen wordt op al de tot nu toe genoemde handelingen. Na de geheele handeling door ons opgenoemd volgt buitendien nog een kort gebed.

Men kan hieruit, dunkt ons, duidelijk zien hoever de roomsche Liturgie (of L. S. wij gebruiken deze woorden vicissim, daar L. S. toch eigenlijk alleen een beeld of reproductie der godsdiensthandelingen eener kerk mogen heeten) hiermede afgeweken is van den Apostolische vorm. Hier is geen gedachte aan eene Christus-prediking of hoe men 't noemen wil, wij vinden alleen handelingen door den priester verricht, bij deze handelingen wordt wel is waar gesproken, maar 't staat volstrekt niet meer in betrekking tot dat wat door den doop beteekend wordt, men ziet de goddelijke gave ons volgens 't nieuwe testament in den doop gegeven en afgebeeld, wordt volstrekt niet meer genoemd, de handelingen van den priester echter die in den loop der eeuwen bij 'toorspronkelijke bijgekomen zijn, hebben langzamerhand de bovenhand gekregen en nemen nu 't grootste gedeelte van 't geheele formulier in. En aan die handelingen wordt nu een mystische kracht toegeschreven; 't aanblazen bewerkt 't uitdrijven van den duivel, 't zout geeft wijsheid ¹⁾. Aan dit alles heeft natuurlijk de gemeente, zoo zij tegenwoordig is, geen deel of wordt er niet door onderwezen; evenzoo is 't bij de mis, alles draait zich hierbij om 't offer dat door den priester daargebracht wordt, daarvoor wordt dank uitgesproken, worden doxologien aangeheven, maar geene verklaring van 't offer wordt gegeven, zoodat ook hier wederom de gemeente geen onderwijs of prediking ontvangt. In 't kort, wij vinden

¹⁾ DANIEL I. c. I. 153.

in de Liturgische Schriften der roomsche kerk, eenen geest in strijd met 't Apostolisch principe en wel hierdoor, dat wij daarin van bijna niets dan ceremonien gesproken vinden, terwijl dan tevens aan die ceremonien eene genadegevende kracht toegeschreven wordt; dit uit zich natuurlijk in alle deelen van den eeredienst. Wij herinneren aan de aanroeping der heiligen, Mariadienst, beelden-dienst enz., die ook door den boven door ons aangehaalden grond in de roomsche kerk gekomen zijn. Uit dit alles spruit voort wat wij vervolgens nog afkeurenswaardig in den roomschen eeredienst vinden, 't groote aantal sacramenten, de character indebilis der priesters, 't verschijnsel dat de geheele eeredienst zich om 't misoffer draait enz. ¹⁾. 't Is alles creatuurvergoding; daarom moest dan ook de Christus-prediking uit hunne Liturgie verdwijnen.

Slaan wij nu gade wat in den tijd der hervorming gedaan is om hierin verbetering te brengen. Zooals men weet is het eerste werkje, dat van Luther op dit gebied 't licht gezien heeft, de uitgave van zijn «Unterricht, wie man recht und verständlich einen Menschen zum christlichen Glauben taufen soll ²⁾. Wij vinden hierin nog volkomen de roomsche begrippen weer; 't zout, uitdrijven

¹⁾ Wij stippen slechts aan. Vooral lette men ook op 't gebruik der latijnsche taal, 't volk heeft de woorden niet te verstaan, zoo ze maar uitgesproken worden is 't voldoende.

²⁾ cf. Martin Luther werke X 2622, 23. Dus niet eerst 1523, zooals Meusinga l. c. 27 zegt, is 't eerste Liturg. werk van Luther uitgekomen. Wij weten niet waarom Richter (l. c.) die 't taufbüchlein van 1523 geeft, dit verzwijgt.

van den duivel, alles komt er nog in voor, zonder dat men ook maar in 't minste merken kan, dat Luther er iets tegen heeft. Anders is dit in de uitgave van 1523, aldaar vinden wij de roomsche ceremonien nog wel, maar in de voorrede drukt hij zich er zóó over uit: «es sind dinge, die von menschen, die taufe zu zieren, hinzugethan sind: *auch wol ohne solches alles die tauf geschehen mag.*» Toch gelooft hij nog aan de uitdrijving van den duivel bij den doop door den priester ¹⁾. In zijn taufbüchlein van 1524 vinden wij veel van 't roomsche verdwenen, de duiveluitdrijving is er echter nog altijd ²⁾. In de «Ordnung gottisdinst ynn der gemeyne, Dr. M. Luther 1523 ³⁾ vinden wij echter enkele uitdrukkingen die ons doen zien dat Luther toch naar 't apostolische principe terug wil, wij lezen aldaar: «...ist auffs erst tzu wissen, das die Christlich gemeyne nymer soll zusammen komen, es werde denn daselbst Gottis wort gepredigt und gebett, es sey auch auffs kurtzist.» Slaan wij nu echter zijne «Formula missae» van 1523 gade ⁴⁾, dan zien wij bij zijne Liturgie der mis wederom 't zelfde verschijnsel als bij de roomsche, 't is eene beschrijving van ceremonien, maar geene verkondiging van de beteekenis der mis. 't Zelfde vinden wij nog in zijn duitche mis van 1526 ⁵⁾, wij zien er haast geene verkondiging van wat de mis dan nu toch eigenlijk is, wel krijgen wij eene poging tot iets dergelijks ⁶⁾, maar 't is toch niet meer dan eene vermaning, en is in elk geval zeer kort. In één woord, wanneer wij Luther's

¹⁾ Walch, l. c. X 2626.

²⁾ cf. 2634.

³⁾ Richter, l. c. 1.

⁴⁾ Richter, l. c. 2.

⁵⁾ Richter, l. c. 35.

⁶⁾ l. c. 38, 39.

veranderingen van den roomschen eeredienst gadeslaan, zien wij dat bij hem zeer veel van 't roomsche is overgebleven ¹⁾; de mis is de hoofdzaak; naar haar wordt de geheele godsdienst ingericht, 't is trouwens niet te verwonderen, daar bij Luther door zijne opvatting van de inzettingswoorden des avondmaals nog altijd eenige creatuurvergoding is overgebleven. Wij zouden willen zeggen bij alle veranderingen die hij ²⁾ in den roomschen eeredienst gebracht heeft, heeft hij toch één specifiek roomsch beginsel vastgehouden, n.l. 't krachten toeschrijven aan ceremonien.

Wanneer wij nu nagaan wat door Zwingli in deze gebeurd is, valt ons dit dadelijk op, dat wij bij hem van den beginne af aan een veel radicaler standpunt aantreffen, 't op zijn aansporen door Leo Judae in 1523 ³⁾ vervaardigde doopboekje ⁴⁾ is wel is waar nog vol van roomsche ceremonien, maar reeds in 1524 vinden wij een volkomen breken met deze dingen ⁵⁾, wij vinden in dit «taufbuchlein» niets meer van bijgeloovige ceremonien ⁶⁾; evenzoo

¹⁾ Wij weten dat hierin later veel veranderd is, op 't oogenblik hebben wij ons alleen met 't principe bezig te houden.

²⁾ Vooral later.

³⁾ Mensinga zegt l. c. pg. 7 dat Zwingli in 1532 een duitche mis uitgegeven heeft, „1532” is natuurlijk een drukfout, maar toch had Mensinga dit niet als eerste jaar mogen noemen, 't krijgt zoo de schijn alsof Zwingli voor de uitgaaf van zijn „avondmaalsboek” niets omtrent de Liturgie gedaan heeft.

⁴⁾ Zwingli's oper. II 2, 224 vv.

⁵⁾ ib. 230.

⁶⁾ Reeds in dit doopboekje vinden wij woordelijk 't gebed vóór den doop, dat ook in de Liturgie der N. H. Kerk voorkomt, zoodat dus niet eerst door Lavater in 1559 dit gebed opgesteld is, zooals Mensinga (l. c. 130) beweerde. Men vergelijke voor de geschiedenis van dit gebed: (Kohlbrügge) Historisch theologische gesprekken over 't doopsformulier; voor die der Zürichsche Liturgie: Wolfensberger, Die Zürcher Kirchengebete in ihrer geschichtlichen entwicklung. 1868. Deze twee werken

is 't bij de avondmaalsviering; wat ons echter sterk treft, is dit verschijnsel, dat wij ook in de Liturgie van Zwingli 't ritueele nog zoozeer de bovenhand boven 't didactische zien hebben. Wij vinden gebeden, responsorien ¹⁾, maar haast niets dat men eene onderwijzing zoude kunnen noemen. In één woord, wij vinden bij Zwingli in tegenstelling met Luther niets dat naar roomsche creatuurvergoding zweemt, maar daartegenover missen wij bij hem 't predikende element. Dit laat zich 't beste hieruit verklaren, dat bij Zwingli uit vrees voor creatuurvergoding de schaal te veel naar de eene zijde overhelde, zoodat, vooral bij 't avondmaal, met Zwingli's opvatting er van als de zuivere gedachtenisviering, 't ritueele de bovenhand moest hebben, om er eenigen luister aan te geven.

Vergelijken wij overigens Zwingli's Liturgie met die van Luther, zoo valt ons dit dadelijk op, dat zij dit gemeenzaam hebben: 't verlaten van de latijnsche taal, en 't ontbrekende didactische element; waarin zij echter verschillen, komt hierop neêr, dat Zwingli veel meer met 't roomsche gebroken heeft als Luther, en dat zijn geheele godsdienstoefening veel «nüchterner» is als die van Luther. 't *Groote* differenzpunt is natuurlijk de opvatting van 't avondmaal.

Wij hebben nu nog over de Liturgie, zooals die in Genève door Calvijn is ingevoerd, te spreken. Wij zullen haar meer breedvoerig te bespreken hebben, daar zij naar wij meenen, meer ^{dan} als die van Luther en Zwingli teruggaat, totdat wat wij het apostolisch principe noemden, en daar, zooals wij later zullen bespreken, zij het

bevatten zeer veele merkwaardige bijzonderheden omtrent de geschiedenis der resp. Liturgie, vooral 't eerstgenoemde over bovenvermeld gebed.

¹⁾ Zwingli, op. II 2, 241.

is, waaraan de tegenwoordige Liturgie der N. H. Kerk haren oorsprong te danken heeft en met haar het meeste overeenstemt, ja geheel en al den geest ademt, waarmede zij vervuld is. Slaan wij nu even in korte trekken gade, wat Calvijn gedaan heeft om aan de gemeente van Genève eene Kerkorde en Liturgie te geven ¹⁾.

Zooals men weet was er reeds vóór de komst van Calvijn te Genève onder leiding van Farel een soort kerkorde te Genève uitgekomen. Wij zien in haar reeds dadelijk een volkomen breken met de roomsche traditie. 't Avondmaal zal drie keer 's jaars gevierd worden, de doopvonten worden afgeschaft, natuurlijk ook de mis, en vervolgens vervallen ook alle feestdagen, behalve de zondag ²⁾.

Onder Calvijns eerste verblijf te Genève wordt nu hieraan niet veel bijzonders toegevoegd, alleen wil hij nog sommige op het zedelijk leven betrekking hebbende zaken invoeren, die eenen zeer strengen geest ademen, tengevolge waarvan, zooals men weet, Calvijn uit Genève verbannen wordt (23 April 1538). Toch had hij reeds in dien tijd eene kerkorde vervaardigd en gereed gemaakt, immers legt hij in 1538 aan de synode te Zürich de hoofdartikelen zijner *Disciplina ecclesiastica*, die hij te Genève in wilde voeren, voor ³⁾, wat ons hierin treft, is dat hij wenscht het avondmaal niet slechts 3 keer 's jaars, maar

---

¹⁾ Wij letten hierbij ook op de kerkorde, daar, zooals wij reeds meer gelegenheid vonden op te merken, gedurende de 16e eeuw Kerkorde en Liturgie in elkander opgaan, ja, zooals men bij de lectuur van het reeds genoemde werk van Richter zal opmerken, de meeste kerkordeningen uit dien tijd eene volledige Liturgie behelzen.

²⁾ cf. Herzog R. E. III 82 en Henry das leben J. Calvins II 108 v. en ib. Beilage 41 v.v.

³⁾ cf. Henry l. c. II pag. 108.

elke maand gevierd te zien; wij komen op dit punt later, bij de bespreking der Paltzer Liturgie terug.

In Straatsburg schijnt hij dan verder aan deze disciplina gewerkt te hebben, althans in de Straatsburger uitgave van zijne institutio vinden wij in het 8ste hoofdstuk de disciplina ecclesiastica breedvoerig ontwikkeld ¹⁾. Ook schijnt hij hier in Straatsburg de Liturgie reeds geheel en al vervaardigd te hebben, althans in 1541 ²⁾ ziet zij in de Fransche taal te Genève het licht ³⁾, en 13 Sept. 1541 is hij eerst te Genève teruggekeerd, zoodat men aannemen mag, dat hij deze Liturgie reeds in Straatsburg heeft vervaardigd ⁴⁾. Zij verscheen zamen met den Catechismus van Calvijn, zooals zij ook later in 1545 zamen met de uitgave van dezen in de Latijnsche taal is uitgekomen.

Tegelijkertijd met den Catechismus (1541) verschenen ook de Ordonnances ecclesiastiques de l'Eglise de Genève; Item, L'ordre des escoles de la Dicte Cité. A Genève 1541 ⁵⁾. Ook hierin vinden wij wederom den wensch uitgesproken, dat het avondmaal meer ^{dan} als het gewoonte is, moet gevierd worden, toch wil Calvijn voor 't oogenblik er in toestemmen, dat het minder vaak gevierd wordt ⁶⁾.

¹⁾ cf. Henry l. c. I 220.

²⁾ Niet 1543 zoo als Mensinga l. c. zegt.

³⁾ Henry, l. c. III. Beilage 202. Formes des prieres ecclesiastiques avec la maniere d'administrer les sacremens et celebres le mariage et la vlsitation des malades, Geneve. 1541.

⁴⁾ Dit wordt nog waarschijnlijker, wanneer, zooals wij straks zullen zien, er eene Liturgie der Straatsburgsche gemeente, die door Calvijn gesticht is, bestaat, welke bijkans woordelijk met de thans door ons besprokene overeenstemt.

⁵⁾ Richter l. c. I 342.

⁶⁾ Ook hierop komen wij bij de bespreking der Paltzer Liturgie terug.

Wanneer wij nu allereerst deze kerkorde gadeslaan, valt ons dadelijk er bij op, dat hiermede volkomen gebroken is, met al wat ook maar eenigzins roomsch mag heeten. De doop mag niet anders dan na eene godsdienstoefening en door eenen predikant geschieden ¹⁾. Alle feestdagen zijn afgeschaft.

Wat nu de Liturgie betreft ²⁾, valt ons dadelijk een groot verschil met die van Luther en Zwingli op. Was bij eerstgenoemde nog veel van het roomsche element te vinden, moesten wij bij den laatste het predikende element missen, bij Calvijn vinden wij, zooals reeds gezegd, niets van 't roomsche, veel daarentegen van 't predikende element. Laten wij de Liturgie een weinig nader gadeslaan ³⁾.

Wij zien allereerst dat er eene tamelijk groote vrijheid omtrent het gebruik der Liturgische formulieren heerscht, zoo luidt het opschrift boven het gebed bij begin der godsdienstoefening ⁴⁾: *Diebus quidem profestis Minister populum, ad precandum, quibus ei visum fuerit verbis, adhortatur, suam nimirum exhortationem ad tempus et ad argumentum concionis, quam habiturus est, accomodans, at Dominico die mane haec ut plurimum adhibetur*

¹⁾ Richter l. c. I 346.

²⁾ Zoo als men weet is de Liturgie der N. H. Waalse kerk bijkans woordelijk die van Calvijn. In dien zin althans, dat de volgende stukken waaruit de Liturgie van Calvijn bestaat, in de Liturgie der Waalse kerken te vinden zijn: *Precationes aliquot pieae. Precum ecclesiasticarum formula, formula sacramentorum administrandorum, celebrandi matrimonii.*

³⁾ Wij gebruiken hiervoor de uitgave der L. zooals zij voorkomt in H. A. Niemeijer *Collectio confessionum in ecclesiis reformatis publicatarum*, pag. 168. Wij laten hierbij rusten de *Precationes aliquot pieae*, die voor huiselijk gebruik bestemd zijn.

⁴⁾ *Prière avant le sermon der W. L.* In de W. L. zijn deze opschriften niet te vinden. Niemeijer l. c. pg. 171.

formula. Meer opmerkingen van dien aard zijn dan nog in de Liturgie te vinden. De godsdienstoefening begint dan met 't bekende Adjutorium, waarop volgt de confessio peccatorum ¹⁾. Daarop wordt door de geheele gemeente een psalm gezongen. Daarop nog een gebed van den predikant om voorlichting van den H. G., dan de preek en eindelijk het slotgebed ²⁾. In Genève werd daarna nog het Symb. Apost. voorgelezen, waarna de zegen uit Num. VI wordt uitgesproken. Voor vast en biddagen vinden wij dan een gebed, dat gelijk is aan de Prière pour les jours de jeune et d'humiliation extraordinaire ³⁾. 't Doopsformulier is 't zelfde als dat der W. L. ⁴⁾. Als opmerking gaat nog voorop dat de kinderen gedoopt moeten worden, zooveel mogelijk *Catechismi tempore* ⁵⁾, in elk geval echter na eene godsdienstoefening. Als naschrift volgen dan in de Geneefsche Liturgie nog eenige

¹⁾ De exhortation en confession der W. L.

²⁾ De prière après le sermon der W. L.

³⁾ In de Geneefsche Liturgie staat er het volgende opschrift boven: N. I. c. 175, Quum doceant nos scripturae, pestes, bella et alias huiusmodi calamitates esse Dei castigationes, quibus in peccata nostra animadvertit, quum eas irruere videamus, Dei adversum nos iram agnoscere debemus; ac tunc, si vero fideles sumus, peccatorum nostrorum recordari nos oportet, ut nostri nosmet pudeat ac pigeat, et ad Dominum resipiscentia non ficta vitaeque in melius mutata conversi submisso animo ac suppliciter veniam ab eo petamus. Ideo siquando Deum minari nobis videmus, ne patientiam ejus tentemus, sed potius ejus iudicium antevertamus (quod alioqui tum imminere videmus) singulis hebdomadibus diem aliquem statum esse convenit, in quo peculiariter de his populus admonetur, Deoque precetur et supplicet, prout tempus poscet. Sequitur itaque precum ad id aptarum formula.— De godsdienstoefening gaat haren gewonen gang, aan 't slot echter volgt dan in plaats van 't bovengenoemde Zondagsgebed, 't gebed dat wij uit de W. L. noemden.

⁴⁾ Niemeijer l. c. 179.

⁵⁾ Bekend is, dat dit ook thans nog in Nederland geschiedt, en altijd gebruik geweest is, wel mede een bewijs er voor dat de Liturgie der Ned. Herv. Kerk van Calvinistischen oorsprong is.

opmerkingen over dat wat bij den doop geschieden moet. (Allereerst moet de vaderlandsche taal gebruikt worden, opdat allen «magis magisque confirmentur, revocantes animum ad memoriam fructus et utilitatis sui Baptismi¹⁾). Verder wordt dan nog 't volgende besproken: wij weten dat door anderen bij den doop nog zeer vele ceremonien gebruikt worden, die wel is waar reeds vele eeuwen lang in gebruik geweest zijn. Daar zij echter op menschelijke willekeur en niet op Gods Woord berusten, hebben wij ze, daar ze aanleiding tot ergernis moeten geven, afgeschaft²⁾. Hiertoe behooren de luminaria, unguenta, aliaeque pompae generis ejusdem, door welke langzamerhand de doop, die toch eene instelling van Christus is, op den achtergrond is geraakt, zoodat men op *deze uiterlijke handelingen* meer waarde heeft gesteld, dan opdat wat de doop moet beteekenen, wij hebben daarom al die ceremonien afgeschaft.

Aan het avondmaalsformulier³⁾ gaan nog eenige woorden vooraf, waarin o. a. voorkomt, dat op den zondag, die aan de avondmaalsviering voorafgaat, de predikant mededeelen moet, dat op den volgenden zondag 't avondmaal plaats moet hebben, ut quisque ad eam digne recipendam comparet, eaque reverentia, qua ratio postulat enz.⁴⁾. De godsdienstoefening zelve dan waarbij het

¹⁾ Dit is ook bij à Lasco eene der redenen er voor waarom de doop publiek na eene godsdienstoefening moet plaats hebben.

²⁾ Men vergelijke hiermede 't naschrift van de later te bespreken Liturgie, die door Valerandus Pollanus uitgegeven is, en men zal zien hoe beide denzelfden geest ademen, ja soms woordelijk met elkander overeenstemmen.

³⁾ Zie Waalsche Liturgie.

⁴⁾ Dus ook hier een soort van voorbereiding; later zullen wij zien, hoe men aan het Paltzische avondmaalsformulier een anti-Calvinistisch karakter toegekend heeft, omdat daar eene voorbereiding voor het avondmaal in voorkomt.

avondmaal gevierd wordt, is gelijk aan die op andere zondagen, en aan 't slot daarvan komt dan 't avondmaal. Aan 't einde van 't formulier komt dan nog eene korte verdediging waarom men de mis met al haren pompa afgeschafft heeft, en hoe men getracht heeft in alles zoo-veel mogelijk, tot het *purum ac incorruptum institutum Christi* terug te keeren ¹⁾.

Het huwelijksformulier ²⁾ behelst niets dat hier bijzonder te bespreken ware, behalve dat ook daarbij alle pompa en ceremonieele handeling gemist wordt.

In een kort woord *de visitandis aegrotis* wordt dan nog op het wenschelijke van het ziekenbezoek gewezen ³⁾.

Wij laten onbesproken, in hoe verre, er overeenstemming heerscht met de tegenwoordige Liturgie der N. H. Kerk, daar Mensinga in zijn bekend werk over de Formulieren van eeredienst der N. H. dit punt breedvoerig besproken en aangetoond heeft, dat er werkelijk groote overeenstemming tusschen beide Liturgien heerscht.

Wij zagen dus bij Calvin's Liturgie missen wij geheel en al het roomsche element, hierin stemt hij met Zwingli overeen, bij beiden is geen spoor van creatuurvergoding te vinden; dit is 't wat hen van Rome en ook van Luther scheidt; wat hen beiden echter wederom scheidt is, zoo als gezegd, de omstandigheid, dat wij bij Zwingli geheel en al 't predikende element missen. Nu vergelijkte men eens de Calvijn'sche Liturgie. Zeiden wij het reeds dat wij als apostolisch principe van eeredienst meenden te moeten noemen de prediking van den Christus in woord

¹⁾ Ook hierin wederom groote, soms woordelijke overeenstemming met Val. Polanus.

²⁾ Zie Waalsche Liturgie.

³⁾ Bijkans woordelijk hetzelfde als bij V. P.

en daad, wij zien dit in de Calvijsche Liturgie ten sterkste op den voorgrond treden. Van Liturgische handelingen is alleen de doopbediening, het breken van het brood bij 't avondmaal en 't geven des drinkbekers op te merken, daartegenover vinden wij bij alles, toespraken zoowel als geboden het predikende element zeer sterk vertegenwoordigd ¹⁾. Men vergelijk o. a. eens het gebed, dat bij de bediening des doops gebruikt wordt. Het is duidelijk te zien, in de Liturgie van Calvijn heerscht overal het streven, om, zooveel mogelijk de leden der gemeente deel te doen nemen aan dat, wat bij de godsdienstoefening geschiedt. Men tracht de gemeente, zoo duidelijk mogelijk op de hoogte te brengen, wat de beteekenis is der zaken die zij ziet of hoort. Telkens wordt weder er op gewezen, hoe in doop of avondmaal het heil in Christus te zien is ²⁾.

Om nog eens het verschil tusschen de verschillende Liturgien, die wij ten tijde der reformatie vinden, te bepalen: Bij *Rome* is de Liturgie niets anders dan eene heilige handeling, door den priester verricht, die door deze handeling op zich zelve der gemeente of enkele leden derzelve eene bijzondere genade mededeelt. Bij *Luther* is dit wel verminderd, toch wordt ook bij hem aan die handeling nog eene bijzondere kracht toegekend, en wordt daardoor de gemeente als 't ware buitengesloten. *Zwingli* eindelijk neemt het princip der creatuurvergoding wel is waar weg, maar laat de gemeente nog te veel als niet deelnemend aan de geheele plechtigheid.

¹⁾ Ook Mensinga wijst l. c. pag. 8 op dit verschijnsel.

²⁾ Men vergelijkte overigens voor de inrichting der godsdienstoefening van Calvijn ook nog Edmond Stern, *La théorie du culte d'après Calvin*, Strassburg 1869.

Calvijn daarentegen eindelijk laat haar volop mede deelnemen, doordien zij, zooveel mogelijk, ook hierin de Christusprediking ontvangt, zoodat wij mogen zeggen, dat hij 't meeste van allen tot op 't apostolisch principe terug gaat ¹⁾.

Wanneer wij nu nog gade hebben te slaan, wat wij in ons vaderland van Liturgie of Liturgische beginselen vinden, wordt de zaak weer moeielijk, doordien wij ons hier eenigzins op het gebied der gissingen moeten begeven. Ook Mensinga heeft zich hiermede bij zijne inleiding op de eigenlijke geschiedenis der Liturgie der Ned. H. Kerk zoeken te behelpen. Wanneer wij hier van gissingen spreken, bedoelen wij daarmede echter niet dat, wat Mensinga gedaan heeft, die gissenderwijze zoekt te bepalen, welke het karakter der Ned. H. Liturgie zoude geworden zijn, wanneer b.v. de invloed van Erasmus de heerschende geworden ware, of wanneer het doopsgezinde beginsel aan 't roer ware gekomen. Wij willen ons

¹⁾ Men zal ons misschien een verwijt er van maken, dat wij bij de beschouwingen over de verschillende Liturgien zooals die in de 16^e eeuw gevonden worden, niet ook ons bezig houden met de Liturgie der Engelsche kerk (The Book of common Prayer), omdat dit toch mogelijk wel van invloed zal geweest zijn bij de samenstelling der Liturgie der Londensche vluchtelingen gemeente. Wij meenden haar gerust te mogen voorbijgaan en wel om twee redenen: 1°. om haar geheel eigenaardig karakter (zie ook Mensinga l. c. pag. 8). Zij laat zich met geene der andere Liturgien vergelijken. Wat in haar met de Liturgie der Ned. H. kerk overeenstemt, is blijkbaar (soms woordelijk) aan *Calvijn* ontleend; wat zich gemakkelijk laat verklaren, wanneer men let op den tijd van haar ontstaan ($\pm$ 1547—1553). 2°. Om de getuigenis van *à Lasco*, die (cf. *à Lasco* II 50) nitdrukkelijk zegt, dat de leeraren der Londensche vluchtelingengemeente zich bij het samenstellen hunner Liturgie bediend hebben ook van reeds voorhandene Liturgien, hij noemt dan deze Liturgien, maar zwijgt volstrekt van het Commonprayer Book.

op dit gebied niet wagen. Wij spreken alleen van gissingen in dien zin, dat wij bij gebrek aan Liturgien uit dien tijd alleen gissenderwijze kunnen zeggen, hoe zoude op grond van de historische gegevens welke wij bezitten, eene Liturgie er waarschijnlijk uitgezien hebben, die in Nederland in de eerste helft der 16de eeuw ontstaan ware.

Men versta ons dus wel. Wij willen niet aanwijzen, dat er in ons vaderland in de eerste helft der 16de eeuw Zwinglianisme of Calvinisme, zooveel dit mogelijk was, of Lutheranisme geheerscht heeft, neen wij willen alleen nagaan, zooveel mogelijk, of dat wat wij voor de invoering der thans bestaande Liturgie, bij de protestanten der Nederlanden voor ongeveer 1550 vinden van Liturgische principes, ook in strijd is met die Liturgie. Wanneer wij daarbij het jaar 1550 noemen ¹⁾, zullen wij toch ook tegelijkertijd moeten letten op dat wat wij tot 1566 vinden, al behooren deze jaren reeds tot de geschiedenis der N. H. Liturgie.

Wij moeten echter eerst nog eene opmerking vooraf laten gaan in verband met 't boven gezegde. Het zal, als uit den loop der feiten voortkomende, moeielijk ja onmogelijk wezen, aan te wijzen dat er in ons land, Zwinglianisme of Calvinisme of Lutheranisme bij de hervormingsgezinden geheerscht heeft, wanneer men bij die namen bepaald dat wil gaan denken wat onze tijd er thans onder meent te moeten verstaan. Wij voor ons meenen, dat men bij de bespreking van Zwingli's standpunt omtrent het avondmaal de tegenstelling met Calvijn moet laten rusten; Zwingli stond, zooals dit trouwens niet anders kon (door den tijd van zijn optreden), niet tegen-

---

¹⁾ Waaron wij dit doen, zie boven.

over Calvijn, diens meening was toen nog niet bekend, maar wel tegenover Luther en Rome. Uit vrees, om in de consubstantiatie of transsubstantiatie te vervallen ging hij tot het andere uiterste over, en sloot, althans op sommige plaatsen zijner geschriften (bij anderen is dit weer minder duidelijk te zien, ja schijnt hij wel eens tot het standpunt, zooals Calvijn dat later verdedigde, over te hellen), alle «geestelijk eten» bij het avondmaal buiten. Wij meenen nu het zekerste te werk te gaan, wanneer wij trachten te onderzoeken, welke der beide partijen, zij die, hoe dan ook, aan eene geestelijke werking bij het avondmaal vasthouden, of zij die deze volstrektelijk ontkennen, in de Nederlanden omtrent dien tijd te vinden zijn. Dan hebben wij niet aangetoond, dat er Zwinglianen of Calvinisten waren, maar alleen aangewezen, wie waarschijnlijk, wanneer zijne leer voorgedragen wordt, den meesten invloed zal uitoefenen. En wij meenen dan tot dit resultaat te zullen komen, de geest der hervormingsgezinden in dien tijd in de Nederlanden helt meer tot Calvinisme ¹⁾ dan tot Zwinglianisme over.

Allereerst valt daar ons oog op Mr. Cornelis Hendricxs Hoën (Honus) ²⁾, vooral omdat zijn gevoelen in 't begin der 16de eeuw zulk eene algemeene aanneming gevonden heeft ³⁾. Wij leeren dit kennen uit zijnen brief, dien hij door zijnen vriend Hinne Rode in den winter van 1520 op 1521 naar Wittenberg liet brengen, en die later door dezen en door Gregorius Saganus te Bazel aan Oecolam-

¹⁾ Wij gebruiken dezen naam gemakshalve, al is het ook eenigermate een anachronisme.

²⁾ cfr. J. G. de Hoop Scheffer, *Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland tot op 1531*. I 86.

³⁾ De Hoop Scheffer l. c. I 90.

padius en op diens raad te Zurich aan Zwingli werd gegeven. Zooals men weet diende deze brief als nadere verklaring van Hoen's eigen opvatting omtrent het avondmaal in vergelijking met die van Wessel Gansfort. Hoen had van dezen onder de nagelaten papieren van Jacob Kock, kanunnik en deken te Naaldwijk, vele geschriften gevonden en vooral ook een, getiteld: Propositiones ex evangelio de corpore et sanguine Christi sumendo, quo fructu sumentium, et de veritate ejus quomodo operamur cibum qui non perit, et quod credere in Christum sit opus cibi non pereuntis, et credens vivit fide, vivens resuscitatur in novissimo die ¹⁾. Hij wilde dit geschrift, vooral om de voorstelling van 't avondmaal, die aldaar in strijd met de heerschende kerkleer aangetroffen werd, aan Luther mededeelen. Daar hij echter in Wessels geschrift nog niet de volle evangelische waarheid meende terug te vinden, ontwikkelde hij zijne eigene beschouwing daaromtrent, zooals hij die vooral door de lectuur van Wessels brief verkregen had, en meende ook deze te moeten bekend maken en aan het oordeel van Luther te onderwerpen. Belangrijk is deze brief vooral daarom, omdat door hem, zooals men weet, Zwingli grootere helderheid in zijne beschouwing omtrent het avondmaal verkregen heeft. ²⁾

⁴⁾ Men vindt de hoofdgedachten van dit werk weergegeven bij de Hoop Scheffer l. c. I c. 1 89.

¹⁾ Wij spreken met opzet van „grootere helderheid”, en noemen niet met Prof. Kist (Archief voor Kerkelijke geschiedenis XIII 114—119 en XIV 385—402) dezen brief „den Nederlandschen oorsprong der zoogenaamde Zwingliaansche avondmaalsleer”, daar Zwingli, zooals hij aan zijnen vriend Bugeuhagen schrijft (III 606), omtrent den tijd toen hem de brief van Honius overhandigd werd, reeds zekerheid verkregen had, dat de inzettingswoorden van het avondmaal overdrachtelijk moesten opgevat worden, en dat hij door Honius de zekerheid gekregen had, hoe nu deze overdrachtelijke wijze van spreken in het woordje „is” te zoeken

Welke voorstelling omtrent het avondmaal vindt men nu in dezen brief. Geene Roomsche of Luthersche ¹⁾ Eene Calvinistische misschien? Moeielijk is hierop te antwoorden, even als op de vraag, is de brief Zwingliaansch gezind. Wil men b.v. met Scholten ²⁾ *Kalvijn's* gevoelen wat betreft de materie in het sacrament des avondmaals zoo definiceren: «brood en wijn blijven accidenteel en substantieel brood en wijn, maar ofschoon het lichaam en het bloed van Christus niet werkelijk tegenwoordig zijn, heeft echter met het gebruik van brood en wijn, als *teekenen* van 's Heeren lichaam en bloed, eene bovennatuurlijke werkzaamheid in de geloovigen plaats, die van het in den hemel verheerlijkte lichaam van Christus uitgaat»; en daartegenover met genoemden schrijver *Zwingli's* gevoelen aldus weergeven: «brood en wijn blijven brood en wijn, en moeten, zonder eenige bijkomende bovennatuurlijke werking, eenvoudig als teekenen beschouwd worden van het lichaam des Heeren, dat voor ons gekruisigd, en van zijn bloed, hetwelk voor ons vergoten is», dan zouden wij zeggen is de brief van Hoen eerder Calvinistisch dan Zwingliaansch te noemen. Men vergelijkte slechts eenen zin als dezen ³⁾: «Neemt, eet, en acht niet klein 't geen dat ik u geve, want het beteekent mijn lichaam, 't welk ik, *mits dit gevende*, ulieden geve.» Dergelijke uitdrukkingen komen zeer veel in den brief voor. Men werpe ons nu niet tegen dat dit

---

was. De brief van Honius is, zoo als bekend, te vinden in de werken van Zwingli, bij Trigland, Kerkelijke geschiedenis 125—130 en bij Gerdes, Hist. Ref. I 231. De Hoop Scheffer geeft er l. c. I 93—98 een uittreksel van.

¹⁾ Zooals Luther zich dan ook volstrekt tegen het in dien brief uitgedrukte gevoelen verklaarde (de Hoop Scheff. l. c. I 99).

²⁾ Leer der Hervormde kerk II 328.

³⁾ Trigland l. c. 128.

uitdrukkingen zijn, die men ook in Zwingli's schriften over het avondmaal terug vindt, wij willen dit toegeven; volgens de voorstelling echter die Scholten van Zwingli's leer geeft, kon Zwingli zóó nooit schrijven, vooral wanneer men leest wat hij als Zwingli's meening omtrent de werking over 't sacrament weergeeft ¹⁾ «bij het gebruik van brood en wijn wordt niets meêgedeeld, maar eenvoudig afgebeeld en verlevendigd, wat de Christen onafhankelijk van het gebruik des avondmaals, door Gods genade en het geloof in Christus werkelijk bezit.»

Dat wil Honius in zijn schrijven niet beweeran. Het gaat hem er eenvoudig om de leer des Bijbels wederom tegenover de Roomsche leer omtrent 't avondmaal op den voorgrond te plaatsen en de onschriftuurlijkheid van hare leer aan te toonen: 1°. wat betreft de materie, is haar leer «brood en wijn worden ten aanzien der substantie, in Christus zelven, naar zijne godheid en menschheid, naar lichaam en ziel, veranderd» (Scholten) onschriftuurlijk, want het woordje «is» moet als «beteekent» verklaard worden, vooral echter worden wij voor eene zulke leer gewaarschuwd, door des Heeren woorden: «Indien iemand u zegt, hier is Christus, wilt het niet gelooven.» 2°. wat betreft hetgeen de Christen bij het avondmaal verricht is hunne leer «met den mond des lichaams worden niet brood en wijn, maar het eigen lichaam en het bloed van Christus, als Godmensch, gegeten en gedronken» (Scholten) onschriftmatig, wanneer men nl. vooral goed acht geeft op 's Heilands woorden in Johannes VI en 3°. ten aanzien van de werking is hunne leer «brood en wijn, lichamenlijk genuttigd, deelen, ook zelfs als opus

¹⁾ l. c. II 330.

operatum, d. i. zonder bijkomend geloof, de goddelijke genade mede» (Scholten) onschriftmatig, want de Heer leert in Johannes VI dat zijn vleesch en bloed eten gelijk is aan in hem gelooven.

Het gaat Honius er niet om, alle bovennatuurlijke werking bij het avondmaal uit te sluiten ¹⁾, integendeel uit de boven aangehaalde woorden blijkt dat hij deze opvatting heeft, de Heere geeft ons in het avondmaal door het brood zich zelven, nl. even zeker als hij het brood geeft, het teeken is niet alleen zinnebeeld, 't is ook pand, even als in 't bekende beeld van bruid en bruidegom de ring, gelooft men nu dan ontvangt men met het teeken en onderpand de zaak.

Wij willen met deze woorden het verschil tusschen Zwingli en Calvijn niet wegredeneeren, maar wij meenen dit te moeten stellen, Zwingli (en zoo ook Honius) gebruikt in zijne vrees voor Rome en Luther uitdrukkingen die aan den logischen geest van Calvijn te gevaarlijk voorkomen, waarom hij zich tegen Zwingli's leer verzet. Wat men later als tegenstelling tusschen Zwingli en Calvijn heeft genoemd, niet en wel spiritualiter edere, laat zich vooral uit Zwingli's schriften niet bewijzen. ²⁾

Wij zouden de leer van Honius omtrent 't avondmaal naar wij meenen, 't best zoo voorstellen, zij is beslist Zwingliaansch ³⁾ noch Calvinistisch, helt echter meer tot

¹⁾ Men versta ons wel, wat wij hier onder bovennatuurlijke werking verstaan, het is niet eene werking die per se verboden is met het gebruik des avondmaals, maar van eene werking des H. G. die er bij plaats heeft voor de geloovenden, even als bij de prediking des woords, zoo als Calvijn dit ook in zijnen Catechismus Genevensis uitdrukkelijk leert.

²⁾ cfr. Later pag. 60 en de daar zich vindende vergelijking tusschen de avondmaalsleer van Luther, Zwingli en Calvijn.

³⁾ Altijd in dien zin, zooals Scholten en veelen de leer van Zwingli voorstellen.

Calvijn over, en het is dus waarschijnlijk dat de Calvinistische voorstelling wanneer zij tot diegenen komt, die de leer van Honius aanhangen, eene goede ontvangst zal vinden.

Deze voorstelling wordt nog waarschijnlijker gemaakt, wanneer wij letten op de *Summa der Godliker Schrifturen* ¹⁾, die zooals men weet toen ter tijd (1523) eene groote verspreiding gevonden heeft ²⁾. Wel vinden wij in dit werk zelve weinig of niets over het avondmaal ³⁾, maar wel zeer veel over den doop. Wanneer wij nu kunnen aantonen, dat de auteur der *Oeconomia* of *Summa* hierbij bepaald aan eene bovennatuurlijke werking wil gedacht hebben, meenen wij te mogen besluiten, dat hij ook omtrent het avondmaal zóó zal gedacht hebben. Wij lezen dan bij hem het volgende ⁴⁾: Sed dicis quod igitur Baptismus? Aut quo potissimum ille suum vigorem colligit condonandi crimina? Non facit id aquae elementum, sed unica fides, qua credimus per Christum, per quem hoc lavacrum habet *virtutem*, omnia superioris vitae nobis condonari commissa, qua credimus nos nova hac libertate coelesti Patri adoptari in filios, inter quos primogenitus Christus.» Men ziet bepaald bij den doop eene bovennatuurlijke werking, van 't geloof afhankelijk. Zoo sterk zelfs uitgedrukt, dat men zoude meenen, dat hij deze kracht aan de «mystica lotio» per se toeschreef, leerde ons hierin de evangelische geest, die heel zijn werk ademt, niet iets anders.

¹⁾ cfr. Dr. J. J. van Toorenenbergen. Het oudste Nederlandsche verboden boek.

²⁾ Zie de voorrede van het bovenaangehaalde werk.

³⁾ Hiermede vervalt ook, naar 't ons voorkomt, het argument, dat van Toorenenbergen op pag. XXXIX van zijn werk voor 't auteurschap van Bomelius van de *Summa* aanhaalt.

⁴⁾ l. c. 4.

Maar al geeft ons nu ook de eigenlijke Oeconomia of Summa niet veel over 't avondmaal, meer licht verstrekt ons 't aanhangsel van het eerste deel der Summa ¹⁾, het zoogenaamde «Testament Jesu Christi, dat men tot noch toe dye Misse gheuoemt heeft, verduytscht door Johannem Oecolampadium te Adelenburch.» Al staat dit aanhangsel nu ook in geen direkten samenhang met de Summa ²⁾, toch mogen wij aannemen, dat de auteur van het werk, waarmede het samen is uitgegeven, overeenstemt met de leer, die er in gevonden wordt. Geeft ons nu ook deze Liturgie van Oecolampadius weinig leerstelligs omtrent de leer des avondmaals, toch viel onze aandacht op eenen zin, die naar wij meenen volstrekt niet strookt met de latere Zwingliaansche opvatting van het avondmaal. Voor dat aan de leden der gemeente brood en kelk gegeven wordt, worden zij vermaand met den predikant een gebed mede te spreken; in dit gebed wordt nu de erfenis welke de geloovigen ontvangen (men herinnere zich dat 't avondmaal een testament genoemd wordt), de vergiffenis der zonden genoemd, en «gedenken» de geloovigen aldus ³⁾: «Daerom ben ik hier, mijn erfdeel ghenadelic van u te ontvangen.» Dus men verwacht bij het gebruik des avondmaals vergeving der zonden te verkrijgen, is dit geene bovennatuurlijke werking, sterker dan Calvijn haar ooit geleerd heeft? En dat inderdaad Oecolampadius in 't avondmaal niet op het standpunt staat, waarop o. a. Scholten Zwingli plaatst, zien wij uit zijn volgende Theses over 't avondmaal ⁴⁾: «Durch den glauben wird der ab-

¹⁾ l. e. 194 vv.

²⁾ l. e. XXI.

³⁾ l. e. 199.

⁴⁾ Cfr. K. R. Hagenbach, J. Oekolampad. u. O. Micronius (Väter und begründer der Reformirter Kirche II) 243.

wesende leib Christi dem geiste (gemüthe, animo) volkomen gegenwärtig (praesentissimum)» en «Die, welche des geistes Christi theilhaft geworden sind durch den glauben, haben das fleisch Christi nicht nur so im geiste gegenwärtig wie etwa die, welche des andenkens an die treuesten freunde sich erfreuen, die freunde in der seele (im herzen) tragen, sondern so, dass, weil Christus *wahrhaftig* durch seinen geist in ihnen woht, als in seinem tempel, sie auch seinen leib *wahrhaftig* haben, obgleich er, von welchem die Gottheit nicht abgetrennt ist, im himmel sich befindet.» ¹⁾ Ons dunkt, deze woorden hebben geen commentaar noodig. En dat nu deze voorstelling overeenstemt met die van Honius wordt hierdoor waarschijnlijk, dat zoo als wij boven vermeldde, de overbrengers van den brief van Honius, ook bij Oecolampadius geweest zijn, en van hem blijken van groote sympathie ontvingen. ²⁾

In een woord, wij meenen, dat de geest der hervormingsgezinden, in 't begin der 16de eeuw hier te lande niet Zwingliaansch, in lateren zin genomen is, en dat hij zeker niet anti-calvinistisch was, voor zoover men daarvan toen spreken kon; zoodat men, wanneer men ziet, dat de Calvinistische leer omtrent 't avondmaal later algemeenen ingang in de Nederlanden gevonden heeft, dit niet als bij wijze van overrompeling geschied, mag voorstellen. ³⁾

Wij worden in dit oordeel nog versterkt, wanneer wij op een verschijnsel letten, waarop ook Mensinga wijst ⁴⁾

¹⁾ Hagenbach voegt er l. e. nog als noot bij: „Also nicht bloss subjective vorstellung oder einbildung; sondern ein reelles innewohnen.“

²⁾ Zie boven.

³⁾ Zoo als b.v. Prof. Hofstede de Groot Sr. dit doet.

⁴⁾ l. e. 12. 13.

(Wij herinneren nog even aan de volgorde waarin men Luther enz. wat betreft hunne verhouding tot het avondmaal moet plaatsen: Rome, Luther, Calvijn, Zwingli. Zien wij dus, dat men in de Liturgie in 't algemeen meer naar Rome—Luther overhelt, dan naar Calvijn—Zwingli, dan meenen wij te mogen aannemen, dat men ook, tenzij het tegendeel blijke, op het punt van 't avondmaal verder van Zwingli, dan van Calvijn zal verwijderd geweest zijn.) De zaak nu is deze: wij zien omstreeks 1550 bij Angelus Merula het verschijnsel, dat hij, wel is waar als hervormingsgezind met vele roomsche misbruiken gebroken heeft, maar toch zooveel mogelijk nog vast houdt aan dat wat hij in de Roomsche Liturgie vindt, en daarin toont van alle gewelddadige verandering afkeerig te wezen. Hetzelfde vinden wij b.v. ook later bij Kooltuin terug.

Waar dus bij deze twee te vinden is, wij zeggen niet, een aanhangen aan de Roomsche kerk, maar dan toch een streven om, zoo veel het hunne overtuiging toeliet, het oude te behouden, daar mag men, wij geven dit niet als historische zekerheid, maar slechts als gissing, verwachten dat zij meer met Calvijn overeenstemmen als met Zwingli.

Wij hebben nu in onze volgende hoofdstukken te zien, welke Liturgie hier naar Nederland gekomen is.

GESCHIEDENIS DER N. H. LITURGIE.

---

a. Valerandus Pollanus.

Zooals bekend is en zooals wij later meer nauwkeurig hopen aan te wijzen, hangt onze Liturgie samen met de Liturgie die bij de vreemdelingengemeente in Londen omstreeks 't midden der 16^e eeuw in gebruik was ¹⁾. Wij hebben ons dus allereerst bezig te houden met de Liturgien bij deze gemeenten in gebruik. Wanneer wij nu

---

¹⁾ Vergelijk voor de geschiedenis der verschillende vreemdelingengemeenten in Engeland vooral: John Southerden Burn, *History of the French, Walloon, Dutch, and other foreign Protestant Refugees settled in England*, London 1846.

Le Long, *Kort Historisch verhaal van den eersten oorsprong der Nederlandsche Gereformeerde Kerken onder 't kruis*.

Strype, *Ecclesiastical Memorials relating chiefly to Religion, and the reformation of it and the emergences of the church of England under King Henry VIII, Edward VI and Queen Mary I.* (Wij gebruikten hiervan een Oxfordsehen herdruk van 1822).

En van denzelfden, *Memorials of Thomas Cranmer* (ibid. 1812).

Epistolae Tigurinae, de rebus potissimum ad Ecclesiae Anglicanae reformationem pertinentibus conscriptae A. D. 1538—58, Parkerianae societatis auspiciis editae. Cantabrigiae 1848. (Wij gebruikten de Engelsche vertaling: *Original Lettres relative to English Reformation*, edited for the Parker Society. Cambridge 1846.) En vervolgens de bij Meusinga l. c. bl. 14, noot 5 aangehaalde werken.

nagaan wat gewoonlijk omtrent de Liturgische geschriften vooral der Ned. vluchtelingsgemeente gezegd wordt, vinden wij deze voorstelling: In 1551 vervaardigt Valerandus Pollanus ¹⁾ eene Liturgie ten dienste der Fransche gereformeerde gemeente in Engeland, deze gebruikt à Lasco bij 't schrijven van eene Liturgie voor de Ned. gemeente te Loudon; van deze Liturgie maakt Micronius een uittreksel, 't welk door Jan Utenhove in 't Nederlandsch vertaald wordt ²⁾, en eindelijk geeft à Lasco zijne Liturgie in 1555 te Frankfort in druk uit ³⁾.

Wij hebben nu na te gaan in hoeverre deze voorstelling met de werkelijke geschiedenis overeenstemt. Wij geven hiervoor allereerst een kort overzicht omtrent de verschillende Liturgien die hierbij in aanmerking komen. Allereerst valt hierbij ons oog op de Liturgie van Valerandus Pollanus. Zij draagt dezen titel: *Liturgia sacra, seu ritus ministerii in Ecclesia peregrinorum profugorum propter Euangelium Christi Argentinae. Adjecta est ad finem brevis Apologia pro hac Liturgia, per Valerandum Polla-*

¹⁾ Cfr. over hem: De brievenwisseling van Calvijn, vooral het aangehaalde bij van Langeraad; *Epistolae Tigurinae*; Richter; Strype, Burn; Rodolphe Reuss; ect.

Van Langeraad, Guido de Bray, 1884 pg. 109, 2.

A. L. Richter, *Die evangelischen Kirchen-ordnungen des 16ten Jahrhunderts*. 1846 II pg. 149.

Rodolphe Reuss, notes pour servir à l'histoire de l'Eglise Française de Strassbourg 1538—1794. Strassbourg 1880 passim.

²⁾ Wij spreken nu nog niet over de verschillende meeningen omtrent de verhouding van Utenhove en Micronius tot de Liturgie door à Lasco uitgegeven.

³⁾ Cfr. b.v. Voetius, *politia ecclesiastica* I 350.

J. Ens, Kort Historisch bericht van de formulieren van eenheid en de Liturgie der Nederlandsche Gereformeerde Kerken.

Mensinga, verhandeling over de Liturgische Schriften der Ned. Herv. Kerk. 's Gravenhage 1851.

num Flandrum. Ps. 149 Laudem Deo canite in Ecclesia Sanctorum. Cum Priuilegio ad imprimendum solum. 1551. En op 't laatste blad Ps 1459 (sic) Laudem Deo ect. Impressum Londini per Stephanum Mierdmannum 23 Febr. An. MDLI.

Aan de Liturgie gaat nog eene epistola dedicatoria vooraf, die 10 bl. behelst, dan van fol. 1—31 (incl.) de Liturgie en van fol. 32—38 (incl.) de op den titel genoemde apologie.

Wij hebben nu allereerst te vragen met welk doel heeft Pollanus dit werk in 't licht gegeven. Zooals uit Burn en Strype blijkt ¹⁾ is de Fransche vluchtelingengemeente misschien reeds in 1547 gesticht, bestond echter stellig reeds in 1549 en was dus toen Pollanus zijn werkje uitgaf, minstens 2 à 3 jaren oud; al dien tijd is Pollanus aan deze gemeente werkzaam geweest ²⁾, hij is benoemd tot superintendent ³⁾ der gemeente van Glastonbury (eerst door den hertog van Somerset later door Edward VI), in één woord hij heeft bij deze gemeente eene geëerde plaats ingenomen. Hoe komt hij er nu toe om in 1551 eene Liturgie uit te geven, terwijl toch zonder twijfel de aan zijn bestuur onderworpen gemeenten reeds vóór dien tijd eene Liturgie zullen bezeten hebben. Was deze Liturgie misschien niet voldoende, zoodat Val. Pollanus haar òf door eene geheel nieuwe vervangen òf ten minste voor het grootste gedeelte verbeterd heeft? Het is voor ons

¹⁾ Burn, l. c. p. 2. Strype, Eccl. mem. II 1, 123. Now (á. 1547), I conjecture, were the beginnings of the foreigners church planted in Canterbury.

²⁾ Cfr. Burn p. 24.25 en Strype l. c.

³⁾ Zie *Original Lettres (Epistolae Tigurinae)* p. 737.

Datheen, Kurtze Erzählung, welcher massen und s. w. (zie den geheel titel bij Richter l. c.) pg. 6.

tegenwoordig onderzoek niet van belang ontbloomt dit nauwkeuriger na te gaan.

De Fransche vluchtelingengemeente in Engeland toch draagt overal den naam van Straatsburgische vl. gemeente; nu weten wij dat Calvijn in 1539 leeraar der Fransche ¹⁾ vluchtelingengemeente te Straatsburg geworden is en haar eene kerkorde en kerkinrichting bezorgd heeft ²⁾, wel is waar weten wij van haar betrekkelijk weinig, alleen uit de briefwisseling van Calvijn wordt ons voor haar eenig licht ontstoken ³⁾, maar dit staat toch vast, dat Calvijn omstreeks 1539 voor de Fransche vluchtelingengemeente te Straatsburg eene kerkenorde vervaardigd heeft. Nu weten wij dat bij de invoering van 't Interim ook deze gemeente gedwongen werd het gastvrije Straatsburg te verlaten en elders een toevluchtsoord te zoeken. Betere gelegenheid hiervoor was nu nergens te vinden als in Engeland, waar sinds den dood van Hendrik VIII alle vluchtelingen samenstroonden. Derwaarts wendt zich nu ook onze gemeente, en heeft, zoo zouden wij ten minste verwachten, daarheen ook hare kerkorde verplant. Daar verschijnt op eens in 1551 eene kerkorde, waarvoor moet deze dienen? Als wij de verscheidene geschriften raadplegen, die ons omtrent dezen tijd op de hoogte kunnen stellen, vinden wij in 't kort 't volgende. Voetius ⁴⁾ schijnt haar niet te kennen, maakt althans geen melding van

¹⁾ Bij „Fransch” moet men niet uitsluitend aan vluchtelingen uit Frankrijk denken, maar ook aan Walen enz.

²⁾ Ofr. Beza in zijne *Vita Joh. Calvini (ex Senatus consensu Gallicam ecclesiam, constituta etiam ecclesiastica disciplina, plantavit)*. Stähelin *Johannes Calvin I* pg. 168 vv. en Henry, *Das Leben. J. Calvins I*, 210 vv.

³⁾ Zie Stähelin l. c.

⁴⁾ Voetius *Politia Ecclesiastica*.

haar. Ens ¹⁾ drukt zich zóó uit: vóór dien tijd (sc. der stichting der Ned. gemeente te Londen) had Val. Pollanus, die acht jaren vroeger reeds ouderling in de kerk te Straatsburg geweest was, de Liturgie van de kerken der vluchtelingen, reeds te Londen in 1551 in 't licht gegeven; eenige bladzijden later laat hij doorschemeren alsof Val. Pollanus de vervaardiger van deze Liturgie ware. ²⁾ Le Long ³⁾, als altijd zeer voorzichtig, houdt zich alleen aan de feiten en zegt niets dan dat Val. Pollanus de Liturgie der vluchtelingengemeente heeft uitgegeven. Venema ⁴⁾ weet ons te verhalen, dat de Belgische gemeenten oorspronkelijk twee Liturgien bezeten hebben, eene van Val. Pollanus, de andere van à Lasco vervaardigd; hij zegt dan nog dat die van Val. Pollanus den naam draagt van orde der vreemdelingengemeente te Straatsburg, omdat deze zich toen (bij 't vervaardigen der Liturgie) te Straatsburg bevond.

Ypey en Dermout ⁵⁾ weten ons reeds het volgende te verhalen. Na onderzoek der zake is het ons gebleken, dat het grondontwerp van de Liturgische schriften van de N. H. kerk ligt in eene oude Liturgie, die ten dienste der Waalsche hervormde gemeente was vervaardigd geworden, nog vóór het midden der zestiende eeuw, door haren opziener of ouderling Vallerandus Polanus; . . . . . die (sc. Liturgie) van Pollanus werd door den druk gemeen gemaakt te Londen in het jaar 1551.

¹⁾ Ens, l. c. pg. 168, nieuwe uitgaaf p. 134, (te Kampen bij van Velzen 1861).

²⁾ Ens, l. c. 170 (n. u. 136.)

³⁾ l. c. pg. 20 vv.

⁴⁾ Institutiones Historiae Ecclesiae. VII 276 (§ 275).

⁵⁾ Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk I 522.

Ebrard ¹⁾ meldt dit: Vallerandus Polanus ²⁾ verfasste als Prediger der Wallonisch reformirten Gemeinde zu Strassburg eine Liturgie, und als in Folge des Interims diese Gemeinde nach London flüchtete, kam diese Liturgie ebenfalls dorthin. Mensinga ³⁾: De waalschspreekende (sc. vluchtelingengemeente) ontving hare Liturgie, door bezorging van Val. Pollanus.

Wanneer wij nu dit alles samenvatten, meenen wij tot dit besluit te mogen komen, volgens de meeste geschiedschrijvers heeft Val. Pollanus eene Liturgie vervaardigd te Straatsburg ten dienste der Waalsche vluchtelingengemeente, die zich aldaar bevond, deze Liturgie is in 1551 in druk verschenen. Vragen wij nu echter waarvandaan weet men dit, dan zien wij ons voor een raadsel geplaatst. Waarschijnlijk is dit alles voortgekomen uit de bovengenoemde plaats bij Ens ⁴⁾, die niet eens uitdrukkelijk zegt dat V. P. de Liturgie vervaardigd heeft; Le Long zegt er nog niets van. Nu zijn blijkbaar Ens en Le Long de eenige van alle door ons opgenoemde schrijvers, die de Liturgie van V. P. voor zich gehad hebben, zij geven er althans eene tamelijk nauwkeurige beschrijving van, vooral Le Long ⁵⁾. Bij Venema is dit niet uit te maken, toch gelooven wij dat hij de Liturgie niet gezien heeft, daar ook zijn bericht, zooals ons aanstonds blijken zal, onjuist

¹⁾ Reformirtes Kirchenbuch 1847, XXVIII.

²⁾ Men lette niet op de orthographie van dezen naam, wij schrijven hem hier met opzet bij de verschillende schrijvers zóó, als wij hem telkens vinden; de juiste spelling van zijnen naam is Valerandus Pollanus, zooals zij ook in zijne Liturgie te vinden is. Ook Herzog (n. u. VIII, 429) heeft eene verkeerde spelling: „Valerandus Polanus.”

³⁾ l. c. pg. 15—17.

⁴⁾ l. c. pg. 168, n. n. pg. 134.

⁵⁾ l. c. pg. 20 vv.

is. Ypey en Dermout echter kennen blijkbaar de Liturgie niet, te weten van aangezicht tot aangezicht. In het eerste deel toch van hunne kerkgeschiedenis lezen wij bij aant. 523 den titel van deze Liturgie als volgt: Liturgia enz. profugorum Argentina per Vallerandum Pollanum. Dus «Liturgie der vluchtelingengemeente uit Straatsburg» of «der uit Straatsburg gevluchten.» Hoe zij tot deze fout gekomen zijn weten wij niet, toch is het zeker dat zij de Liturgie niet voor oogen kunnen gehad hebben, anders zouden zij, vooral in verband met wat de voorrede van onze Liturgie vertelt, deze fout niet gemaakt hebben. Evenzoo staat het met Mensinga, bij wien wij, behalve «Argentina» nog eenige onjuistheden vinden. Hij noemt Pollanus «Polanus» terwijl op den titel der Liturgie te lezen staat Pollanus. Vervolgens zegt hij, dat zij voorzien was van het koninklijk privilege. Dit is zoo, nl. zoo als wij wederom op den titel lezen «cum privilegio ad imprimendum solum», terwijl het privilege in het boek zelve niet te lezen staat. Maar wat zegt Mensinga nu ¹⁾: «Dit privilege van Eduard vindt men in zijn geheel in de voorrede der Christelijke Ordinancien van Micron, en daaruit overgenomen door Le Long bl. 15—19.» Lezen wij nu dit privilege, dat ook te vinden is bij Utenhove ²⁾, dan zien wij, dat het niets anders is, dan het bekende privilege, waarbij Eduard VI den vreemdelingengemeenten vrijheid van godsdienstoefening toestaat, en dat het dus volstrekt geen drukkersprivilege is. Dit alles is, naar ons voorkomt, bewijs te over, dat Mensinga de Liturgie van V. Pollanus niet voor oogen kan gehad hebben.

¹⁾ l. c. pg. 16 n. 7.

²⁾ In diens Simplex et fidelis narratio de instituta ac demum dissipata Belgarum..... ecclesia..... per Johannem Utenhovium. Basileae 1560 (Bibl. Ultr. H. 86. 353). fol. 13 v.v.

Nemen wij nu echter de Liturgie voor oogen ¹⁾, zoo zal ons een geheel ander licht over haar opgaan.

In de voorrede spreekt V. P. zijne verwondering er over uit, dat zoo vele menschen zich nog niet hebben aangesloten aan de gezuiverde religie; 't is waar «vizio originis» heeft 't bijgeloof groote kracht in den mensch, maar nu ligt alles toch zoo duidelijk voor oogen met betrekking op den cultus, dat niemand zich verontschuldigen kan. Overal, ja zelfs in kroegen, scheerhuizen, enz. kan men tegenwoordig meer van Gods woord hooren dan in de bedehuizen der aanhangers van de oude religie. Men maakt hier den hervormden een verwijt van, terwijl toch in de tempels der roomschen de schandelijkste dingen bedreven worden. Daaraan sluit P. dan den wensch, dat de koning toch zijn geheele land van alle bijgeloof en valsche godsvereering moge zuiveren; dan zoude hij een tweede Josias worden, en daardoor zijn rijk tot ongekenden bloei brengen. Na deze digressie, zooals hij 't noemt, keert hij tot zijn onderwerp terug. 't Is voor 't woord Gods geen schande, dat het op zulke profane plaatsen (kroegen enz.) gehoord wordt, maar wel is het eene schandelijke daad van hen, die hinderpalen in den weg leggen, zoodat het evangelie niet overal kan verkondigd worden. Maar, al wordt het evangelie niet door de daartoe aangewezen personen verkondigd, toch zal dit voor niemand een grond ter verontschuldiging zijn, want naar het woord van den profeet zal ieder zijnen naaste onderwijzen en zij zullen allen van God geleerd zijn, tenzij zij door hunne boosaardigheid gedreven dien vriendelijken

---

¹⁾ In ons land alleen in ééne openbare bibliotheek, en wel die van Groningen voorhanden, wier directie ons het zeldzame werk met groote welwillendheid voor langen tijd ten gebruike afstond. (Bibl. Gron. D. n. 4).

leermeester verwerpen. Ja, de wijzen dezer wereld houden zich met allerlei wetenschappen bezig en noemen ze helder en duidelijk, alleen de «*philosophia spiritus sancti*» is hun duister. 'T is onbeschaamd van hen alle andere wetenschappen duidelijk en begrijpelijk te noemen, en alleen de leer des evangelies duister. Eens in 't oordeel Gods zal hen vreeselijke wraak treffen. God geve aan den koning (Eduard VI), dat hij bij al zijne grootheid, nooit Hem moge vergeten, die zichzelf heeft opgeofferd. Doet de koning dit (nl. niet vergeten), dan zal hij weldra inzien, waarin de ware cultus bestaat, en zal dan even als eens Darius bevelen, dat de eenige ware God van allen vereerd, aangebeden en gevreesd worde. Maar «*non nostrum hoc onus, bos clitellas.*» De goedgunstigheid van uwe majesteit geeft mij moed zoo te spreken. Ik zal nu alleen over mijn tegenwoordig voornemen spreken: er bestaat geen grooter ondeugd dan ondank, ik heb te Straatsburg veel goeds genoten, en wil nu mijnen dank betuigen door «*Ecclesiae peregrinorum propter Evangelium Christi Argentinae ritus et mores*» in de latijnsche taal het licht te doen zien. Dit meen ik te moeten doen, daar naar ik hoor, deze gemeente bij sommigen in kwaden reuk staat, alsof bij hen ieder naar eigen goeddunken leven mocht, al ware 't dan ook «*cum licentia morum*». Ik ben voor meer dan acht jaren in die gemeente gekomen, ben er eenen tijd lang presbyter geweest, zoodat ik van haar zeden en gewoonten goed op de hoogte kan wezen. Buitendien zijn er in dit koninkrijk mannen die in die gemeente geweest zijn, zooals Doctor Bucerus, Doctor Martyr, die mij getuigen zullen «*ne verbum quidem a me effingi, sed quasi interpretem ea tantum fidelissime narrare, quae ibi geruntur.*»

Men zal uit dit alles duidelijk kunnen zien hoe onbe-

schaamd het is te zeggen, dat deze vreemdelingengemeente eene schuilplaats is voor allerlei ongerechtigheden. Neen, zij is eene der meest zuiveren kerken van onzen tijd, en dit mag ik zeggen zonder andere kerken te verachten, want prijs ik deze kerk, dan prijs ik die kerken die gelijke gewoonten hebben, nl. de Geneefsche, waar Calvijn «*primus hujus Ecclesiae profugorum apud Argentinenses institutor*», die van Lausanne, die van Neufchatel, Basel, Zürich, Straatsburg. 'T is dan met een dubbel doel dat ik dit boek schrijf, allereerst om die gemeente te verdedigen, vervolgens om ook die gemeente die reeds voor twee jaren alhier (Londen) met verlof van uwe majesteit door de Franschen gesticht is, te ondersteunen, nl. dat uwe majesteit door het voorbeeld van den Straatsburgischen senaat aangedreven worde, om die gemeente verder onder uwe bescherming te nemen.»

Tot zoo verre (in excerpto) Pollanus. Als wij dit lezen, moeten wij allereerst dit zeggen, dat hier geen sprake is van een zelfvervaardigd werk. Pollanus zegt uitdrukkelijk, dat hij, niet eene Liturgie of kerkorde vervaardigd of ten minste bewerkt heeft, neen 't is niets dan een weergeven van de gewoonten der Straatsburgsche vluchtelingengemeente. Hij zegt het uitdrukkelijk dat hij «*ne verbum quidem*» enz. ¹⁾; dus dat alles wat hij geeft vertaalwerk is; 't is waar hij zegt «*quasi interpretem*», maar wij zullen straks zien dat hij, wat betreft het Liturgische gedeelte in werkelijkheid niets geeft dan vertaalwerk.

Trouwens, meer had hij ook niet noodig, hij wilde immers aan de vl. kerk geen kerkorde geven, die was er reeds, hij wilde alleen het aandenken der Straatsburgische vl. gemeente verdedigen tegen den laster die jegens haar

¹⁾ Zie boven pg. 46.

opgerezen was, en vervolgens ook de Waalsche vluchtelingengemeente die te Londen was den koning aanbevelen, omdat deze waarschijnlijk dezelfde kerkenordering zal bezeten hebben.

Nu is ons ook veel duidelijk geworden. De Straatsb. vl. gemeente is nooit in haar geheel, als gemeente gevluht, of heeft zich als zoodanig naar Engeland overgeplant, de enkele leden hebben zich derwaarts begeven en aldaar op verschillende plaatsen nieuwe gemeenten gesticht van vluchtelingen van Straatsburg en van elders, waarin echter de oude kerkorde behouden werd.

Nu is ons ook de titel van 't werk van Pollanus duidelijk, waarmede men, zooals wij reeds even aanduiden, niet recht den weg wist. De Straatsburgische vl. gemeente moet toch te Straatsburg wezen, hoe komt nu haar Liturgie te Londen aan 't licht? Ens zegt ¹⁾ «In dezen titel wordt alleen de kerk te Straatsburg, niet die te Londen genoemd. Beide kerken bestonden echter uit vluchtelingen van eene soort en te Londen waren er velen, die vroeger te Straatsburg geweest waren. Van Straatsburg wordt deze kerk genoemd, omdat de vluchtelingen daar eenige jaren vroeger eene schuilplaats hadden gevonden.» Ypey en Mensinga maken eene soort van conjectuur door van «Argentinae» «Argentina» te maken; wij hebben dit nu niet noodig, voor ons is 't duidelijk, Pollanus wil alleen zeggen, hoe 't bij de vluchtelingengemeente te Str. toeging met betrekking op Liturgie en kerkorde. Hij geeft, als 't ware, niets meer dan eene geschiedenis dier kerk.

Gaan wij nu de Liturgie of kerkorde dier gemeente een weinig nauwkeurig na, dan valt ons allereerst dit op ²⁾:

¹⁾ l. c. 169. n. u. 135.

²⁾ Zij werd later, in 1554, te Frankfort in 't licht gegeven, onder den

Zij is, zoo als wij reeds zeiden, voor een groot gedeelte niets dan eene vertaling der Liturgie van Calvijn. Wij zullen kortelijk haren inhoud weergeven, daarbij telkens aangevende waarin de Frankfurter uitgave van die van Londen verschilt. Want de Frankfurter uitgave is niet, zooals Mensinga (pag. 16) en Ypey (I pag. 524) zeggen, een herdruk.

I. *Liturgia Diei Dominici.*

's Zondags morgens om 8 uur, begint de voorzanger (chorales of praecentor) te zingen «Leve le cueur» (de tien geboden), de gemeente zingt mede, en na 't einde van de eerste tafel der tien geboden ¹⁾ gaat de predikant aan de tafel ²⁾ en spreekt 't bekende «Adjutorium enz.» (uit Ps. 124) en dan volgt de confessio peccatorum. Zij is bijkans woordelijk die van Calvijn. Dan de absolutio (voorlezen van een toepasselijk woord uit den Bijbel, terwijl het volk staat of knielt). Hierna wordt in Straatsburg de tweede tafel der tien geboden gelezen. Nu volgt een gebed, dat bij Calvijn (en ook in de Frankfurter Liturgie) niet gevonden wordt: Dominus adsit nobis, ut Deum oremus unanimes: Domine Deus Pater misericors, qui hoc decalogo per seruum tuum Mosen nos Legis tuae iustitiam docuisti: dignare cordibus nostris eam ita tuo spiritu inscribere, ut nequicquam deinceps in uita magis optemus, aut uelimus, quam tibi obedientia consummatissima pla-

---

titel „Liturgia sacra — peregrinorum Francofordiae ad Moenum. Francof. 1554. 8. Cfr. Richter l. c. pg. 149 vv.

¹⁾ In Frankfort alleen „cum absolverint,” sc. legem waarom men in Straatsburg deze indeeling had, is ons niet bekend.

²⁾ Wat voor een tafel? (avondmaaltafel?) in Frankfort beklint hij dadelijk den preekstoel (suggestus).

cere in omnibus, per Jesum Christum filium tuum. Amen. Deze woorden worden door de gemeente wederom gezongen.

Nu beklimt in Straatsburg de predikant den kansel. De preek mag niet langer dan eën uur duren. Voor 't slotgebed vermaant hij de gemeente over bijzondere dingen (zoo er huwelijken, ziekten enz. zijn). 'T slotgebed na de predikatie is 't zelfde als bij Calvijn behalve eenige kleinigheden, en de passage «unice — morte» (voor de bedrukten en aangevochtenen «Pareillement — maux» van de prière après le sermon van de Liturgie van onze Waalsche kerken), die bij V. P. ontbreekt, echter in de Frankforter Liturgie te vinden is. Daarna leest de predikant 't symb. ap. voor, wordt een Psalm gezongen en de zegen uit Num. 6 gesproken ¹⁾.

II. *Liturgia coenae Domini.*

Wanneer avondmaal gehouden wordt leest de predikant 't symbool niet voor maar na 't einde des gebeds zingt de geheele gemeente 't zelve, en de predikant gaat aan de tafel ²⁾, waar hij of een diaken brood en wijn gereed maakt.

Daarna spreekt de predikant een gebed, dat te Straatsburg, Frankfort en bij Calvijn 't zelfde is. ³⁾

¹⁾ In Straatsburg gaan gedurende de preek de diakenen met 't zakje rond, in Frankfort staan zij bij 't uitgaan aan de deuren. In Straatsburg schijnt 't (V. P. fol. 3) zelfs onder de gebeden gebeurd te zijn, want daar moesten de diakenen nog aan de deur wachten, zoo soms iemand „ad preces magis attentus” niets gegeven had.

²⁾ Die zoo staan moet dat de predikant de geheele kerk in 't oog heeft.

³⁾ Dit gebed wordt bij Calvijn niet bij de eigenlijke avondmaals-liturgie gevonden, maar bij de gebeden voor den zondagsdienst bijgevoegd, met de opmerking dat 't alleen bij 't avondmaal gebeden wordt. Hieraan

In Straatsburg volgt nu nog eene korte toespraak aan 't volk, en daarna eerst 't eigenlijke formulier, dat bijna woordelijk met dat van Calvijn overeenkomt; alleen staat er achter de woorden «familiaris ac domestici fidei» («domestiques et à ses fideles» van onze Waalsche Liturgie) «Hunc addit exhortationem de Coenae usu suo arbitrio, modo sit ueritati et Euangelio conueniens. Hac autem fere uti solent» (volgt verder de Liturgie van Calvijn, tot aan de uitdeeling van brood en wijn ¹⁾). Bij de uitdeeling vinden wij in Straatsburg eene merkwaardige verschijning. Bij Calvijn en ook te Frankfort wordt brood en wijn ieder afzonderlijk door een predikant aan de leden der gemeente gegeven, in Straatsburg geeft de predikant 't brood, een *diaken* echter den beker ²⁾.

Na het gebruik van brood en wijn, dat staande ge-

---

hebben wij zeker toe te schrijven, dat bij V. P. de avondmaals-liturgie dadelijk op die van den Zondag volgt. Wat Mensinga zegt dat dit nog aan de mis doet denken, is zeker verkeerd. 't Avondmaal werd in dien tijd èn te Genève en te Straatsburg èn te Londen na de gewone godsdienstoefening gehouden, zoodat het natuurlijk is, dat de Liturgia coenae domini dadelijk op die van den zondag volgt. Wat Mensinga zegt: „'t is nog het denkbeeld der mis, tenzij dat het avondmaal er iederen zondag gevierd werd, is een bewijs te meer er voor dat hij de Liturgie van V. P. niet gekend heeft, aldaar staat toch duidelijk te lezen: „Celebratur coena secundo quoque Dominico die.” Ook dit is een nieuw bewijs hoezeer V. P. met Calvijn overeenstemt, cfr. Henry II pg. 154 vv.

¹⁾ De laatste zinsnede „Satis sit igitur, hoc epulum symbolum esse et signum, eoque sic utamur: ueritatem ipsam ibi requiramus, ubi nos inuenturos certo per uerbum ejus cognoscimus.” (Cfr. de woorden „contentons — trouverons der Waalsche Liturgie) worden in de Frankfurter uitgave niet gevonden, waarschijnlijk om niet dadelijk door den raad als Sacramentariers behandeld te worden.

²⁾ Men vergeet niet dat in de kerken der 16^e eeuw, vooral bij de Zwitsersche kerk (cfr. Lavaterus de ritibus ecclesiae Tigurinae fol. 2), en zooals hier blijkt, ook bij de Franschen het woord diaken, niet alleen de beteekenis heeft die wij er aan hechten, maar ook in 't algemeen dienaar der kerk beteekent. Ook thans wordt in vele plaatsen in Duitschland het woord Diakonus nog in dien zin gebruikt, ja is zelfs een officieele titel.

schiedt (de predikant (sc. diaken) geeft het aan ieder een voor een), volgt de gratiarum actio woordelijk als bij Calvijn. Nu volgt in de Liturgie van V. P. nog eene merkwaardige zinsnede, waaruit men duidelijk zien kan, dat hij niet «de Waalsche gemeente te London van eene Liturgie voorzien heeft», maar alleen beschreven heeft, wat alreeds vóór de uitgave van zijn boek bestond: «Tota haec Liturgia sesquihora absolvitur, aut summum duabus horis, tametsi interdum centum uidisses communicantes.» Ons dunkt 't is overduidelijk, zoo schrijft men niet als men zeggen wil, wat gebeuren moet, maar wel wat gebeurd is.

III—V. *Liturgia Pomeridiana et Vespertina.*

Zij behelzen niets bijzonders; alleen is er veel overeenkomst met gebruiken, die wij te Genève, Zürich ¹⁾, en bij à Lasco en Micronius vinden. Formulieren vinden wij er niet bij.

Evenzoo is 't met V. *De Liturgia quotidiana.* Hier bij is alleen op te merken, dat er zooals 't reeds de naam aanduidt op elken dag der week ('s morgens vroeg) godsdienstoefening gehouden werd. ²⁾

VI. *Liturgia paenitentiae.*

Deze stemt bijna geheel met die van Calvijn overeen ³⁾, alleen wordt bij V. P. niet alleen 't Onze Vader gebeden,

¹⁾ Zie 't boven aangehaalde werk van Lavaterus.

²⁾ Alleen is bij alle deze drie preëkbeurten de waarschuwing opmerkelijk, de predikatie toch vooral niet langer dan een uur te doen duren.

³⁾ Te Straatsburg heeft zij Dinsdag, te Frankfort Donderdag plaats.

maar eene paraphrase er van, die in 't gebed des Zondags na de predikatie gevonden wordt.

VII. *Liturgia Baptismi.*

Vooraf gaat, even als bij Calvijn, eene waarschuwing, niet anders dan na eene godsdienstoefening te doopen. V. Pollanus geeft eene eenigzins andere rede hiervoor op dan Calvijn, hij zegt dat het geschieden moet, omdat Jezus Christus tegelijkertijd doop en evangelieverkondiging aan zijne discipelen opgedragen heeft, en dat dus de doop niet afgescheiden van de prediking des woords mag plaats hebben; Calvijn geeft als reden op dat de doop is solennis quaedam cooptatio in Ecclesiam, en derhalve ook in tegenwoordigheid der gemeente geschieden moet.

V. P. heeft dan nog eene passage over de noodzakelijkheid, dat de ouders of getuigen belijdenis van hun geloof moeten gedaan hebben.

Daarop volgt 't formulier. Bij V. P. behoeft de predikant het niet te gebruiken. Het is 't zelfde als dat van Calvijn ¹⁾, behalve eene interpretatie van het Symb. Apost., die wij bij V. P. vinden, die echter de predikant eveneens als 't gansche formulier naar goeddunken weglaten of gebruiken mag, zij behelst niets bijzonders. ²⁾

Aan 't slot van 't geheele formulier vindt men nog een kort gebed, dat Calvijn niet heeft: Dominus Deus noster

¹⁾ Alleen worden bij V. Poll. eenige zinsneden meer gevonden als bij Calvijn (b.v. aan 't slot van de afdeeling die begint: „Porro optimo (Or notre Dieu van de Waalsche Liturgie): (sc. circumcisio) fuit ipsius Dei quaedum quasi obligatio erga nos, se nobis Deum fore, ut parentibus nostris, spiritu interim suo omnia revera peragente in animis et mentibus, quae externa actione continebantur.

²⁾ Cfr. V. Poll. fol. 216.

huic puello, quem ad imaginem suam creavit et fecit, det ut uerum membrum Christi sit, edatque fructus dignos adoptione filiorum Dei. Abite in pace.

VIII. *Liturgia benedictionis conjugii.*

Zij is bijkans dezelfde als die van Calvijn.

IX. *De visitatione aegrotorum.*

Als VIII.

X. *De Eucharistia ministranda aegrotis.*

Dit wordt niet bij Calvijn gevonden.

Zoo iemand ziek is, mag op denzelfden dag, waarop de gemeente avondmaal viert, de zieke bij zich aan huis, met een der predikanten, avondmaal vieren ¹⁾.

In funere.

Ook niet bij Calvijn. Bij de begrafenis wordt eene korte lijkrede door een der predikanten gehouden.

Nu volgen eenige pagina's over verkiezing en inrichting van den kerkeraad (predikanten, ouderlingen en diakenen), die meestal in Calvinistischen geest gehouden zijn.

En eindelijk *De disciplina et excommunicatione*, dat niets bijzonders behelst.

Tot zooverre de Liturgie van V. Pollanus.

Men ziet dat het niet alleen eene «Liturgie» is, in den zin waarin wij dit woord gebruiken, maar wel degelijk eene kerkorde. ²⁾

¹⁾ 't Gebruik bestond echter wel bij Calvijn, cf. Henry II. 40 vv.

²⁾ Het is wederom een bewijs en voor dat Mensinga V. P. niet gekend heeft, wanneer hij schrijft (pg. 23): „Men zal er aan zien (sc. aan de opnoeming der hoofdstukken van de „Ordinancien” van Micronius), hoeveel vollediger Microns werk boven dat van Pollanus was, ... trouwens

Nu volgt bij V. P. nog eene «admonitio pro liturgia», die ook te vinden is in Fronbergers vertaling van Datheen's brevis et fidelis narratio (pag. 37 vv.). Wij deelen iets van haren inhoud mede, om te doen zien, wat V. Pollanus omtrent Liturgien en wat daarmede samenhangt, denkt, wat voor ons natuurlijk van groot gewicht is, daar, zoo als wij gezien hebben, de Liturgie, die hij uitgegeven heeft, haast geheel met die van Calvijn overeenstemt, en derhalve zijne denkbeelden omtrent Liturgie enz. wel die van Calvijn zullen wezen, en wij dus, als wat wij beweerd hebben, waarheid is, dat nl. de Liturgische schriften der gereformeerde kerken allen op ééne bron, die van Calvijn, teruggaan, nu ook die Liturgische schriften hieraan hebben te toetsen.

Haar inhoud is dan, in 't kort, als volgt. Deze kerkorde zal den meesten mishagen, wij willen daarom voor hen die onwetend onze tegenstanders zijn, eenige opheldering geven. Wat men ons voorwerpt, is dat wij alle aloude gebruiken afgeschafd hebben. Dit is zoo, wij hebben veel van den vroegeren tijd weggedaan, maar niet omdat het oud was, neen, omdat het niet met Gods woord overeenstemde. En daarin handelen wij bijbelsch, zooals o. a. Hiskia.

Hunne verwijten zijn dan: 1°. dat wij de latijnsche taal afgeschafd hebben; 't is toch beter zoo te spreken dat iedereen ons verstaan kan; 2°. dat wij nalaten het gebruik om iederen Zondag de evangelia et epistolae te lezen; wij laten dit niet na, zij doen het integendeel zelve,

---

dat van P. was slechts eene Liturgie, dit (Mier.) is eene volledige kerkorde." Het zijn beiden kerkeorden, ('t is waar de eene is veel vollediger dan de andere), zooals Mensinga uit de inhoudsopgave die hij van Le Long heeft overgenomen, had kunnen zien.

door 't evangelium en de brieven zoo «truncatim» te lezen; 3°. dat wij zoo velen der kerkelijke gebeden weggelaten hebben; wij hebben één gebed van Christus ontvangen, en aan dit gebed hebben wij ons te houden en er onze gebeden naar in te richten.

Wat nu de kleeding betreft, daarvan hebben wij niets gemeld, omdat de heilige schrift ons daaromtrent ook geen lasten oplegt, laat een predikant net en fatsoenlijk gekleed wezen, zóó kan hij ook voor de gemeente optreden. 1)

Bij den doop laten wij, wel is waar, veel weg wat zeer oud is, maar 't is toch niet zoo oud als Gods woord, en wij mogen het dus gerust weglaten. 2)

Eenzoo staat het met het avondmaal.

Moge God aan alle overheden, van welk land dan ook, de vrijmoedigheid geven om alle misbruiken afteschaffen,»

Dit is, in 't kort, de inhoud der admonitio.

In de Frankforter uitgave staat nu nog eene geloofsbelijdenis, die allen onderteekenen moeten, die leden der «auslendischen Kirchen» te Frankfort willen worden. Zij behelst eene omschrijving van 't symbolum apost.; wij weten niet van wien het afkomstig is, het is onderteekend door de predikanten en ouderlingen der Frankf. vreemdelinggemeente, maar of zij nu ook de vervaardigers er van zijn weten wij niet, waarschijnlijk is het in alle haast opgesteld geworden, om aan den Frankforter

1) Vallerandus stond dus in de Hoopersche twistzaak over de kleeding der predikanten (cf Dalton, à Lasco 356 vv.) op de zijde van Hooper en à Lasco.

2) Ook in de Geneefsche kerkorde vinden wij omtrent den doop eene korte verdediging daarover, dat men zooveel oude gebruiken weggelaten heeft, (Cfr. de reeds vroeger geciteerde Deutsche vertaling dier kerkorde van 1563 pg. 42, 43) waarin wij veel overeenstemming met de admonitio van V. Poll. vinden.

Magistraat te laten zien, hoe men omtrent de Augsburgische confessie stond, want zonder eene verklaring daaromtrent wilde de Frankforter Magistraat de vreemdelingen niet opnemen. ¹⁾ Deze belijdenis drukt zich trouwens zeer voorzichtig uit omtrent 't punt in kwestie, 't avondmaal: «Das ander Sacrament ist das Abendmal des Herren welchs ist ein geheimnuss der versöhnung, der auf befelch Christi die gedachtnuss seines todts gehalten wird, und durch ausstheilung des gebrochenen Brodts, und des gesegneten Kelchs, alle die mit wahrem Glauben hinzugeben, *des Leibs und Bluts Christi theilhaftig* werden, zur speiss des ewigen lebens: e.c.t.»; men ziet beslist calvinistisch en niet luthersch of zwingliaansch, maar toch zoo voorzichtig mogelijk uitgedrukt, in 't avondmaalsformulier, dat zooals wij zagen, haast geheel met Calvijn overeenstemt, drukt men zich veel krasser uit; daar wordt bepaald de ubiquiteit van 't lichaam van Christus geloochend.

Wij meenden deze Liturgia door V. Pollanus uitgegeven eenigzins nauwkeurig te moeten nagaan en beschrijven, omdat de meeste schrijvers die over onze Liturgische geschriften gehandeld hebben, haar volstrekt niet kennen en toch zijne Liturgie als de oudste Nederlandsche Geref. Liturgie noemen. Nu is 't wel is waar op zich zelve niet zeer gewichtig, of V. Pollanus mede tot de Liturgie der Ned. Herv. kerk bijgedragen heeft al dan niet; 't moge zuiver geschiedkundig genomen, eene interessante kwestie zijn, voor een theoloog is zij van minder belang, zoo zoude men schijnbaar met recht kunnen redeneeren. Beschouwt men echter de zaak in verband met al wat over

---

¹⁾ Confr. Datheen l. c. 16, 17.

Pollanus geschreven is, dan krijgt zij toch een groot belang.

Zoals wij in een vroeger hoofdstuk mededeelden, is het ons voornemen, aan te toonen, dat de Liturgische geschriften der Ned. Herv. kerk, even als hare officieele belijdenisschriften in beslist Calvinistischen geest geschreven zijn, altijd in dien zin genomen, dat uit den aard der zaak, de praedestinatatie bv. bij de Liturgische schriften van zelve niet zoo zeer op den voorgrond kan treden. ¹⁾

Nu redeneert men gewoonlijk zoo, a Lasco heeft zijne Liturgia sacra in meer Zwingliaanschen geest geschreven, hij heeft voor zijne Liturgie zoo veel mogelijk gebruik gemaakt van de Liturgie van V. Pollanus. Dit laatste zoude dan een gewichtig argument er voor kunnen wezen, dat de Liturgie der eerste Ned. Herv. kerk, als wij de Londensche vl. gemeente zoo mogen noemen, eenen anderen geest zoude ademen, dan de eenigen tijd later in 't licht gekomen belijdenis dier kerk in Nederland. V. Pollanus toch was, wij zagen het, een langen tijd aan een gemeente werkzaam, die door Calvijn van eene kerkorde (resp. Liturgie) voorzien was, en geeft nu eenigen tijd later eene Liturgie voor die gemeente uit, die dan nog wel (zoo zeggen de meeste schrijvers) zelfstandig door hem gemaakt is. ²⁾ Geen een van die schrijvers zegt echter met welk doel die Liturgie 't licht gezien heeft, nl. een zuiver apologetisch, en in welken samenhang het met de Liturgie van Calvijn staat. ³⁾

¹⁾ Dat dus, met andere woorden, Liturgie en belijdenis der N. H. Kerk, met elkander in overeenstemming zijn, al moge de eene iets noemen, waar de andere van zwijgt en vice versa.

²⁾ Hij wil dus de Calvinistische Liturgie verdringen en er eene andere voor geven, en van deze andere maakt a Lasco nu gebruik, dit zou zeker een bewijs er voor kunnen wezen dat a Lasco eene Liturgie in niet Calvinistischen geest heeft willen geven.

³⁾ Voor zoover wij weten is Richter (l. c. II 149) de eenige die er op

Nu meenen wij, en daarom deelden wij van deze Liturgie zoo veel mede, aangetoond te hebben, dat zij geene eigenlijk gezegde Liturgie, veeleer eene apologie in den vorm eener Liturgie is; heeft nu à Lasco, en dat hopen wij te kunnen aantonen, werkelijk gebruik van deze Liturgie gemaakt, dan kunnen wij zeggen dat hij tot op Calvijn teruggegaan is, en dat dus waarschijnlijk zijne Liturgie, zooals dit trouwens later blijken zal, niet in anticalvinistischen (of ook maar zwingliaanschen) geest geschreven is.

---

gewezen heeft, dat het Liturgische gedeelte der Frankforter uitgave van V. P. Liturgie niet meer is dan eene vertaling der Geneefsche Liturgie, en juist omdat die zoo weinig bekend schijnt te wezen meenden wij te moeten aanwijzen dat de Liturgie van V. P. niets anders is dan eene soort herhaling (voor verreweg 't grootste gedeelte woordelijk) der Liturgie van Calvijn.

**b. De Liturgische schriften der vluchtelingen-
gemeente te Londen.**

Wij komen dan nu tot de tweede Liturgie die door de geschiedschrijvers in verband met de Liturgische geschriften der Ned. Herv. kerk genoemd wordt, nl. die van à Lasco. Ook omtrent haar heerschen bij verschillende schrijvers verschillende meeningen. Dit staat natuurlijk boven allen twijfel vast, dat zij eerst in 1555 te Frankfurt het licht gezien heeft onder dezen titel: *Forma ac ratio tota Ecclesiastici Ministerii, in peregrinorum, potissimum vero Germanorum Ecclesia: instituta Londini in Anglia, per Pientissimum Principem Angliae etc. Regem Eduardum, ejus nominis sextü: Anno post Christum natum 1550. Addito ad calcem libelli Priuilegio, enz.* ¹⁾ Evenzeer weet men met welk doel dit boek toen geschreven en uitgekomen is, nl. eene apologie te wezen vooral tegen van Sigismund den koning van Polen.

Ook haar ontstaan valt aan de hand der brieven die ons van à Lasco bewaard zijn en van de epistola nuncupatoria vrij duidelijk aan te toonen. Den 24 Juli 1550 dus eenige dagen voor dat door het koninklijke privilegie

---

¹⁾ Zie den geheelen titel bij Kuyper à Lasco II, 1. Wij zullen dit werk verder als „à Lasco” aanhalen.

van Eduard aan de vreemdelingengemeente vrijheid van godsdienstoefening geschonken werd, schrijft à Lasco aan den hertog Albrecht van Pruissen ¹⁾: «Wij hebben hier (te Londen) door eene goddelijke weldaad voor alle vreemdelingen eene kerk verkregen, met de vrijheid om onze gebruiken en onze kerkelijke discipline in te richten volgens 't woord Gods. De koning heeft mij aan 't hoofd van die kerk geplaatst, en zoo zal ik binnen korten tijd door Gods genade aan mijne plichten beginnen.» Dus toen in 1550 moest à Lasco nog met zijn werk voor de gemeente beginnen. In 1551 (5 Jan.) schrijft hij aan dienzelfden hertog ²⁾: «Wij hebben hier ³⁾ door Goddelijke en koninklijke weldaad eene Duitsche ⁴⁾, Fransche en Italiaansche gemeente gesticht, en hebben hare belijdenis uitgegeven.» Dus toen is het werk reeds goed gevorderd, de Londensche moederkerk der Ned. Herv. kerk bezit eene belijdenis. ⁵⁾ Den 7^{den} Jan. 1551 schrijft hij aan Bullinger ⁶⁾: «Ik wensch u geluk met de overeenkomst die tusschen u en Calvijn getroffen is over de «res Sacramentaria», en ik hoop dat nog velen haar zullen onderschrijven. ⁷⁾ Wij volgen hier dezelfde leer enz. . . . . Er wordt op 't oogenblik bij ons gehandeld over eene zoo

¹⁾ à Lasco II, 643.

²⁾ à Lasco II, 645.

³⁾ Wel te verstaan altijd Londen; op andere plaatsen bestonden hiervan onafhankelijke gemeenten, zooals b.v. V. Poll. Superintendent te Glastonbury was.

⁴⁾ Evenals het woord „Fransch” moet „Duitsch” in ruimeren zin opgevat worden.

⁵⁾ Cfr. van die belijdenis:

Heringa, Kerkelijke raadgever IV 2de stuk.

Kuyper, in de prolegomena der werken van à Lasco op vele plaatsen. Pijper, Jān Utenhove op vele plaatsen.

⁶⁾ à Lasco II, 646.

⁷⁾ Hij bedoelt den Consensus Tigurinus van 1549.

zuiver mogelijke inrichting der sacramenten, die wij binnen korten tijd hopen te bezitten.» Dus nog altijd geene Liturgie of Liturgische formules. Den laatsten April van 1551 schrijft hij aan Imannus Ortzenius ¹⁾: «Binnen kort hopen wij dene zuivere inrichting der sacramenten te bezitten.» Dus nog altijd even ver. Den 7^{den} Juni 1551 vinden wij in een brief aan Bullinger ²⁾ sporen er van dat het avondmaal gevierd wordt, en dat er dus wel, hoe kort ook, eenige Liturgische formules daarvoor zullen bestaan hebben. Den 1sten December 1551 schrijft hij aan den hertog van Pruissen ³⁾: «Ecclesiâ nostra, gratia sit Deo! multiplicatur, in qua *publicam jam instituimus disciplinam, non sine maximo fructu multorum.*» Den 7 Juni 1553 zien wij uit eenen brief aan Bullinger ⁴⁾, dat alles ingericht is, al wordt ook nog over sommige dingen getwist. De Liturgie echter is nog altijd niet verschenen, toch werkt à Lasco aan haar («Habeo nunc prae manibus ceremonias nostrae Ecclesiae omnemque illius in nostro ministerio gubernationem. Prohibet spero sub hyemem»). Den 5 Oct. 1554 schrijft hij uit Emden ⁵⁾: Nunc sub praelo est. «Ratio gubernandi nostram in Anglia Ecclesiam cum ejus ritibus et ceremoniis.» Dus de Liturgie heeft nog altijd niet het licht gezien, ofschoon men reeds de gemeente heeft moeten doen vluchten.

Vatten wij dit alles zamen, dan krijgen wij dit beeld, à Lasco vat dadelijk bij zijne beroeping als superintendent aan de Ned. vl. gemeente het voornemen op, eene Liturgie

¹⁾ Cfr. over hem Kayper l. c. pg. 651, Wolters, Reformatiengeschichte der stadt Wesel op vele plaatsen vooral, 73 vv.

²⁾ à Lasco II, 654.

³⁾ à Lasco II, 666.

⁴⁾ à Lasco II, 677.

⁵⁾ à Lasco II, 708. Over de wijze hoe hij aldaar gekomen is, cf. vooral Utenhove „Simplex ect.”

voor die gemeente te schrijven. (Wij spreken er nu nog niet over of hij dit *alleen* heeft willen doen of gedaan heeft.) Dit plan wordt in den eersten tijd verijdeld door allerlei omstandigheden (zooals men dit in de aangehaalde brieven zeer nauwkeurig lezen kan), maar vlot toch op 't einde zóó dat à Lasco in 1553 hoopt de Liturgie binnen eenige maanden uit te kunnen geven.

In dien tusschentijd sterft Eduard VI en zijne zuster en opvolgster Maria verdrijft de hervormden. à Lasco komt na menige moeite en verdriet ¹⁾ te Emden, en hier komt zijne Liturgie eindelijk ter perse, maar nog is zij niet aan 't einde van haren zwerftocht gekomen, want eerst in Frankfort ziet zij den 6 Sept. 1555 (dus haast een jaar later als de tijd waarin men met haar druk begon) het licht. Wij hebben nu met dit alles te vergelijken wat à Lasco in zijne voorrede van deze «Ratio» over de geschiedenis er van zegt en zullen zien, dat die twee berichten vrij wel met elkander overeenstemmen, al zijn er ook in bovengenoemde voorrede eenige plaatsen die moeilijk te verklaren zijn, toch geven zij ons omtrent de moeilijkheden die à Lasco bij 't schrijven zijner Ratio had, een duidelijk beeld. à Lasco zegt toch in zijne epistola dedicatoria aldus ²⁾: Ik heb bij deze uitgave van mijn werk eenige verontschuldgingen te voegen. «Adumbratus sane erat cum adhuc in Anglia ministerio nostro fungeremur atque adeo etiam a collega nostro, D. Martino Micronio, compendio quodam Flandrice redditus, et proinde tanquam de re praesenti loquitur.» ³⁾ Maar op mijn zwerftochten, na het verlaten van Engeland, is het op vele

¹⁾ Cf vooral Utenhove. l. c.

²⁾ à Lasco II, 35.

³⁾ Over dezen zin hopen wij later te handelen.

plaatsen gewijzigd, zijn er toevoegselen bijgekomen; de uitgave is eenigermate in de war gekomen, door dat men begonnen is mijn werk te Friesland te drukken, en het door mijn onverwacht vertrek van daar ¹⁾ eerst hier heeft kunnen voleindigen enz.» Men ziet, het is hetzelfde wat wij tot nu toe gevonden hebben; hoe wij den zin «Adumbratus» enz. ook opvatten, dit laat hij ons toch zeker zien, in Londen is een groot gedeelte der «Ratio» gereed, van het geheel is een schets, 't zij groot, 't zij klein voorhanden, bij à Lasco's aankomst in Friesland is het gereed, maar eerst in Frankfort wordt het uitgegeven.

Dit alles is helder en duidelijk; maar nu ontstaat er eene groote moeielijkheid, in wat voor een verhouding staat nu dit ons werk tot de ordinancien van Micronius, die zoo als men weet in 1554 het licht hebben gezien, en meestal voor een uittreksel uit à Lasco's Ratio gehouden worden, en tot de vertaling die Jan Utenhove van deze ordinancien zou gegeven hebben.

Wij meenen het beste te werk te gaan, om deze kwestie zoo veel mogelijk te beslissen, door eerst wederom anderen die zich voor ons met deze kwestie hebben bezig gehouden, te laten spreken.

Voetius weet ons dit te zeggen ²⁾: à Lasco schrijft in 1550 eene Liturgie voor de vreemdelingengemeenten, deze wordt omstreeks denzelfden tijd in korteren vorm gebracht door Micronius, dit compendium wordt door Utenhove in 't Nederlandsch vertaald (ook omstreeks dien tijd), maar ziet eerst in 1554 door den druk het licht. Trigland ³⁾ zwijgt van Utenhove en zegt eenvoudig dat Micronius met

¹⁾ Cf. Dalton à Lasco, pg. 448 vv.

²⁾ l. c. pg. I, 350.

³⁾ Kerkelijke geschiedenissen, pg. 144.

bewilliging van de Londensche kerkdienaren de kerkorde van à Lasco die in 't Latijn geschreven was, in 't kort in Nederlandsch overgebracht heeft. Ens ¹⁾ citeert eenvoudig Voetius. Le Long ²⁾ verhaalt ons dat 't werk van à Lasco te Londen alleen in schrift bestond, en dat nu uit dit werk door de predikanten en ouderlingen, zonderling door Micronius en Utenhove met goedkeuring van à Lasco eene kerkenordering uitgetrokken werdt, deze kerkorde zag eerst in 1554 het licht. Venema zegt ³⁾: à Lasco vervaardigt eene Liturgie voor de Londensche gemeente, Micronius maakt er een excerpt uit, dit excerpt wordt door Utenhove in 't Nederlandsch vertaald en in 1554 in druk gegeven. Ypey en Dermout weten ons dit te zeggen ⁴⁾: in 1551 vertaalt Utenhove de Ratio van à Lasco in het Neêrlandschduitsch en laat die vertaling in druk verschijnen; in 1554 geeft Micronius een uittreksel van die vertaling in 't licht. In de noot 524 zeggen zij dan nog, sprekende van de meeningen van Voetius, Ens, enz. dat het mogelijk is dat Micronius het latijnsche uittreksel vervaardigd heeft, maar er dan ook zelve de vertaler van was. Met andere woorden de gang van zaken is volgens Ypey en Dermout deze: à Lasco schrijft zijne Liturgie in 't latijn, Utenhove geeft er eene vertaling van, Micronius maakt er een uittreksel uit (misschien eerst in 't latijn, dat hij dan in 't nederlandsch vertaalde) in 't Nederlandsch. Ebrard ⁵⁾ deelt ons dit mede: à Lasco schrijft als superintendent te Londen eene Liturgie voor de vreemdelingengemeente aldaar; in 't latijn. Zij verscheen 1555 in druk. In het

¹⁾ l. c. 167 vv. n. u. 134.

²⁾ l. c. 40 vv.

³⁾ l. c. VII, 216.

⁴⁾ l. c. I, 524.

⁵⁾ l. c. XXIX.

volgende jaar (1556) verschijnt er een vertaling van door Jan Utenhove. In 1554 vervaardigde een andere leeraar dier gemeente, Marten Micronius, een uittreksel uit deze Liturgie, dat te Emden in 1554 het licht zag onder den titel: «Christelijke ordinancien enz.» Bij Mensinga ¹⁾ die zich zeer nauwkeurig met deze zaak heeft bezig gehouden, vinden wij het volgende: Eerst zegt hij stellig dat à Lasco omstreeks 1550 eene Liturgie in 't latijn vervaardigd heeft, dat Utenhove deze Liturgie in of omstreeks 1551 in 't vlaamsch vertaald heeft, en dat eindelijk Micronius in 1554 een uittreksel uit de kerkorde van à Lasco vervaardigd heeft. Later echter zegt hij dat ten gevolge van de berichten die wij bezitten, groote moeielijkheden bestaan, bij de beantwoording der vraag, in welke verhouding staan à Lasco, Utenhove en Micronius tot de Liturgie der Londensche vluchtelingengemeente. Hij spreekt dan over wat men tot op zijn tijd ter beantwoording van deze vraag gedaan heeft. Hij zegt dat het antwoord van geen van allen hem bevredigt; zelve waagt hij dan eene gissing: à Lasco vervaardigt dadelijk bij zijne komst in Londen eene Liturgie, in 't latijn; Micronius maakt er, in 't latijn een uittreksel van, dit uittreksel vertaalt Utenhove in 't Nederlandsch. Alle drie blijven in handschrift. Dit alles geschiedt in weinig tijd, vóór of in 1551. Na de verstrooiing der Londensche gemeente geeft Micronius het zijne uit (maar waar blijft dan à Lasco's «a Micronio Flandrice redditus?»). Inmiddels bewerkt à Lasco zijn opstel, beschaaft het, maakt het voor de pers gereed en doet 't in 1555 het licht zien. Kuyper ²⁾ geeft ons dit: à Lasco schrijft twee uitgaven van zijne Ratio, eene in

¹⁾ l. c. pg. 18 vv.

²⁾ l. c. I, CII.

1551 voor 't gebruik der Londensche kerk, de andere van 1553—1555 voor uitgave bestemd; die van 1551 is Liturgie te noemen, die van 1553—1555 veeleer eene apologie in den vorm van eene Liturgie. De eerste vertaalt Utenhove in 't nederlandsch, de tweede gebruikt Micronius bij 't uitgeven van zijne «ordinancien». Kuyper zegt dan dat wij van den latijnschen tekst die aan deze vertaling van Utenhove ten grondslag gelegen heeft, nog een gedeelte bezitten in de *Confessio Londinensis* van 1551. Pypers' ¹⁾ meening is deze: Utenhove vertaalt de geheele kerkordening bij fragmenten, deze kerkordening wordt dan door Micronius gepubliceerd.

Wanneer wij nu alle deze zaken beschouwen, komt het ons voor dat het «*res in paucis intricata et perplexa*» ²⁾ van Kuyper, al zegt hij het opgelost te hebben, toch nog bestaat, althands bij de oplossing van 't raadsel die hij geven wil, maar toch gelooven wij dat hij ons veel verder tot de oplossing van 't raadsel gebracht heeft dan een zijner voorgangers. Wanneer wij een oordeel mogen vellen van al wat tot hiertoe over deze zaak het licht gezien heeft, komt ons dit voor: Voetius, Ens en Venemalieten niet op de woorden van à Lasco: «*Adumbratus sane erat, enz.*» (zie boven). Trigland negeert wat Micronius zegt, door geheel van Utenhove te zwijgen. Le Long vereenigt beide berichten (sc. die van Micronius en à Lasco), of liever zoekt ze te vereenigen. Mensinga geeft ons eene gissing, die zich niet bewijzen laat. Kuyper eindelijk hecht te veel waarde aan à Lasco's woorden, en geeft aan Micronius woorden «dese onse teghenwoordige ordinancien» een verkeerden zin. Hij zoekt zijne meening

¹⁾ l. c. 84.

²⁾ Cfr. à Lasco I, CII.

te ondersteunen, door het gevoelen bespottelijk te maken, als zou Micronius, die zelve zoo veel in 't nederlandsch uitgegeven heeft, en van wien wij haast niets in 't latijn bezitten, zijne ordinancien eerst in 't latijn geschreven, en ze dan aan Utenhove ter vertaling gegeven hebben. Zoo als Kuyper het voorstelt zou het bespottelijk wezen, dat is waar, maar laten wij zien of de zaak zich alzo toegedragen heeft. Wij zouden 't liefst de meening van Kuyper, als dengeen die zich 't meest van allen met à Lasco en zijne werken bezig gehouden heeft, overnemen, ware 't niet dat hij uit voorliefde voor à Lasco wel eens ¹⁾ te veel aan hem toeschrijft en maar eenvoudig negeert wat anderen, vooral Micronius en Utenhove gedaan hebben.

Maar laten wij nu de feiten zelve laten spreken.

Zooals wij boven zagen schrijft à Lasco aan den hertog van Pruisen in 1551 (5 Jan.): *Nos hic instituimus . . . . . edidimusque unanimem illarum confessionem, quam mitto tuae celsitudini. Dus eene door de predikanten der gemeente [men lette op de tegenstelling instituimus (wat geen pl. modestiae wezen kan, anders moest à Lasco ook schrijven mittimus) en mitto], niet door à Lasco alleen uitgegeven belijdenis ziet in 1551 te Londen het licht. In deze confessio komt wel is waar een stuk voor dat op eene kerkorde lijkt, maar kerkorde kan men het toch niet noemen, 't is meer een algemeene aanbeveling tot getrouwe verkondiging van het woord Gods, 't zij door woorden 't zij door daden; maar hoe men dit nu te doen heeft (en dat moet, komt ons voor, toch allereerst bij eene kerkorde of Liturgie gevonden worden), daarvan wordt niets gezegd. Alleen vindt men aan 't slot der latijnsche uitgaaf van 1551 eenige publicae preces, die, eenigzins*

¹⁾ Cfr. b. v. Pijper, pg. 172, over de „Simplex et fidelis narratio.”

gewijzigd, ook in de Forma ac Ratio voorkomen. Het zijn maar eenige weinige gebeden ¹⁾, te weten: Een kort gebed bij begin der godsdienstoefening, gebed voor de preek, gebed na de preek, Confessio peccatorum. Absolutionis forma, gebed voor allen nood der kerk. Men ziet dit is geene kerkorde te noemen, zooals trouwens à Lasco zelve in eenen brief aan Bullinger van 7 Jan. 1551 getuigt (Nunc de puro, quoad ejus fieri potest ect. ²⁾), dat er toen nog geene kerkorde voorhanden was. Eerst in den loop van 1551 is men tot eene regeling van den openbaren eeredienst gekomen ³⁾. Den 5 Jan. (zie boven in den brief aan Albrecht van Pruissen) 1551 is de confessio reeds gedrukt, en behelst, zooals wij zagen, zeer weinig Liturgische bestanddeelen. Deze confessio nu is door Utenhove in 1551 in 't nederlandsch vertaald, in 1553 is van haar een nieuwe druk verschenen ⁴⁾, die zooals Kuyper meent ⁵⁾ niet veel van den eersten zal verschillen hebben, met andere woorden, de eerste vertaling zal wel even weinig Liturgische bestanddeelen behelst hebben als 't latijnsche origineel, en zoo zal 't ook met de tweede uitgave staan; althans de derde (van 1565) behelst reeds volstrekt geen Liturgische bestanddeelen. Wat wij dus zeggen willen is dit, 't vertaalwerk dat Utenhove tot 1553, voor zoo ver wij met zekerheid na kunnen gaan, geleverd heeft met betrekking tot de Liturgie, betreft alleen een zeer gering gedeelte derzelve. En toch zegt Micronius uitdrukkelijk dat Utenhove *deze onze*

¹⁾ Cf. à Lasco II, 334.

²⁾ à Lasco II, 646.

³⁾ Zie de reeds vroeger aangehaalde plaatsen uit de briefwisseling van à Lasco.

⁴⁾ Cf. Utenhove Simplex ect. p. 166.

⁵⁾ Cf. à Lasco I, LXXX.

tegenwoordige ordinancien vertaald heeft, wij moeten dus nog meer van Utenhove vinden.

Wij stellen ons de zaak nu zoo voor. In Londen wordt voor de vluchtelingengemeente eene Liturgie vervaardigd door de gezamenlijke predikanten, niet door à Lasco alleen. ¹⁾ Deze kerkorde wordt nu in Londen gebruikt, maar bestaat nog niet in druk; hoogstwaarschijnlijk zal er, om de ook door Mensinga genoemde reden ²⁾, eene nederlandsche bewerking of vertaling van bestaan hebben, deze is misschien door Utenhove vervaardigd. Nu komen er in den loop van het jaar 1553 lasteringen tegen de gemeente op zoowel van protestantschen als roomschen kant ³⁾ de dienaren der gemeente te Londen besluiten nu tegen die lasteringen de ordinancien hunner gemeente «ordentlick ende getrouwelick» te beschrijven. ⁴⁾ Dit werk wordt aan à Lasco opgedragen ⁵⁾, die bij het samenstellen er van eene getrouwe hulp aan Micronius vindt ⁶⁾. Deze bewerking is natuurlijk in het latijn opgesteld, zij moet immers eene apologie wezen, en dus door iederen theoloog gelezen kunnen worden, en is in Juli 1553 zoo ver gevorderd, dat à Lasco hoopt haar tegen den winter te kunnen uitgeven. ⁷⁾ Daar komt de dood van Eduard er tusschen en de uitgave van 't werk wordt belet. Ondertusschen heeft Utenhove er eene vertaling van vervaardigd, en deze vertaling geeft nu Micronius in 1554 ten dienste der langzamerhand uiteenlopende ge-

¹⁾ Men lette in zijnen brief aan Koning Sigismund Augustus b.v. op het verschil tusschen „dedimus” en „versarer” (à Lasco II, 12).

²⁾ l. c. pg. 18 vv.

³⁾ Cfr. de voorrede der „ordinancien.”

⁴⁾ Zie ordinancien, voorrede.

⁵⁾ Zie à Lasco II, 677. *Habeo nunc prae manibus ect.*

⁶⁾ *Ibidem.*

⁷⁾ *Ibidem.*

meente in 't licht, eenigzins gewijzigd naar 't werk dat hij en à Lasco te Londen zijn begonnen te schrijven, en dat door à Lasco onderweg nog eenen grooteren inhoud gekregen had ¹⁾; en à Lasco geeft nu in 1555 zijne *Forma ac Ratio* in 't licht, die langzamerhand door al het werk dat à Lasco er aan gewijd heeft, een werk van à Lasco heeten mag en dan ook door hem meus hic libellus genaamd wordt. ²⁾

Ons dunkt op deze wijze komen èn het bericht van Micronius èn dat van à Lasco tot hun recht. Micronius geeft de reeds bestaande vertaling van Utenhove in 't licht («die dese onse teghenwoordige ordinancien enz.»), à Lasco spreekt van deze uitgave van Micronius als hij zegt: «à Micronio Flandrice redditus est», 't is waar wij zouden editus verwachten, maar à Lasco kon toch redditus schrijven, doordien Micronius niet woordelijk de Utenhovensche vertaling van den libellus adumbratus van 1551 geeft, (deze libellus adumbratus ³⁾ is 't werk van à Lasco en ten deele ook van Micronius) maar ook gebruik maakt van à Lasco's werk, dat reeds in Emden in 1554, waar ook de ordinancien het eerst 't licht zagen (zie à Lasco I, CIX), gedeeltelijk gedrukt werd.

Wij hebben nu zoo veel als 't ons mogelijk was, licht in deze duistere zaak zoeken te brengen, en er blijft ons nu nog maar eene vraag te beantwoorden overig: welke

¹⁾ Cfr. „Ordinancien” voorrede.

²⁾ Zie à Lasco II, 35.

³⁾ Hoe wij adumbratus te verstaan hebben, kunnen wij eenigzins opmaken uit à Lasco II, 676, 't beteekent daar blijkbaar „met korte woorden” of „in korte omtrekken.” „Compendio” in den zin „adumbratus” ect. slaat evenals adumbratus niet op eene verkorting van eene Liturgie die al voor de *Forma ac Ratio* bestaat, maar is gezegd in tegenstelling met de *Forma ac Ratio* van 1554—1555.

bronnen hebben de predikanten der Londensche gemeente gebruikt? zijn zij geheel zelfstandig te werk gegaan, of hebben zij wellicht gebruik gemaakt van eenige vroegere Liturgien? 't Antwoord hierop is makkelijk te geven; wat toch lezen wij in de voorrede der Forma ac Ratio ¹⁾? Nos id quidem (sc. instaurationem cultus legitimi secundum verbum Dei) conati sumus, sumpto exemplo de Genevensi et Argentinensi peregrinorum Ecclesia. ²⁾ Men heeft zich dus gehouden aan Calvijn en aan de Straatsburgsche vluchtelingengemeente, die zooals wij gezien hebben geene andere Liturgie bezat dan die van Calvijn. Wij zien dus duidelijk een streven om zich aan Calvijn te houden, geene andere Liturgie wordt als voorbeeld genomen dan de zijne, er wordt geen acht gegeven op het common prayerbook der Engelsche kerk, in wier midden men toch leefde, neen uitsluitend Calvijn. Dit is voor ons van groot gewicht, vooral in verband met eenige uitspraken van à Lasco omtrent zijn verhouding tot Calvijn, waarvan wij eenige wenschen mede te deelen om te laten zien, dat à Lasco persoonlijk er zeer op gesteld was om als eensgezind met Calvijn te gelden, en wij dus wel verwachten kunnen, zooals ons dit trouwens later zal blijken, dat eene Liturgie, die onder zijne medewerking vervaardigd is, een specifiek Calvinistisch character dragen zal.

De twee punten waarin Calvijn en à Lasco hoofdzakelijk gezegd worden te verschillen, zijn de leer der praedestinatatie en die van het avondmaal.

Wat nu de eerste betreft is dit buiten twijfel dat er

¹⁾ à Lasco II, 50.

²⁾ Men lette wederom op den pluralis, dus Lasco verhaalt wat hij en zijne collega's bij 't samenstellen van Liturgie en kerkorde, dat zooals wij zagen, reeds in 1551 moet plaats gehad hebben, gedaan hebben.

of Bucer?

één verschil tusschen hem en Calvijn bestaat, nl. de leer van de algemeene aanbieding der genade, (in dien zin opgevat dat volgens à Lasco Christus voor allen gestorven is, en derhalve de genade aan allen aangeboden worden kan ¹⁾). Hierin toch leert Calvijn anders, Christus is alleen voor de uitverkorenen gestorven. Dit is een verschil, 't valt niet te loochenen.

Maar 't verschil is toch feitelijk meer formeel dan materieel. Wat toch leert à Lasco omtrent de praedestinatie? Zijn voorstelling is deze ²⁾: Alle menschen zijn door den val van Adam medegesleept in 't verderf («*corruptela in nos est derivata primi olim parentis nostri peccati*») ³⁾, dat verderf is zoo groot, dat wij «*non modo non affici rebus divinis sed ne percipere quidem illa ex nobis ipsis ullo omnino modo possumus . . . . . nec, nisi tracti, ad divina nos erigere conamur*» ⁴⁾. Voor alle deze menschen nu is Christus gestorven (zie boven), maar daarom worden zij niet allen die weldaad deelachtig; alleen zij die door 't geloof die weldaad zich toeigenen ⁵⁾, dit geloof wordt echter alleen door den Heiligen Geest gegeven en verkregen ⁶⁾.

¹⁾ Cfr. à II, 676 (aan Bullinger) „...nos non assentiri iis, qui loca quaedam scripturae de praedestinatione ita urgent, ut negent omnino Christum hoc omnibus mortuum esse. Cfr. ook Catechismus der Londense Gemeente (ibid II, 422). Interrogatio? Quare ita evenit? (sc. Christum mortuum esse). Resp. Non propter propria ejus, sed propter nostra totiusque orbis peccata (cfr. Heidelb. catechismus vr. en ant. 37.) Bij de brevis fidei exploratio van 1551 is 't alleen „voor mijne sonden” (vraag 13 ib II 484), in den latijnschen text dier confessie (it. II pg. 130) „pro peccatis nostris.”

²⁾ Zie vooral zijnen brief aan den koning von Pruisen van 19 Aug. 1553 (ibid II 678 vv.)

³⁾ ibid II, 4.

⁴⁾ ib.

⁵⁾ II, 679.

⁶⁾ II, 680.

Wanneer wij nu in den catechismus der Londensche gemeente nagaan wat de werkzaamheid des H. Geestes is, dan zien wij daar (vraag en antwoord 166) 't volgende: Wat is dan des heylighen Gheest eyghen office oft werk? Alle menschen (*die emmer tot den verbonde des Heeren in Christo behooren*) tot heylighe tempelen in den Heere heylighen enz.

En vraag 169 Wat is dat (sc. de heylighe christelijke kerk)? Ick geloove ende bekenne een vergaderinghe der christen op aerden, van Adams tijden aen, tot nu ende noch tot den eynde des weerelts durēde, gheheylicht door den H. Geest enz.; waarmede men vooral vergelijke Cat. der Emdensche gemeente ¹⁾ vraag 45. Wat geloevestu in dem nnavolgenden Artikel, Ein hillige Christlicke Kercke edder Gemeene? Ick geloove dat mijn Here Jesus Christus, uth disser verdorven boese Werldt, dorch den hilligen Geist, unde stemme des hilligen Evangeliums, sick van anbeginne der werldt, ein ewige, hillige, blyvende Kercke edder Gemeene *der utherweelder* hefft versamlet, unde erholdt, van welckerer Gemeene ick my ein lidmate tho syn bekenne. (Vergelijke Heidelb. Catech. vraag 54).

Met andere woorden, al zegt à Lasco dat Christus voor alle menschen gestorven is, daarom leert hij toch geene «*gratia universalis*» in dien zin dat deze met de praedestinatie zoude strijden, maar wij vinden bij hem wel degelijk de voorstelling dat slechts de uitverkorenen tot de ware kerk van Christus behooren, en dat dus alleen die uitverkorenen door geloof (dat de mensch niet zelve werken kan, maar dat hem door den H. Geest gegeven moet worden, zie vooral à Lasco II 680) de weldaad van

¹⁾ ib. II, 521.

Christus deelachtig worden en dus zalig worden. Dit is, dunkt ons, eene voorstelling die niet met de bekende Calvinistische strijdt, vooral als men bedenkt dat 1° dit punt toen in 't midden der 16de eeuw geen punt van kwestie was en 2° à Lasco geen dogmaticus was.

't Is waar à Lasco spreekt niet van de reprobatio, maar wij moeten niet vergeten dat wij van hem geene dogmatische werken bezitten, behalve zijne strijdschriften, die over bepaalde punten, niet over 't geheele gebied der dogmatiek handelen, en de verschillende geloofsbelijdenissen en catechismi, aan wier opstelling hij deel gehad heeft, en dat hierbij de reprobatio niet ter sprake hoefde te komen (zooals b.v. in den Geneefschen catechismus van Calvijn de reprobatio totaal verzwegen wordt). Dan mogen wij niet vergeten, dat iemand die spreekt van eene «ecclesia electorum», zooals à Lasco dit doet, daarmee implicite de reprobatio erkent, wanneer hij, zooals à Lasco, erkent, dat spiritus sanctus autor in nobis est fidei, dat men dus alleen door God lid dier kerk wordt.

Vooral echter lette men op eene passage in een brief aan Bullinger ¹⁾, waar à Lasco dit zegt (hij spreekt daar van iemand die uit haat over zijne afzetting als predikant de gemeentedieneren in strijd met Calvijn wil brengen): «Hinc ²⁾ ille vir occasiones omnes quaerit committendi nos cum Calvino, qui plerisque nimium dure de praedestinatione scripsisse videtur. Quia vero ex me nihil unquam audivit, quod detorqueri possit ad traducendum Calvini nomen, quem ego alioqui veneror ut virum Dei ect.» Dus bij verschil van opinie, groote vereering, zoodat wij

¹⁾ à Lasco II, 676.

²⁾ Daaruit dat à Lasco leert „Christum pro omnibus mortuum esse” (zie boven).

wel mogen stellen, dat à Lasco in dit punt niet essentieel van Calvijn verschilt. Bij het tweede punt, 't avondmaal zullen wij in plaats van verschil overeenstemming bemerken.

Wij hebben, als wij uit à Lasco's werken na willen gaan, wat hij, en dus waarschijnlijk ook zijne medewerkers, bij het samenstellen der Liturgie omtrent 't avondmaal gedacht hebben, eene veel rijkere stof voor ons dan bij beoordeeling van wat hij omtrent de praedestinatie dacht. Wel geen een der reformatoren heeft zoo veel over 't avondmaal te lijden gehad als à Lasco. Vooral werd hij vervolgd door den vinnigen strijder Westphal, predikant te Hamburg. Wanneer wij de werken van à Lasco inzien, treft het ons dan ook dadelijk hoeveel van zijne schriften betrekking op de avondmaalsleer in 't bijzonder en op de sacramenten in 't algemeen hebben.

Wij herinneren slechts aan zijne *Brevis et dilucida de Sacramentis tractatio* ¹⁾; zijne *Confessio de nostra cum Christo communione in coena* ²⁾; zijne *Purgatio Ministrorum* Frankf. ³⁾; zijne *Responsio ad virulentam Westphali epistolam* ⁴⁾; zijne voorrede (in den vorm van een brief) voor 't geschrift aan Bullinger over de sacramenten ⁵⁾ en een brief over 't avondmaal ⁶⁾.

Wat ons allereerst uit zijne brieven opvalt is dit, dat hij zooveel als mogelijk met Calvijn wil overeenstemmen. Telkens drukt hij dit weer uit. Wij herinneren aan de plaats waar hij zijne vreugde er over uitdrukt dat de

¹⁾ Zie voor den geheelen titel à Lasco I, 97.

²⁾ *ibid.* I, 235.

³⁾ *ibid.* I, 243.

⁴⁾ *ib.* I, 271.

⁵⁾ *ibid.* I, 465.

⁶⁾ *ib.* 557.

consensus Tigurinus tot stand gekomen is ¹⁾); hij voegt er dan aan toe: «Nos hic eandem doctrinam sequimur, etiamsi aliis quandoque verbis illam exprimamus. Aan Calvijn schrijft hij ²⁾): De nostra cum Christo in coena participatione tecum sentio. Aan Bullinger en aan de Zurichsche theologen schrijft hij in 1554 ³⁾ (dus toen Zurich de Calvinistische avondmaalsleer reeds verschillende jaren aangenomen had), dat er sommigen zijn die beweren, er zou verschil tusschen de avondmaalsleer van à Lasco en die der Zurichsche predikanten heerschen. Hiertegen komt hij op, en tracht aan te toonen, dat, zoo er een verschil in woorden bestaat, dit schijnbaar is en men in den grond der zaak volkomen overeenstemt.

Dit zijn nu alle aanhalingen uit brieven waarin à Lasco zich terloops uitspreekt over zijne meening omtrent de avondmaalsleer. Wij dienen nu eens te zien, wat hij omtrent de punten die daarbij in aanmerking komen leert.

Ter meerdere duidelijkheid geven wij eerst in 't kort eene uiteenzetting van wat de verschillende partijen in deze leeren. Wij geven daarvoor, zooveel mogelijk, plaatsen uit officieele erkende belijdenisschriften of stukken ⁴⁾.

De Luthersche leer dan is deze: De coena Domini docent, quod corpus et sanguis Christi vere adsint, et distribuuntur vescentibus in coena Domini, et improbant secus docentes ⁵⁾. Of: de Sacramento Altaris sentimus,

¹⁾ ib. II, 646.

²⁾ ibid. II, 650.

³⁾ ibid. II, 698.

⁴⁾ Dat wij voor de avondmaalsleer hier eenigzins breedvoerig handelen, ligt in den aard der zaak; neemt toch het avondmaalsformulier eene hoogst gewichtige plaats in elke Liturgie in! En vervolgens wordt altijd weer op 't verschil juist in dit punt tusschen de Liturgie en de belijdenisschriften der N. H. Kerk gewezen.

⁵⁾ Confessio Augustana I, X (bij Hase Libri Symbolici p. 12).

panem et vinum in coena esse verum corpus et sanguinem Christi, et non tantum dari et sumi a piis, sed etiam ab impiis christianis ¹⁾).

Het Zwingliaansch gevoelen luidt: Est ergo sive Eucharistia, sive Synaxis, sine coena dominica, nihil aliud, quam commemoratio, qua ii, qui se Christi morte et sanguine firmiter credunt patri reconciliatos esse, hanc vitalem mortem annunciant, hoc est, laudant, gratulantur, et praedicant ²⁾. Waarmede men intusschen vergelijkte: In coena domini naturale ac substantiale istud corpus Christi, quo et hic passus est et nunc in coelis ad dexteram patris sedet, non naturaliter atque per essentiam editur, sed spiritualiter tantum . . . ³⁾ Spiritualiter edere corpus Christi, nihil est aliud quam spiritu ac mente niti misericordia et bonitate dei per Christum. Hoc est inconcussa fide certum esse quod deus nobis peccatorum veniam et aeternae beatitudinis gaudium donaturus sit propter filium suum, qui noster totus factus est et pro nobis oblatus divinam justitiam nobis reconciliavit ⁴⁾.

Calvijns meening is deze: Ideo a Christo instituta est (sc. coena), ut corporis et sanguinis sui communicatione educari in spem vitae aeternae animas nostras nos doceret,

¹⁾ Articuli Smalcaldici VIII, VI (ib. p. 330).

²⁾ De vera et falsa religione. (Zwinglii opera III, 263.)

³⁾ Hiermede schijnt het bij Scholten (II 335) en Doedes (Nederlandsche Geloofsbelijdenis I, 506) aangehaalde (bij Scholten wordt Zwingli III 245 aangegeven, wij houden noch op die pagina, noch in 't geheele werk de aan te halen woorden vinden): „Edimus corpus, sed spiritualiter, est monstrum orationis” niet overeen te stemmen, maar men vergeete niet dat, waar wij meenen, deze woorden zóó niet bij hem gevonden worden. Zij moeten volgens Scholtens (l. c.) tegen Luther gericht zijn, en luiden dan als volgt: (Zwingli III, 249) Attende nunc quale monstrum orationis hoc sit: Ego *credo me sensibilem* et corpoream carnem edere ect.

⁴⁾ Zwinglii expositio fidei Christianae. (Niemeyer collectio confessionum pg. 44 en 47, Zwinglii opera).

idque nobis certum redderet.... Ergone corpore Domini et sanguine vescimur? Ita sentio.... ipsum (sc. filium Patris) a nobis possideri necesse est. Neque enim bona nobis sua aliter communicat, nisi dum se nostrum facit. Recipiendi porro modus an non fide constat? Fateor. Sed hoc simul addo, fieri id, dum non solum, mortuum credimus, quo nos a morte liberaret: et suscitatum, quo nobis vitam acquireret: sed ni nobis habitare agnoscimus, nosque illi conjunctos esse ex unitatis genere, quo membra cum capite suo cohaerent: ut hujus unitatis beneficio omnium ejus bonorum participes fiamus. Numquid hanc communionem per solam coenam obtinemus? Imo vero. Nam et per Evangelium nobis communicatur Christus ect ¹⁾. En: Quod autem carnis suae esu et sanguinis potione, quae hic figurantur, Christus animas nostras per fidem Spiritus sancti virtute pascit, id non perinde accipiendum, quasi fiat aliqua substantiae vel commixtio vel transfusio: sed quoniam ex carne semel in sacrificium oblata et sanguine in expiationem effuso vitam hauriamus ²⁾.

Zie vooral ook het 7de hoofdstuk van Calvijns Institutio, 4e boek, b. v. 10: Summa sit, non aliter animas nostras carne et sanguine Christi pasci, quam panis et vinum corporalem vitam tuentur et sustinent ³⁾.

Keeren wij nu tot à Lasco terug. Wij zullen allereerst

¹⁾ Catechismus Genevensis (bij Niemeijer l. c. p. 165 vv. Opera Calvini).

²⁾ Consensus Tigurinus (bij Niemeijer l. c. p. 196 Opera Calvin).

³⁾ Waarmede men vergelijkte 2: Magnum vero fiduciae ac suavitatis fructum ex hoc sacramento colligere possunt piaec animae, quod testimonium habent in unum corpus nos cum Christo coaluisse, ut quicquid ipsius est, nostrum vocare liceat. Men werpe ons niet tegen dat wij plaatsen uit de laatste uitgaaf der institutie aanhalen (van 1561), wij kozen met opzet plaatsen die reeds in vroegere uitgaven der institutie voorkomen, en die ons dus zeker zeggen wat Calvijns overtuiging was ten tijde dat de meeste werken van à Lasco 't licht zagen.

zien wat de onder zijne medewerking uitgegeven officieele belijdenisschriften der Londensche gemeente ons leeren.

Wij lezen dan in den grooten catechismus 't volgende:

Coena institutio Christi est, quae in cordibus fidelium attestatur et obsignat communionem corporis et sanguinis Christi, quoties utimur pane et poculo Christi ¹⁾.

Men ziet dit klinkt reeds geheel Calvinistisch. Eene communicio corporis e. s., zoo vaak men 't avondmaal gebruikt; doch, men zoude het nog desnoods Krypto-Zwingliaansch kunnen noemen. Wij geven daarom eene plaats die nog sterker spreekt:

Igitur non pro inani signo habenda est? Minime. Nimirum in coena accipimus spiritualem cibum ac potum... veri corporis et s. communionem, juxta quorum usum praesens semper adest ac potenter sese manifestat ²⁾. En vooral de volgende plaats... Ubi enim jusserit nos corpus suum manducare et sanguinem suum bibere, i. e. fide operante cibum nostrum in vitam aeternam e corpore et sanguine ipsius sumere, statim addit „quod pro vobis traditur” ect, quo tempore corpori atque sanguini ipsius participemus (quoniam fide caro ex ipsius carne et ossa ex ossibus ipsius, ille caput nostrum, nos autem membra ipsius sumus), eo tempore nos participare... omnibus; quae... adeptus est ³⁾, waarmede men vergelijkte catechismus der Emd. gemeente, vraag 63—67 ⁴⁾. In zijne Brevis tractatio de Sacramentis ⁵⁾, spreekt à Lasco van

¹⁾ Catech. Eccl. Lond. Inter. 240 (à Lasco II, 468).

²⁾ l. c.

³⁾ l. c. p. 470.

⁴⁾ ibid. p. 529, 531. Zooals men weet is deze catechismus een hoofdzakelijk door à Lasco vervaardigd nittreksel uit den grooten Londenschen catechismus. (zie à Lasco I, LXXXI vv.)

⁵⁾ ibid I, 196.

eene *esca ac potio mystica* die bij 't avondmaal plaats heeft; wat vooral sterk voor zijne overeenstemming met Calvijn spreekt, als wij bedenken dat hij zamen (in een band) met dit zijn werk eene uitgave van den *consensus Tigurinus* bezorgde, om zijne «*consensio*» met de Zwitsersehe godgeleerden te betuigen ¹⁾).

Het duidelijkste echter wordt ons à Lasco's leer ontrent het avondmaal uit zijne «*Confessio de nostra eum Christi ocmunionem ect*» ²⁾. Hij heeft dit schriftje uitgegeven om daarmede te toonen dat hij toen (1554 ³⁾) en vroeger dezelfde overtuiging over 't op den titel genoemde punt in kwestie gehad heeft. Hij spreekt dan allereerst over onze *communio cum Christo* in 't algemeen: Deze *communio* is zoo te verstaan, dat er eene dubbele *communicatio* bestaat, n.l. Christus heeft een deel van ons aan zich genomen, n.l. ons vleesch en bloed (uitgenomen de zonde), en deze *communio* is nu zoo innig dat *caro, quae nostra alioqui propria ante fuerat, ipsius deinceps sit caro etiam, ac rursum ipsius caro sit nostra pariter vicissim caro per naturalem ipsius nobiscum communionem in sua incarnatione, sitque jam et ipse caro ex carne nostra, et nos vicissim omnes caro ex carne ejus etiam per naturalem ipsius nobiscum in una atque eadem carne nostra societatem sive communionem institutam in sua incarnatione* ⁴⁾. En omgekeerd geeft ons nu Christus wat zijn eigen was bij deze eeniging, zoodat alles wat hij op aarde in ons lichaam verricht heeft, nu ons eigendom geworden is ⁵⁾. In dezen zin hebben wij nu ook de com-

¹⁾ Zie à Lasco I, 232.

²⁾ Zie à Lasco I, 235 v.v.

³⁾ Zie à Lasco I, C I.

⁴⁾ *ib.* pg. 238, 239.

⁵⁾ *ib.* 239.

munio bij 't avondmaal op te vatten. En hij zegt dan verder ¹⁾: docui semper et doceo, in coenae sacramento, hoc est, in tota plena ac legitima coenae Dominicae institutione, non autem in externo duntaxat signo ipsius, ... exhiberi nobis, hoc est in prospectu ipso fidei nostrae poni, subvectis videlicet Spiritu sancto autore nostris in coelum animis, corpus et sanguinem Christi . . . . . in cibum vitae aeternae . . . . .

Het komt ons voor dat men uit de aangehaalde voorbeelden duidelijk zien kan, hoe à Lasco, al moge er schijnbaar eenig verschil in woorden bestaan, toch feitelijk voortdurend met de Calvinistische leer omtrent het avondmaal overeenstemmen wil en ook feitelijk overeenstemt. Het is waar, de uitdrukking van den Geneefschen catechismus *vesci corpore et sanguine Christi* vinden wij bij à Lasco niet terug; doch wij mogen deze uitdrukking bij Calvijn niet te sterk drukken, in dien zin altijd, dat wij haar te woordelijk opvatten, wij moeten er de uitlegging bij nemen, die Calvijn er ²⁾ eenige regels verder van geeft, dat het namelijk is een «se nostrum facere» van Christus, en in dien zin vinden wij haar ook bij à Lasco. ³⁾

Wij meenen dan nu aangetoond te hebben, dat de eerste Londensche gemeente eene Liturgie bezeten heeft van die wij verwachten mogen haar in Calvinistischen

¹⁾ ib. 240, 241.

²⁾ l. e.

³⁾ Dat deze onze opvatting van de Calvijsche avondmaalsleer niet uit de lucht gegrepen is, kan men bij Schweizer, *Glaubenlehre der reform. Kirch* II 650, 3 en 652, 4. (Calvin lehrt jedenfalls nur ein geistiges essen des leibes Christi, und versteht darunter die allerinnigste assimilation des Gottmenschen. . . . Calvin lehrt also eine geistige gegenwart des leibes Christi im Abendmahl; da aber der leib substanzuell im himmel bleibt, so doch nur eine wirkung des leibes.)

geest geschreven te zien. Men werpe ons niet tegen wat Pijper in zijne dissertatie over Utenhove op pg. 84 voorbrengt om te bewijzen, «dat de leidlieden der Londensche gemeente Zwingliaansch op 't punt van 't avondmaal dachten.» Hij haalt daar eenige vragen aan uit de «Undersouckinge.» De form der «Ondersoukhinge» door à Lasco in zijne «Ratio» uitgegeven, bewijst duidelijk dat hij Calvinistisch denkt (donata — communione, dum de pane coenae participamus, vr. 37). Dat in de hollandsche redactie dit niet te vinden is, bewijst niets, wanneer men bedenkt, dat in de «Ordinancien» dit ook niet te vinden is, en toch aldaar (op fol. 47) uitdrukkelijk geleerd wordt, dat wij bij 't avondmaal eene bijzondere «soeticheijt» der verdienste Christi genieten, enz., waaruit men duidelijk zien kan, dat de door Pijper genoemde weglating niet uit Zwingliaanschen geest geschied is.

Wij hebben nu even na te gaan waaruit die eerste N. H. Liturgie, als wij haar zoo mogen noemen, bestaan heeft.

Wat eene inhoudsopgave betreft, kunnen wij volstaan door naar Mensinga te verwijzen ¹⁾, die ons de titels der hoofdstukken van Micronius ordinancien volgens Le Long opgeeft, daar de hoofdstukken der ordinancien dezelfde zijn als de afdeelingen, waarin à Lasco zijne Forma ac Ratio indeelt.

Wat nu de inrichting van het werk betreft, zoo is zij, èn bij à Lasco èn bij Micronius deze, dat evenals bij de meeste Liturgien uit de 16e eeuw ons eene geheele kerkorde gegeven wordt. Wij zien niet alleen wat in den

---

¹⁾ l. e. p. 23 v.v.

openbaren eeredienst gebeuren moet, ons voor oogen stellen, neen alles wat met het gemeenteleven samenhangt wordt ons verhaald (b.v. hoe men te handelen heeft met de vreemdelingen, die niet tot de gemeente behorende, valsche leer verspreiden). Wij zien voor onze oogen een aantrekkelijk beeld van wat er te Londen gebeurt in de vreemdelingen-gemeente.

Zooals men uit de inhoudsopgave zien kan is het geheele werk eigenlijk in 4 deelen vervat. Namelijk allereerst 7 hoofdstukken over de dienaren des woords; vervolgens 11 hoofdstukken over de bediening van dat woord; daarop 10 hoofdstukken handelende over de christelijke straffen die de gemeente te gebruiken heeft; en eindelijk 4 hoofdstukken van meer algemeenen aard (bid- en vastendagen, huwelijksinzegening, bezoeking der zieken, begraving). Voor alle deze gelegenheden treffen wij Liturgische formules aan, 't zij langer of korter van inhoud, van welke sommige groote, zelfs woordelijke overeenstemming met de tegenwoordige formulieren der N. H. Kerk toonen. Doch hiervoor kunnen wij naar Mensinga verwijzen, die in zijn meergenoemd werk bij de enkele formulieren nauwkeurig aantoot in hoeverre zij met de tegenwoordige formulieren der N. H. overeenstemmen.

c. De Paltzische Liturgie.

Wij weten dit nu: de N. H. gemeente te Londen heeft eene volledige Liturgie bezeten, deze Liturgie is in Frankfort in 1555 in druk uitgekomen. Hoe is het intusschen met de gemeente gegaan? Zooals wij weten, is een gedeelte der vreemdelingen-gemeente in 1553 onder V. Pollanus naar Frankfort gegaan en heeft aldaar een asyl gevonden, en was hen reeds in Maart 1554 de Wittevrouwenkerk afgestaan ¹⁾, een ander gedeelte was over de plaatsen die ook à Lasco op zijn vlucht uit Londen aangedaan heeft, gedeeltelijk samen met hem, naar Wezel gevluht, gedeeltelijk ook direct naar Frankfort gekomen, in 1555 kwamen nog meerdere scharen, zoodat weldra (daar ook vele Engelschen medegekomen waren en afzonderlijke godsdienstoefeningen hielden) de Wittevrouwenkerk te klein werd voor de 3 gemeenten (Engelsch, Duitsch (Nederlandsch) en Fransch), à Lasco was er naartoe gekomen en wendt zich nu aan den raad met het verzoek om nog eene kerk te verkrijgen, te vergeefs, Westphal komt ook hier met zijnen haat, de gemeente ervaart allerlei tegenwerking. Ondertusschen vertrekt à Lasco

---

¹⁾ Cfr. Calvijn XV, 2171.

naar Polen, om aldaar aan de reformatie van zijn vaderland mede te helpen ¹⁾); de vluchtelingen-gemeente wordt nu hoe langer hoe meer bedrukt, en in 1562 wordt haar (intusschen was Datheen tot predikant van het Nederlandsche gedeelte aangesteld ²⁾) 't gebruik van de Witte-vrouwenkerk ontzegd ³⁾), de gemeente wendt zich nu tot den keurvorst van de Paltz Friedrich III, die zich 2 jaren geleden bepaald voor de gereformeerde religie had verklaard, en hij staat hun nu het bij Worms gelegene klooster Frankenthal af, alwaar zij eene kolonie stichten en er zich als gemeente vestigen, aan wier hoofd wederom Datheen staat ⁴⁾). Dat in dien tijd de Londensche Liturgie zal gebruikt zijn is natuurlijk, al werd ons dit ook niet door de verschillende herdrukken van Micronius ordinancien bewezen.

Wij moeten nu onze Nederl. vluchtelingen gemeente eenen tijd lang laten rusten en ons een weinig nader bezig houden met de reformatie van het land, waarin zij voor 't oogenblik eene schuilplaats gevonden hebben. Aan dit land toch dankt de vluchtelingen-gemeente eene nieuwe Liturgie, en deze nieuwe Liturgie is voor haar grootste gedeelte de Liturgie der N. H. Kerk geworden.

Wij moeten een weinig nader op de reformatie der Paltz ingaan, althans den geest waarin zij werd ingevoerd nagaan, om daaruit te kunnen besluiten in welken geest de Paltzische Liturgie zich waarschijnlijk zal doen hooren; met andere woorden welke richting men bij haar samenstelling zal gevolgd zijn, de Calvinistische of de Melancthoniansche ⁵⁾).

¹⁾ Men vergelijkte hiervoor Dalton, l. c.

²⁾ Dalton.

³⁾ efr. Datheen.

⁴⁾ Le Long.

⁵⁾ Waarom wij dit eenigzins breedvoerig doen, zal later duidelijk worden.

Zooals men weet, werd door Friedrich II in 1546 de reformatie in de Paltz ingevoerd en werd aldaar te Heidelberg den 3^{den} Januari 1546 voor 't eerst 't avondmaal onder beide gedaanten gevierd ¹⁾. Hij volgde daarin 't voorbeeld van zijn neef «Otto Hendrik» van de jonge Paltz, die reeds eenige jaren vroeger (1543) de reformatie in zijn land had laten invoeren door Osiander, dus in beslist Lutherschen geest. Deze volgde zijnen oom in 1556 op in de regeering en begon nu dadelijk er mede eene algeheele zuivering van 't land in 't werk te stellen, daar onder zijn voorgangers de reformatie verre van volledig gebleven was; vooral zorgde hij er voor dat alles wat nog tengevolge van het Interim naar Rome zweefde, werd weggedaan. Hij liet dadelijk door H. Stolo, professor te Heijdelberg, Michael Diller, hofprediker aldaar en Johan Marbach, dien hij van Strassburg naar Heidelberg beroepen had ²⁾ eene kerkorde invoeren.

Zoo luidt althans het bericht bij Alting ³⁾, Struve ⁴⁾ en Seisen ⁵⁾. Volgens Richter ⁶⁾ intusschen is deze in 1556 verschenen kerkorde niets anders dan een woordelijke herdruk der kerkorde van 1554 die Otto Hendrik nog als Paltzgraaf van Neuburg had laten invoeren. Hoe dit zij, de kerkorde die Otto Hendrik reeds in 1543 had laten invoeren, ligt aan beide kerkordeningen (die van 1554 en 1556) ten grondslag. Deze wederom hing met andere kerkordeningen zamen, zooals men dit bij

¹⁾ Struve, p. 33 en de aldaar aangehaalde schrijvers.

²⁾ Struve, 44.

³⁾ Wij gebruiken van Alting eene uitgave van 1728 te Groningen gedrukt, aldaar pg. 46 en 47.

⁴⁾ l. c.

⁵⁾ pg. 51 v.v.

⁶⁾ II, 177 v.v.

Richter lezen kan ¹⁾. Wat nog voor verschil bestaat tusschen die van 1543 en die van 1554 kan men evenzeer bij hem zien ²⁾.

Volgens Seisen is het «ein gar herrliches werk» ³⁾. Zij is in streng Augsburgischen geest gehouden. Voor haren inhoud zie men vooral Seisen ⁴⁾, die over haar tamelijk veel schrijft. Otto Hendrik stierf in 1559 en zijn opvolger Frederik III aanvaardde een moeilijke taak. Door den korten tijd van drie jaren die zijn voorganger geregeerd had, was het dezen onmogelijk geweest de reformatie in haar geheel door te voeren; neemt men nu nog hierbij aan, dat Otto Hendrik een zeer mild gezind man geweest was, die, daar ook in dien tijd in Zuid-Duitschland de theologische twistvragen nog niet zoo zeer algemeen behandeld werden, bij de keuze van zijne beambten niet zoo zeer op hun theologische zienswijze gelet had en derhalve aan zijn opvolger een hof achterliet waarin de verschillende richtingen der hervormden vertegenwoordigd waren, neemt men dit alles aan, zoo had Frederik III een geduchten last over te nemen. Juist de twee elkander op dat oogenblik 't meest hatende partijen waren er te vinden. Wij zien strenge Lutheranen en Melanchtonianen en ook reeds enkele Calvinistisch gezinden optreden ⁵⁾. Reeds aan 't einde van Otto Hendriks regeering waren de twisten begonnen.

De bekende Hesshusius, was naar Heidelberg in de vaste overtuiging gekomen dat aldaar 't zuiverste Luther-

¹⁾ l. c. II, 26.

²⁾ l. c. II, 146.

³⁾ l. c. 52. Waarom zegt genoemde schrijver niet.

⁴⁾ l. c. 52 v.v.

⁵⁾ Zie Kluckhohn, Friedrich der Fromme von den Pfalz, 2de en 3de hoofdstuk.

dom heerschte en moet nu tot zijn schrik zien dat er zoo vele Zwinglianen waren (voor hem was alles wat niet met Luther overeenstemde Zwingliaansch). Nu gaat hij zonder voorkennis van den keurvorst allerlei nieuwigheden invoeren; hij voegt in den psalm- en gezangbundel in plaats van soumige psalmen, liederen van Luther, hij wil dat er bij 't avondmaal latijnsche hymnen zullen gezongen worden en wil ook sommige bijgeloovige gebruiken er aan toevoegen. ¹⁾ Dit alles geschiedt zonder voorkennis der overige predikanten.

Daar komt nu nog de bekende mausoleumzaak bij ²⁾, waarbij Hesshusius uit haat tegen Diller, den «Calvinistischen kunsthater» de partij van de voorstanders van 't Mausoleum kiest. ³⁾

Daar komt nu nog de ruzie over de promotie van den Groninger ⁴⁾ Stephanus Sylvius bij. Deze weigerde theses te verdedigen die Hesshusius hem had voorgelegd, nu wil deze hem niet laten promoveeren; de theologische faculteit neemt zich Sylvius aan en laat hem tot de promotie toe, mits hij de Augustana wil onderteekenen. Nu zegt Hesshusius niets meer met de Heidelberger doctoren te maken willen hebben, daar zij eenen Godlogenaar (sic!) in bescherming genomen hebben.

Gelukkig moet Hesshusius naar zijne vaderstad Wezel reizen ⁵⁾, zoodat de twisten vooreerst nog bijgelegd worden.

¹⁾ Zie Alting l. c. 62.

²⁾ ib. 46, 47 v v.

³⁾ Alting l. c. Structum fuit (sc. mausoleum) ex solida marmore, summo artificio ac ornatu, sed ita, ut sculptoria licentia multa viderentur, quae lasciviam ac cultum meretricium ostentarent, partim in forma cherubinorum, partim in aspectu septem virginum.

⁴⁾ Niet Fries zooals Kluckhohn (l. c. 117) zegt, cfr. Alting pg. 63 v v.

⁵⁾ Struve 78.

Ondertusschen echter wordt Klebitz op grond van 7 theses, die sterk Calvinistisch gekleurd waren ¹⁾, tot baccalaureus theologiae benoemd. Hesshusius komt terug en is hier natuurlijk zeer over vertoornd, hij preekt tegen Klebitz in de hevigste uitdrukkingen, de ruzie loopt al hooger en hooger, Klebitz zwijgt ook niet en weldra is geheel Heidelberg in twee partijen gedeeld, waarvan de grootste echter op Klebitz's zijde stond. De keurvorst wil vrede stichten, maar te vergeefs, zoodat hij eindelijk er toe besluit om beide van hun ambt te ontzetten. ²⁾

De ontzetting geschiedde echter niet op grond van hun theologische zienswijze, veeleer op grond van hun twist-zieke houding. De keurvorst wil zelve de dogmatische vragen niet beslissen en vraagt aan Melanchton opheldering. Het was dan ook voor iemand die zich niet dag en nacht met de theologische vragen bezig hield, niet mogelijk in deze ook maar eenigzins zelfstandig te oordeelen. ³⁾

Melanchton's antwoord volgt den 25 October 1559 en begint zeer karakteristiek: Non difficile, sed periculosum est, respondere ⁴⁾. Over de formule die volgens hem te gebruiken is, schrijft hij, dat 't beste is de woorden van Paulus te nemen: Panis quem frangimus, *κοινωνία ἐστὶ τοῦ σώματος*; dit drukt 't beste uit wat bij het avondmaal plaats heeft, eene consociatio cum corpore Christi, quae fit in esu: et quidem non sine cogitatione, ut cum mures panem rodunt. Hij geeft dan aan 't slot den raad om

¹⁾ Ze zijn bij Struve 78 te vinden.

²⁾ De geheele strijd is breedvoerig geschetst bij Alting l. c., Struve l. c. en vooral bij Kluckhohn.

³⁾ Men zie de verschillende formules die gebruikt worden bij Struve 81, 82.

⁴⁾ Zie Struve 85, waar het antwoord in zijn geheel te vinden is.

hierover in eene synode te laten beslissen. Wij zien Melanchthon is zoo goed als Calvinistisch gezind. De keurvorst roept dan nu ook een kerkeraad (Kirchenrath) zamen, die uit drie theologen en drie «geleerde politici» bestaat ¹⁾ en vooral over het punt in kwestie beraadslagen moet.

De kerkeraad beslist in een Melanchthon gunstigen zin ²⁾ en nu worden eenige hevige Lutheranen, die niet willen toegeven, van hun amt ontzet.

Nog altijd is Frederik echter niet beslist, eerst de in Juni 1560 gehouden publieke disputatie brengt hem tot een besluit. Den 12 Augustus 1560 verschijnt het dekreet waardoor de Paltz van 't Lutherdom gezuiverd wordt. Zoo luidt althans het bericht van Sudhoff ³⁾, en ook Seisen heeft dit zoo ⁴⁾. De keurvorst beval hierin dat alle predikanten die de Melanchthonsche formule niet over wilden nemen, uit hun amt zouden worden ontzet. Volgens de meeste geschiedschrijvers zoude zich nu Frederik na deze disputatie voor de beslist Calvinistische leer uitgesproken hebben, maar afgezien er van dat Frederik dan in strijd met bovenvermeld dekreet zoude gehandeld hebben, moeten wij wel bedenken, dat tusschen de openbare belijdenis van Frederik III voor de gereformeerde leer en dezen tijd nog de Naumburger Vorstendag ligt. Men weet hoe het hier toegegaan is; wij herinneren slechts aan het weder opvinden van de eerste officieele uitgaaf der Augsburgsche confessie ⁵⁾, waardoor Frederik tot 't inzicht kwam, dat de door hem tot nu toe zoo zeer gewaardeerde

¹⁾ Struve 87.

²⁾ Dat wil zeggen voor de Augustana alterata van 1540.

³⁾ Sudhoff, l. c. 79.

⁴⁾ Seisen l. c. 109 v.v.

⁵⁾ Zie Kluckhohn 88 v.v.

Augsburgsche confessie in der daad eigenlijk roomsch was ¹⁾; zoodat hij zich nu eerst, toen hij zag dat de Flacianen zich onverbiddelijk aan de oude formule wilden houden, en niet eens wilden toestaan dat de veranderde formule van 1540 door anderen gebruikt werd, terwijl zij hunne vrijheid zouden mogen gebruiken ten aanzien van die van 1530, en haar naar goedvinden al dan niet gebruiken, toen Fr. dit onverzettelijk vasthouden aan eene voor hem roomsche formule zag; terwijl toch door den Naumburgschen vorstendag de eenheid van de protestanten zoude gered worden, wendde hij zich vol droefheid van de tegenpartij af; wel wilde hij nog zoo veel mogelijk toegeven ²⁾, maar zijn schoonzoon Johan Frederik was onverbiddelijk en verliet vol toorn over het «Calvinisme» en «sectarisme» van Fr. de vergadering en de stad.

Door dit alles komt Frederik tot de overtuiging dat 't standpunt van Luther onhoudbaar is. Hij billijkt wel is waar ten zeerste dat Luther tegen de «falschen lehrer» en «Zwinglianen» waarschuwt ³⁾, maar erkent toch tevens dat Luther zich veel te sterk tegen hen uitlaat ⁴⁾. Nu begint Frederik mannen naar zijn land te beroepen die in beslist antilutherschen geest gevormd zijn.

Wij herinneren slechts aan het beroepen van Olevianus en Ursinus, van welke vooral de eerste een strenge Calvinist was ⁵⁾. Tot aan den Naumburger vorstendag had

¹⁾ Kluckhohn l. c.

²⁾ Zie b.v. Kluckhohn 94.

³⁾ Kluckhohn, Briefe Fried. III, I, 167.

⁴⁾ ib.

⁵⁾ Wij herinneren er echter aan dat Frederik bij de beroeping van Olevianus nog niet wist dat deze zóó beslist Calvinistisch was (zie Kluckhohn pg. 112, 113). Hij studeerde te Genève onder Calvijn en Beza, te Zurich onder Martyr en Bullinger.

Frederik gehoopt nog als middelaar tusschen de beide strijdende partijen te kunnen optreden, nu was het hem echter overduidelijk geworden, dat hij althans van de strenge Lutheranen geene verzoeningsgezindheid te wachten had; en zoo sloot hij zich dan bij de andere partij aan.

Hij begint nu het land zoo veel als mogelijk te reformeeren. Allereerst moest uit de kerken verwijderd worden wat ook nog maar eenigzins naar afgodendienst zweefde ¹⁾. Doch niet alleen op uiterlijkheden vestigt de keurvorst zijne aandacht, hij wil nu ook in zijn land de leer van wie hij overtuigd is dat zij de ware is, ingevoerd zien door een boek waaruit de jeugd in die leer zal onderwezen worden. Zoo ontstaat de bekende Heidelberger Catechismus. Wij zullen ons thans niet met de vele vragen over zijnen oorsprong, over 't aandeel dat Ursinus en Olevianus er aan gehad hebben, enz. bezig houden. Wij verwijzen hiervoor naar Doedes, Wolters, Sudhoff, Schotel, Geisen, Kluckhohn, enz. Wij wenschen alleen hierop opmerkzaam te maken, dat zonder twijfel de Catechismus van à Lasco van grooten invloed op de samenstelling van den Heidelberger geweest is ²⁾ even als die van Calvijn.

Men zal nu misschien vragen, waartoe toch dit alles zoo breedvoerig hier opgesomd? Wat heeft dit alles met de wordings-geschiedenis der Liturgische schriften der N. H. Kerk te maken? Wij antwoorden hierop, zeer veel. Het doel van ons werk toch is te bewijzen dat de Liturgie der Ned. Herv. kerk een beslist Calvinistisch karakter draagt, altijd voor zoo verre bij eene Liturgie de dogmatiek te pas komt. Nu moeten wij natuurlijk hiervoor ook een geschiedkun-

¹⁾ Kluckhohn l. c.

²⁾ Wij geven dit niet als iets nieuws, wij herinneren slechts.

dig bewijs brengen. Daar de Paltzer Liturgie van zóó grooten invloed op die der N. H. geweest is, dat men zeggen mag, de Nederlandsche is de Paltzische Liturgie, is het noodzakelijk nategaan in welken geest die Paltzische Liturgie wel zal opgesteld zijn. Om dit nu te kunnen aanwijzen, moeten wij eerst weten, hoe men in 't algemeen in de Paltz van 't leerbegrip van Luther afgekomen is. ¹⁾

Duidelijk, zoo komt het ons voor, is te zien dat de reformatie in de Paltz nooit een Zwingliaansch karakter gedragen heeft. Reeds van haar eerste begin af, wij zagen het, is zij Luthersch geweest. Onder Otto Hendrik is de Melancthoniansche geest als 't ware binnengesloopen, maar van Zwinglianisme is geen sprake. Evenzeer is dat bij Frederik III het geval. Hij komt met hand en tand op voor de leer dat er aan eene tegenwoordigheid van Christus in 't avondmaal moet vastgehouden worden. Eerst de Luthersche onverdraagzaamheid drijft hem er toe om de zaken meer nauwkeurig in oogenschouw te nemen en nu komt hij langzamerhand van zijn streng Luthersch standpunt terug, maar zelfs naar de disputatio publica van 1560 en de behandeling hem te Naumburg wedervaren, komt hij tegen 't gevoelen van Zwingli op als tegen eene «falsche lehre.» ²⁾ Met andere woorden, er is bij Frederik geen sprake van overhellen naar Zwingli, integendeel verzet tegen diens leer. Nu is het toch wel niet aan te nemen dat de kerkorde en Liturgie die op zijn bevel vervaardigd en door hem zelve met eene voorrede voorzien zijn, in anderen geest als den zijnen zullen

---

¹⁾ Vooral moeten wij dit doen, waar bij de in aard der zaak liggende minder dogmatisch uitgedrukte formulering van Liturgien het er zoo zeer op aankomt te weten in welken geest haar opstellers en beschermers (zooals men het hier, bij de P. L. mag noemen) gezind geweest zijn.

²⁾ Zie boven.

geschreven zijn. En dit is nu duidelijk als zijn geest gebleken: Voorliefde voor 't standpunt van Melanchthon, maar toch om des vredes wil nog iets aan de Lutheranen toegeven; geen sprake dus van Zwinglianisme. Zoo de keurvorst eens van 't midden tusschen Luther en Zwingli afwijkt is het altijd naar Luther, nooit naar Zwingli. En nu zoude op eens zijne kerkorde en Liturgie Zwingliaansch zijn?! Dit is toch voorwaar niet te verwachten. ¹⁾

Men bedenke toch hoe de reformatie in de Paltz eenen geheel anderen loop genomen heett als b.v. in Saksen; was 't daar door één groote daad, evenals b.v. in Engeland, hier in de Paltz is de reformatie langzamerhand voorbereid, men gaat als 't ware eerst heimelijk te werk, bereidt daardoor alles voor, en treedt dan eerst voor 't openbaar op ²⁾. In één woord de reformatie is misschien nergens zoo geleidelijk en zonder schokken afgelopen als in de Paltz. Dit is althans het streven van alle vorsten geweest die aan haar medegewerkt hebben. En barst al eens de woede los, zoo als bij Hesshus en Klebitz, dan zoekt de vorst nog zoo veel als mogelijk den vrede te bewaren. En nu zoude hij op eens den Zwingliaanschen twistappel in 't midden werpen door eene Liturgie uit te geven, wier geest overhelde naar eene door haast allen gehaatte richting! Wij gelooven te mogen zeggen dat dit in strijd met geheel het karakter van Frederik zoude wezen ³⁾.

¹⁾ De voorstelling, als zoude de Paltische Liturgie Zwingliaansch zijn, is te vinden bij IJpey en Dermout en ook bij Mensinga, en vooral bij Heppe in zijne geschichte des deutschen protestantismus.

²⁾ Zie vooral Seisen, l. c. pg. 28, 29.

³⁾ Wat vooral ook nog tegen het gevoelen pleit als zoude deze Liturgie en kerkorde ook maar enigzins in anti-calvinistischen geest geschreven zijn, is dit: wij weten dat zij in 1563 in druk verschenen is (zie later), en tegelijkertijd verschijnt nu bij denzelfden drukker, die den Heidelb.

Wanneer wij nu vragen, hoe is de Paltzische Liturgie ontstaan, hebben wij ook omtrent haar geschiedenis veel tegenstrijdigheden op te merken.

Wij meenen 't beste te doen door zoo als wij tot nu toe gedaan hebben, eerst eenvoudig in 't kort weêr te geven wat ons de geschiedschrijvers over 't ontstaan en 't invoeren van deze kerkorde weten te verhalen.

Voetius ¹⁾ deelt ons alleen dit mede dat zij te zamen met den Heidelbergischen catechismus geschreven is en te gelijkertijd in 't latijn en duitsch verschenen is. Hoe hij hiertoe komt weten wij niet, dit is zeker dat tot nu toe nog geen exemplaar eener latijnsche kerkorde van 1563 gevonden is, terwijl wij wel eene duitsche van 1563 bezitten. ²⁾ Alting verhaalt ons alleen dat deze kerk-ordening ingevoerd is in 1563. ³⁾ Struve ⁴⁾ verhaalt ons dat zij reeds in 1562 voorbereid is geworden en den 15 November 1563 gepubliceerd werd. Hij geeft dan het edict van Frederik III dat aan de uitgave voorafgaat, en deelt dan den inhoud mede; deze opgave is geheel nauwkeurig naar een exemplaar der kerkorde van 1565 dat wij voor ons hebben. Venema ⁵⁾ zegt eenvoudig dat zij zamen met den Heidelbergischen catechismus vervaardigd en uitgegeven is; dat dit wat de uitgave betreft, onjuist is, althans voor zoover wij naar de op 't oogenblik bekende uitgaven dier kerkorde kunnen beoordeelen, heeft

---

Catechismus en de kerkorde uitgeeft, eene vertaling der „Kirchenordnung der evangelischen Kirchen in Frankreich” met een deze „ordnung” zeer prijzend voorbericht. Deze „ordnung” is woordelijk de Calvijnsche Liturgie.

¹⁾ l. c. 350.

²⁾ cfr. Doedes, l. c. 80.

³⁾ l. c.

⁴⁾ l. c.

⁵⁾ l. c. VII, 576.

prof. Doedes nauwkeurig aangetoond. ¹⁾ Ens ²⁾ neemt eenvoudig de mededeeling van Voetius (zie boven) over. Le Long deelt ons hieromtrent niets mede. Ypey en Dermout nemen eenvoudig Voetius en Venema over. Richter ³⁾ deelt ons eenvoudig mede, dat zij in 1563 verschenen is.

Men ziet tot nu toe mag er verschil bestaan over de latijnsche of hoogduitsche uitgaaf, dit staat bij allen vast, deze Liturgie is (ongeveer) te gelijktijd met den Heidelb. catechismus verschenen, dus in 1563; nu krijgen wij echter op eens een met dit alles verschillend bericht, t. w. van Ebrard ⁴⁾, dat te merkwaardig is, om hier niet medegedeeld te worden, het luidt: «Schon unter Friedrich III. standen die damaligen Heidelberger Reformatoren Ursinus, Olevianus und Tremellius mit à Lasco in naher Verbindung ⁵⁾, und schon damals von 1560 an mag Lasco's Liturgie auf den Pfälzter cultus von einfluss gewesen sein. Eine eigene Pfälzter Agenda wird in dessen in dieser zeit (auch bei Seisen) nicht erwähnt. (Nur die Kirchenrathordnung von 1563 von Ehem.) Erst nach der durch den Lutherischen Churfürsten Ludwig II (1536—1583) herbeigeführten episode scheint der Cultus geordnet zu sein; die obengenannte Agenda ⁶⁾ van 1585 giebt sich selbst, durch ihren titel, schon als einer zweiten abdruck. Hier

¹⁾ l. c.

²⁾ l. c. 172.

³⁾ l. c. II, 257 v.v.

⁴⁾ l. c. XXX.

⁵⁾ Hoe dit mogelijk is, begrijpen wij niet; à Lasco sterft 8 Jan. 1560, de genoemde „Heidelb. Reformatoren” zijn eerst in 1561 naar Heidelberg beroepen, hoe zij dus met à Lasco in aanraking kunnen gekomen zijn onder Frederik III is ons onverklaarbaar.

⁶⁾ Ebrard had iets vroeger den titel eener uitgaaf der Paltzische kerkorde van 1585 genoemd.

nun ist der einfluss der niederländischen agende ganz deutlich, sie ist im grunde nur eine überarbeitung der niederländischen.» Iets verder zegt hij dan van 't daarin voorkomende doopformulier: «Kein zweifel, dass wir hier das alte original Lasco's vor uns haben, dessen durch Micronius bearbeitete kürzere redaction sich in der holländischen agende findet.» Wij kunnen niet nagaan hoe Ebrard tot het vele nieuwe komt, dat hij ons hier weet mede te deelen. Volgens hem zou allereerst de Paltzer Liturgie niets anders wezen dan eene bewerking der Nederlandsche, wij hopen later aan te toonen, dat juist het omgekeerde het geval is. Vervolgens zegt hij met apodictische zekerheid, dat er onder Frederik III nog geene Liturgie te vinden was. Het is ons onbegrijpelijk hoe hij hiertoe komt. Niet alleen heeft Struve ¹⁾ ons eene inhoudsopgave van die Liturgie, die niet bestaan zou hebben, gegeven, maar één jaar voor de uitgave van Ebrards boek (1847) heeft Richter een afdruk gegeven van eene uitgave van 1567, dus uit den tijd van Frederik III. Dit had Ebrard toch kunnen weten, niet dat in 1563 reeds een druk dier kerkorde uitgekomen is, maar wel dat zij reeds in genoemd jaar gepubliceerd is; wij zagen het, alle tot nu toe opgenoemde schrijvers weten dit, dus hij had het ook kunnen weten. Hij is trouwens, voor zoo ver wij na kunnen gaan, de eenige, die deze meening gekoesterd heeft, als zoude de Paltzer Liturgie niet meer wezen dan eene «überarbeitung» der Nederlandsche.

Alle genoemde schrijvers geven ons nu niets omtrent de opstellers van genoemde Liturgie. Alleen Ypey en Dermout zeggen dat waarschijnlijk Ursinus er veel aan mede

---

¹⁾ l. c. 143.

zal geholpen hebben. Een reden geven zij echter voor hun gevoelen niet op.

Wanneer wij nu de feiten laten spreken, zien wij het volgende. In de voorrede van zijne kerkorde ¹⁾ deelt ons de keurvorst mede, dat, daar hij door de in Januari 1563 ²⁾ bevolen uitgaaf van eenen catechismus, voor de reformatie der leer gezorgd heeft, hij nu ook eene reformatie der «ceremoniën» enz. wil daarstellen, en daarvoor door zijne «fürnemen Theologen, Superintendenten, Kirchendiener und andere Gottselige gelehrte männer und räthe» eene korte kerkorde «begreifen, berichtigen und endlich in truck ausgehen lassen» ³⁾. Wie zijn nu deze «fürneme Theologen» enz. Zouden werkelijk zoo vele personen aan 't werk hebben moeten medehelpen, of zoude niet veelmeer één of misschien twee de vervaardigers er van wezen, en dan evenals bij den catechismus geschied is, 't werk door de «fürnemen Theologen» enz. goedgekeurd zijn. Sudhoff ⁴⁾ zegt dat Olevianus de opdracht ontvangen heeft, de kerkorde samen te stellen. Kluckhohn ⁵⁾ wijzigt dit in dier voege, dat hij zegt Olevianus «hatte daran hervorragenden antheil», zonder hier echter eene rede voor op te geven.

Laten wij nu zien wat ons de tijdgenooten van onze kerkorde hieromtrent weten mede te deelen. Einde Augustus 1563 schrijft Ursinus aan zijn vriend Crato von Crafft-

¹⁾ Zij is bij Strave l. c. en Sudhoff, Ursinus en Olevianus p. 124 te vinden.

²⁾ Dat dit niet zoo opgevat moet worden, als zoude de catechismus in Jan. 1563 reeds geheel en al gedrukt wezen, kan men bij Doedes l. c. vinden.

³⁾ Hieruit kunnen wij duidelijk zien dat de kerkorde niet tegelijkertijd met den catechismus kan gedrukt zijn.

⁴⁾ l. c. 134.

⁵⁾ l. c. Briefwechsel Friedrich des III, 446.

heim onder anderen dit ¹⁾: «nunc aliud in manibus est, Formula ordinationis Ecclesiae emendata, quam ubi protruserimus, quod spero intra paucas septimanas fore, ad alterum accingemur.» Wij zien daar dus dat Ursinus bezig is met het verbeteren van eene kerkorde en wel samen met anderen (zie b.v. in genoemden brief: *protruserimus, poliscor miror* enz.), hij hoopt dat zij binnen eenige weken gereed zal zijn, wat allerbest past op de door den keurvorst den 15 November 1563 uitgegeven kerkorde. Nu wil Kluckhohn ²⁾ dat dit emendata ordinatio zou slaan op eene verbeterde uitgaaf der Liturgie van Otto Hendrik van 1556, maar afgezien er van, dat zoo als wij reeds vroeger aantoonden deze kerkorde niet van 1556 is, vragen wij mag de Paltzische kerkorde van 1563 eenvoudig eene ordinatio emendata genoemd worden van eene vroegere in bepaald Lutherschen geest geschreven Liturgie? Wij meenen dit a priori terug te kunnen wijzen. Vooral echter lette men op eenen brief van Olevianus aan Bullinger van den 25 October 1563, dus een maand ongeveer voor de uitgave der kerkordening (5 November 1563); wij geven het geheele gedeelte van den brief in excerpto ³⁾; Na eenige opmerkingen van meer partikulieren aard zegt Olevianus ongeveer 't volgende: de oeconomia of Agenda communi omnium Superattendendum consilio confecta, zal nu weldra in druk verschijnen voorzien van eene voorrede van onzen vorst. Misschien denkt gij dat wij eenvoudig die oude kerkordening, die een kleed vol Luthersche gaten is, vooral wat de sacramenten betreft, nu opgelapt hebben. Neen, wij wilden geen

¹⁾ Kluckhohn „Briefwechsel Friedrichs des III“ I, 446.

²⁾ I. c. 446, noot.

³⁾ Hij is in zijn geheel te vinden bij Sudhoff.

correctie leveren. Vervolgens wilde ook de vorst dat de *Praxis* zoo veel als mogelijk overeen zoude stemmen met de zuiverheid van den catechismus, en dat kon moeielijk gebeuren, wanneer de oude kerkorde opgelapt werd. En ten derde zoude het niet waardig zijn der eerst gedane confessie, als wij bij een strijd dien wij voor God, zijne engelen en de geheele wereld te strijden hebben, ook maar in iets den schijn te geven van terug te wijken.

Zoo zal ik dan (*mittam*, dus zeker is hij met de uitgave belast) binnen kort eene zuivere *oeconomia* uitgeven. De bediening (sc. het formulier bij de bediening) van doop en avondmaal was langer (sc. dan dat wat in die *oeconomia* zal te vinden zijn), maar is door mijne collegas verkort geworden. Misschien vindt gij het nog wel lang genoeg. Maar door de sacramentskwestie komen alle tegenwoordige theologische twisten. Daarom mochten wij, om duidelijk te wezen, niet al te beknopt wezen. Overigens zijn de predikanten niet woordelijk aan 't formulier gebonden.» Tot zoo ver Olevianus. Wanneer wij nu verder in eenen brief van Erastus aan Bullinger lezen (21 September 1560)¹⁾: «*quae in ordinatione habentur fabricatus est Olevianus*», dan meenen wij tot de volgende conclusie te moeten komen: Olevianus krijgt van den keurvorst de opdracht eene kerkorde samen te stellen, hij doet dit en legt haar in den loop van Augustus 1563 aan de door Frederik III benoemde commissie²⁾, die zich in Augustus met haar bezig houdt en einde Augustus schrijven kan: wij hebben nu in handen de verbeterde *formula ordinationis*³⁾, dat wil zeggen, wij hebben nu

¹⁾ bij Sudhoff l. c. te vinden.

²⁾ Zie de boven uit de voorrede van Frederik aangehaalde plaats.

³⁾ Kluckhohn l. c.

de kerkenordering zoo als Olevianus haar opgesteld heeft, verbeterd, en hoopen haar spoedig het licht te doen zien. Olevianus neemt echter de uitgaaf toch op zich ¹⁾, daar verschillende leden der commissie (o. a. Ursinus) het zeer druk hadden. ²⁾ Dus 't «emendata» van Ursinus brief ³⁾ slaat niet op eene verbeterde reeds vroeger gebruikte kerkordering, maar eenvoudig op die van Olevianus, waarin zooals wij zagen, hij zegt het zelf ⁴⁾, de formulieren van doop en avondmaal oorspronkelijk langer waren, en die dus aan eene emendatio werd onderworpen. Het ligt in den aard der zaak dat men uit de ordening van Otto Hendrik het eene en andere zal overgenomen hebben, even als men van à Lasco en Calvijn en Lavater's boekje *De ritibus ecclesiae Tigurinae* gebruik gemaakt heeft.

Wat wij dus kunnen constateeren is dit, in 1563 zet Frederik de kroon op zijn werk, door eene kerkorde te laten uitgeven die in beslist overeenstemmenden geest met den Heidelbergschen catechismus geschreven is. ⁵⁾ Zij is vervaardigd door Olevianus, dengene die van 's vorsten theologen wel 't meeste naar Calvijn zal gevormd geweest zijn. Ursinus de meer gematigde, de Melanctoniaan, zoo als hij altijd genoemd wordt, heeft wel in de goedkeuringscommissie gezeten, zooals wij gezien hebben, maar Olevianus, de besliste Calvinist, heeft de kerkordering toch opgesteld.

De inhoud nu van deze kerkorde luidt als volgt ⁶⁾:

¹⁾ Zie brief van Olevianus, l. c.

²⁾ Zie brief van Ursinus l. c. p. 446.

³⁾ l. c.

⁴⁾ l. c.

⁵⁾ Zie boven.

⁶⁾ Wij meenden hiermede te kunnen volstaan, om aan te wijzen hoezeer deze Liturgie met de tegenwoordige der N. H. Kerk overeenstemt, daar Mensinga in zijn meergenoemd werk dit punt, naar ons voorkomt,

- I. Eingang der Predig und ermanung zum gebet, für der predig.
- II. Von der Lehr und Predig.
- III. Vom heiligen tauff.
- IV. Form zu tauffen.
- V. Vom catechismo.
- VI. Catechismus.
- VII. Sprüch der heiligen Schrift.
- VIII. Kurtze summa des catechismi.
- IX. Von der vorbereitung zum heiligen Abendmahl.
- X. Vom heiligen Abendmahl.
- XI. Form das heilige Abendmahl zu halten.
- XII. Von dem christlichen bann oder busszucht.
- XIII. Von den almosenpflegern.
- XIV. Von dem kirchengebet.
- XV. Gebet am sonntag vor der predig.
- XVI. Gebet am sonntag nach der morgenpredig.
- XVII. Gebet am sonntag nach der mittagpredig.
- XVIII. Gebet nach der predig des catechismi.
- XIX. Von den predigen so an werktagen gehalten.
- XX. Gebet für alle noth der Christenheit.
- XXI—XXII. Morgengebet. Abendgebet.
- XXIII. Ordnung der feiertagen.
- XXIV. Ordnung der Ehe-einleitung.
- XXV. Wie man verlobte Eheleute verkündiget. ¹⁾
- XXVI. Vom Kirchengesang und Kleidung.
- XXVII. Von besuchung der Kranken.
- XXVIII. Gebet bei den Kranken.

op enkele uitzonderingen na (b.v. 't gebet voor de doopsbediening) voldoende toegelicht,

¹⁾ Wat hierna in de „Kirchenordnung“ onder een afzonderlijken titel voorkomt, Form der vermanung zu den Eheleuten, is blijkbaar een deel van 't voorafgaande, en komt ook in de ordnung zelve niet onder eenen afzonderlijken titel voor.

XXIX. Gebet bei den Sterbenden.

XXX. Von besuchung der gefangenen.

XXXI. Von der Begrebnuss. ¹⁾

Wij wenschen nu in 't kort na te gaan wat in deze ordnung voorkomt. Wij doen dit, omdat zoo als wij reeds meermalen zeiden, de Paltzische Liturgie van zoo groot belang voor de N. H. is. Wij letten daarbij hoofdzakelijk op 't karakteristiek Calvinistische en op dat wat in anti-calvinistischen zin zou verklaard kunnen worden.

Zij begint dan ²⁾ met een soort inleidingsgebed voor de predikatie, dat merkwaardig genoeg, niet gepagineerd is, en dus schijnbaar niet tot 't geheel zou hooren, zoo 't niet in de inhoudsopgave voorkwam (zie boven n^o. I), Richter geeft het in zijnen nadruk ³⁾ niet. 't Is een kort eenvoudig gebed, dat wij in geen der vroegere kerkordeningen vinden konden, en dat geheel en al een werk van den vervaardiger dezer Liturgie schijnt te wezen ⁴⁾. Een gedeelte daarvan is door Sudhoff ⁵⁾ weergegeven. Eene uitdrukking uit het niet door hem aangehaalde gedeelte meenden wij weer te moeten geven, omdat men er uit zien kan, hoe sterk Calvinistisch de Paltzische kerkorde gekleurd is. Er staat: «sintemal es im (sc. Gott) gefallen hat, uns zu *beruffen* und *anzunemen* zu seinen Die-

¹⁾ Een afdruk van deze Kirchenordnung is te vinden bij Richter I. c. II, 257 v.v.

²⁾ Wij hebben voor ons eene uitgave van 1565 aanwezig op de Utr. Univ. bibliotheek onder n^o. F. 8°. 68.

³⁾ I. c.

⁴⁾ Wat de kerkordeningen betreft die waarschijnlijk door Olevianus gebruikt zijn bij 't samenstellen zijner kerkorde, zoo zijn daarbij de volgende te noemen: De Würtzburgsche van 1554 (niet 1561) zooals Mensinga zegt (zie Richter II 198), de Neurembergsche van 1533 (niet 1534 (Mensinga) en de Saksische van 1539; en vervolgens de Calvinistische Liturgien.

⁵⁾ I. c. pg. 124 v.v.

nern, Kindern und Erben der zukünftigen heerlijkheit.»

Onder n°. II krijgen de predikanten aanwijzing van den besten grond voor hun prediking nl. Gods woord. De prediking nu is door den Heere Jezus Christus ingesteld om zijne *ausserwehlten* tot 't eeuwige leven te brengen. 't Woord Gods nu «pflegt die Lehr dahin zu richten, dass es die menschen erstlich zur erkantnuss irer sünden enz. (de drie stukken van den Heidelb. catechismus), daarop dus hebben de predikers bij hunne predikatie vooral te letten.

Onder n°. III vinden wij eenige opmerkingen en voorschriften omtrent den doop, die voor 't grootste gedeelte met den catechismus overeenstemmen, en even als de Calvijsche Liturgie er op drukken dat de doop, 't zij Zondags, 't zij gedurende de week in eene openbare godsdienstoefening plaats moet hebben.

N°. IV is 't doopsformulier. Hierin vinden wij, al moeten wij met Mensinga ¹⁾ toestemmen, dat 't een zelfstandig werk van de vervaardigers (wij zeggen den vervaardiger) der Paltzische Liturgie is, toch de gronddenkbeelden van 't Calvijsche formulier wederom terug.²⁾ Dit formulier is, zoo als men weet woordelijk door Datheen overgenomen, behalve de eene doopvraag van de Paltzer, waarvoor wij bij hem drie vragen vinden. En eindelijk heeft de Paltzer nog na 't slotgebed eene aanspraak aan de ouders en getuigen, waarin wij de denkbeelden van de Datheniaansche vragen voor ons hebben.³⁾

Onder n^o. V krijgen wij eenige opmerkingen omtrent 't gebruik van den catechismus. De catechismus moet bij

¹⁾ l. c. in 't hoofdstuk over 't doopsformulier

²⁾ Zooals dit door Mensinga zelve breedvoerig aangetoond is!

³⁾ Wij hopen hierop later bij de bespreking van de N. H. Liturgie terug te komen.

de morgenpredikatie voorgelezen worden, en wel zoo dat de predikant in 9 Zondagen den geheelen catechismus uitgelezen heeft. Op den tienden Zondag leest hij dan eenige spreuken voor die betrekking hebben op den stand en 't amt van een iegelijk. (Deze spreuken zijn onder n°. VII te vinden.) 's Middags heeft dan de eigenlijke catechismuspraak plaats, waarbij door de kinderen verschillende antwoorden uit den catechismus moeten opgezegd worden. ¹⁾

Onder n°. VI volgt dan de catechismus en onder n°. VII bovengenoemde spreuken. N°. VIII is eene korte somma van den catechismus die bij begin der middagpredikatie moet voorgelezen worden. (Zij is niet in vragen en antwoorden opgesteld.)

Onder n°. IX krijgen wij eene voorbereiding voor het avondmaal. Hierin wil men nu ²⁾ iets oncalvinistisch zien. Maar men vergete niet dat er uitdrukkelijk in deze voorbereiding staat: «Den Samstag für dem Abendmal sol die fürbereitung gehalten werden, das ist eine Predigt vom rechten verstand und bedrach des heiligen Abendmals», dus volstrekt geene bijzondere consecratie of hoe men het zou willen noemen, ook in Genève werdt den Zondag van te voren over 't avondmaal gepredikt, 't eenige wat vreemd zoude kunnen schijnen, zijn de vragen die aan 't slot door de gemeente moeten beantwoord worden; zij zijn echter niet veel anders dan eene korte inhoudsopgave van den catechismus. Zij zijn niet veel meer dan een soort van examen, om te zien of de gemeente ook

¹⁾ Men vergelijke hiermede 't gebruik der Londensche gemeente. (Zie Kuijper l. c. en Dalton l. c.)

²⁾ Heppe, Geschichte des Deutschen protestantismus in den Jahren 1555—1581 I, 447.

uiterlijk met de belijdenis der kerk overeenstemt, 't is geene soort biecht, zooals o. a. Heppe wil.¹⁾ Maar vooral vergeete men niet dat Calvinijn nergens eene zoogenoemde voorbereiding verbiedt; 't is eenvoudig eene zaak die hij niet kent.

Hoe echt Calvinistisch is niet het slotwoord dat na de beantwoording van de drie vragen tot de gemeente gesproken wordt: «Alle nu die in irem herzen dies befinden, die sollen nicht zweiffelen, dass sie — vergebung aller irer sünden *schon haben*, unangesehen dass noch viel ubrige schwachheiten in ihnen seind, welcke doch mit demselben leiden und sterben Jesu Christi bedekt seind»; dus geen sprake van eene soort zondenvergevende kracht van 't avondmaal, zoo als dat bij de Luthersche opvatting van 't avondmaal doorschemert. Eindelijk wil men in deze verordeningen omtrent 't avondmaal nog dit oncalvinistische vinden, dat 't minstens eens per maand moet gevierd worden ²⁾, maar men vergeete niet dat allereerst Calvinijn zelve in zijne 1541 uitgegevene kerkorde 't volgende schrijft ³⁾: «Puisque la Cene a esté institué de notre Seigneur pour nous estre en usage plus frequent, et aussi qu'il a esté ainsi obseruee en l'Eglise ancienne jusqua ce que le Diable a tout renuersé, dressant la Messe au lieu d'icelle: c'est un defaut, qu'on doit corriger, que de la celebrer tout rarement. Toutefois pour le present» enz., waar dan volgt dat 't avondmaal 4 keer 's jaars zal gevierd worden. Waarmede men vooral de volgende passage uit een zijner brieven vergelijkte, waarin hij uitdrukkelijk verklaart niet met 't gebruik eens te zijn dat 't avondmaal

¹⁾ Heppe l. c.

²⁾ Heppe l. c. I, 447.

³⁾ Richter I, 346.

zoo weinig gevierd wordt, ja waarin hij zelfs zegt dat hij bovenvermelde woorden in de publieke uitgave der verordening heeft laten opnemen ¹⁾: Jam vero singulis mensibus coenam celebrari maxime nobis placeret, malimus singulis mensibus invitari ecclesiam, quam quater in singulis annis. Mihi placebant singuli menses, sed cum minime persuaderem satius visum est populi infirmitati ignoscere quam pertinacius contendere. Curavi tamen referri in actu publico vitiosum esse morem nostrum. ²⁾ Vooral echter lette men op de woorden van zijne institutio: quae de sacramento hoc hactenus disseruimus; abunde ostendunt, ... institutum ideo fuisse, quo frequenti in usu omnibus Christianis esset ³⁾. Sic agendum omnino erat, ut nullus ecclesiae conventus fieret sine verbo. ⁴⁾ Singulis ad minimum hebdomadibus proponenda erat Christianorum coetui mensa Domini. ⁵⁾

Nu volgt onder n^o. X een kort voorschrift omtrent het avondmaal, waarin niets bijzonders voorkomt.

N°. XI is 't formulier van 't avondmaal; het is woordelijk in de Liturgie der N. H. kerk overgenomen, zoodat wij er nu nog niet over behoeven te spreken.

N°. XII behelst dan eenige wenken en voorschriften omtrent uitsluiting van 't avondmaal, die vrij wel met Calvijn's voorschriften daaromtrent overeenstemmen.

N°. XIII. Algemeene opmerkingen omtrent diakenen en

¹⁾ Niet in een Protokoll zooals Sudhoff zegt, heeft hij dit laten opnemen, („er hat's zu Protocoll gegeben“).

²⁾ Sudhoff l. c. Dit werpt een eigenaardig licht op 't karakter van Calvijn, men ziet hij was niet zoo „starr“ als men hem gewoonlijk maken wil; was iets geen gewetenszaak voor hem, dan wilde hij gaarne toegeven.

³⁾ IV, 17, 44.

⁴⁾ ib.

⁵⁾ ib. 46.

n°. XIV algemeene opmerkingen omtrent kerkgebeden, die beiden niets bijzonders behelzen.

N°. XV is het korte gebed vóór de predikatie in de week van de Nederl. Liturgie.

N°. XVI geeft ons allereerst eene korte belijdenis van zonden in dezen vorm dat eerst de predikant een algemeen woord tot de gemeente richt en daarna eene belijdenis spreekt, die ieder voor zichzelf medezegt. Daarna verkondigt hij den geloovigen de vergeving der zonden en den ongeloovigen 't oordeel Gods. En wel zoo dat van de eersten gezegd wordt dat zij, zoo zij «een mishagen aan hunne zonden hebben», vergeving van zonden hebben in Jezus Christus; terwijl aan de anderen, zoo zij bij hunne zonden blijven, 't eeuwige oordeel te beurt zal vallen. Daarop volgen er twee slotgebeden, waarvan 't eene een schema van 't «gebed voor allen nood der christenheid» van de N. H. kerk kan genoemd worden, terwijl 't andere niets dan eene omschrijving van 't Onze Vader met de woorden van den Heidelbergschen Catechismus is. Beide gebeden kunnen ad libitum gebruikt worden.

Men heeft aan de zondenvergeving hierin voorkomende wel eens aanleiding genomen, om te beweren dat de Paltzische Liturgie in niet Calvinistischen geest geschreven zoude zijn, en nu wel in Melanchthoniaansch Lutherchen geest ¹⁾, en wel omdat 't, zooals men zegt, ongereformeerd zoude wezen alzo de zonden te vergeven, maar afgezien er van dat hier de predikant niet de zonden vergeeft, maar alleen zegt dat God dengeen die werkelijk berouw heeft, de zonden vergeeft enz., moeten wij er aan herinneren, dat ¹o. zoo als wij vroeger gezien hebben ²⁾ ook

¹⁾ Heppe. l. c. I, 447.

²⁾ Zie bl. 31.

in de streng Calvinistische (of liever waarschijnlijk door Calvin zelf vervaardigde Straatsburgsche Liturgie) eene *absolutio* na de *confessio peccatorum* voorkomt, en dat 2°. èn in de ordinancien van Micronius 1) èn in de *Formae Ratio* van à Lasco, die men zeker niet van Melancthonisme zal kunnen beschuldigen, ook eene dergelijke *absolutio peccatorum* voorkomt, die haast geheel en al dezelfde denkbeelden heeft als die der Paltzische Liturgie.

N°. XVII geeft ons verschillende gebeden na de predikatie, die in de steden 's middags om 12 uur gehouden wordt. Dit gebed is genomen uit de Zürichsche kerkorde door Lavater uitgegeven. 2)

Een ander gebed dat ook bij die gelegenheid kan gebeden worden, behelst niets bijzonders, 't is eenvoudig een gebed voor overheid, kerk, noodlijdenden enz.

N°. XVIII geeft ons niet veel merkwaardigs, 't is een eenvoudig hartelijk gebed om vergeving der zonden, ingedeeld naar de drie stukken van den catechismus, ellende, verlossing, dankbaarheid. Dan eene bede om uitbreiding der kerk van Christus en eene bede voor de kinderen der gemeente, enz.

N°. XIX geeft ons algemeene voorschriften omtrent de weekpredikatie, er zullen er twee gehouden worden, Woensdag en Vrijdag; eene van deze preeken krijgt als slotgebed n°. XVI. de andere 't volgende n°. XX dat bijkans woordelijk het gebed voor allen nood der christenheid uit de N. H. Liturgie is. 3)

N°. XXI en XXII is een morgen en avondgebed dat in

1) Zie aldaar bij 't betreff. gebed.

2) l. c. fol. 7.

3) Men zie 't verschil bij Mensinga l. c. 390.

denkbeelden met de denzelfden titel dragende gebeden van de N. H. Liturgie overeenstemt. ¹⁾

N°. XXIII geeft ons niets dan eene opsomming der feestdagen, (alle Zondagen; 1, 2 Kerstmis; Nieuwjaarsdag; 1, 2 Paaschen; Hemelvaartsdag; 1, 2 Pinksterdag) en waarover op de groote feestdagen gepreëkt moet worden.

N°. XXIV en XXV spreken over 't huwelijk; eerst volgt er eene opmerking, waarom 't huwelijk in de kerk moest gesloten worden voor de gansche gemeente, dan eene soort van afkondigingsformule, en eindelijk 't formulier, dat woordelijk overeenstemt met 't geen in de N. H. Liturgie gevonden wordt.

XXVI. Eenige opmerkingen over kerkzang en kleding.

XXVII—XXIX. Von besuchung der kranken. Het begin hiervan is woordelijk overgenomen uit Calvijns Liturgie, 't laatste gedeelte is veel breedvoeriger dan 't Geneefsche, doch komen er alleen denkbeelden in voor die wij ook bij Calvijn vinden of die althans niets anti-calvinistisch behelzen, 't zijn meestal woorden en denkbeelden aan bijbel en catechismus ontleend. De daarin voorkomende gebeden zijn voor 't grootste gedeelte terug te vinden in de over 't zelfde onderwerp handelende gebeden der N. H. Liturgie.

Wat nog merkwaardig in dit gedeelte der kerkordening te noemen is, is de «krankenscommunie». De zieken mogen het avondmaal aan huis ontvangen onder twee condities, 1°. dat de predikant hen ten zeerste vermaant dat 't avondmaal geen opus operatum is, en dat zij dus om zalig sterven te kunnen 't avondmaal niet noodig hebben, en 2°. moeten aan 't vieren van dit avondmaal deel-

---

¹⁾ cfr. Mensinga, 407, 408. Zoo mogelijk moesten op de dorpen deze gebeden gemeenschappelijk met den predikant gebeden worden.

nemen de personen. die bij den zieken aan huis zijn, omdat 't karakter van gemeenschappelijke godsdienstoefening niet mag verloren gaan. (Natuurlijk wordt 't avondmaal door een predikant bediend.) Ook in dit punt heeft men wederom een afwijken van 't gereformeerde stelsel willen zien. ')

Men vergete echter niet dat in de door Val. Pollanus uitgegeven Straatsburger Liturgie ¹⁾ eene bediening van 't avondmaal aan zieken voorgeschreven wordt.

Hier, in de voor ons liggende Liturgie is niet eens sprake van eene *voorgeschreven* uitdeeling van 't avondmaal aan zieken, neen er staat alleen dit te lezen ²⁾: «Und wie wohl die leuth in Predigten und sonst fleissig unterrichtet sollen werden, dass sie mit der gemeinschaft Christi, deren sie zuvor im heiligen Nachtmal, und auch in verkündigung der zusagung Gottes verwist sind, zu trösten haben, jedoch so die krancken das Nachtmal des Herrn auch daheim in den heusern zu halten begeren, soll es ihnen nicht abgeschlagen werden.» Men ziet, het wordt alleen toegelaten.

Vooral echter lette men op wat Calvijn omtrent het bedienen van 't avondmaal aan zieken schrijft ³⁾: De coenae administratione ita sentio, libenter admittendum esse hunc morem, ut apud aegrotos celebretur communio cum ita res et opportunitas feret hac tamen lege, ut sit vera communio: hoc est ut panis *in coetu aliquo* frangatur. En op eene andere plaats ⁴⁾: «Conveniat ergo aliquis

¹⁾ Heppe. l. c. I, 446, 447.

²⁾ Zie boven pg. 36.

³⁾ l. c. pg. 156^b.

⁴⁾ Sudhoff, l. c.

⁵⁾ Sudhoff, l. c.

coetus oportet ex cognatis familiaribus et vicinis, ut fiat distributio ex mandato Christi.» 't Komt ons voor dat met deze aangehaalde plaatsen de geheele tegenwerping vervalt. Calvijn en de Paltzer kerkorde zeggen bijna woordelijk 't zelfde, zoodat er geen sprake zijn kan, als zoude de Paltzer kerkorde 't punt in kwestie overgenomen hebben uit de Luthersche kerk en daarmede in strijd met Calvijn gehandeld hebben.

Men vergelijk hiermede eens wat de vroegere Paltzische kerkordeningen hieromtrent hebben. De ordeningen van 1554 en 1556 zijn, zoo als wij reeds zeiden, dezelfde en beiden, wat hun Liturgisch gedeelte betreft, uit de Würtemberger van 1553 overgenomen. ¹⁾ De Würtemberger dan schrijft alleen over de wenschelijkheid der «krancken-communion» en spreekt volstrekt niet er van dat 't sacrament geen opus operatum is, of iets dat niet tot een zalig sterven noodzakelijk is. Nog sterker is 't bij de eveneens door Otto Hendrik ingevoerde orde van 1540 ²⁾, in deze orde is zeer veel uit de Brandenburger overgenomen, o. a. de titel «von besuchung und communion der krancken.» Lezen wij nu die Brandenburger ordnung na ³⁾ dan vinden wij daar sprake van eene dubbele krankencommunion, in gewone en plotselinge gevallen. Is de zieke al langen tijd krank, dan moet de «priester» na de kerk, als hij het avondmaal bediend heeft, in plechtigen optocht naar den zieke toegaan, en hem 't avondmaalsbrood en wijn geven, dat ook in de kerk gebruikt is. Moet daarentegen iemand plotseling 't avondmaal gebruiken (door ongeval of iets dergelijks), dan zal de priester eerst in de kerk 't brood

¹⁾ Richter II, 146.

²⁾ Richter II, 26.

³⁾ Richter I, 176 v.v.

en den wijn «consacriren» en 't dan eerst den zieke toedienen. ¹⁾ Men ziet dit is alles geheel en al roomsch. Hoe gansch anders spreekt daar de Pfaltzer van 1563.

N°. XXX geeft eenige voorschriften omtrent bezoeken van gevangenen, men moet ze bezoeken, hen eenige spreuken uit de Schrift voorhouden, en ze onderwijzen in de beginselen der christelijke waarheid.

N°. XXXI handelt over begrafenissen en waarschuwt vooral tegen «papistische» gebruiken, bij de begrafenissen wordt gebeden en gepredikt, doch zoo «dat 't niet tot verheerlijking van den doode, maar tot vertroosting der overblijvenden geschiedt.»

Zoo hebben wij dan nu de Paltzische kerkorde in haar geheel nagegaan en hebben, naar wij meenen, aangetoond, dat er in haar geen gewichtige punten gevonden worden, die men anticalvinistisch zoude kunnen noemen. Het kwam ons voor dat wij dit eenigzins breedvoerig moesten doen, omdat men zoo gaarne de Paltzische Liturgie als eene irenische wil voorstellen, die noch tegen Luther, noch tegen Zwingli te sterk polemiseeren wil, en daarom wel eens met opzet van Calvin zou afwijken.

Ware dit zoo, dan zoude het overnemen van een groot gedeelte der Paltzische Liturgie door Datheen in strijd zijn met ons beweren dat de N. H. Liturgie in Calvinistischen geest gehouden is. Wij hebben getracht aan te toonen, dat de Liturgie van à Lasco en Micronius Calvinistisch is,

---

¹⁾ Als de priester naar den zieke toegaat moet hij een „chorrock” dragen, de koster moet hem met een brandende kaars opvolgen enz. Wij spreken nu niet over 't geen deze Luthersche Liturgien over nooddoop enz. behelzen, en waarvan in de Paltzer Liturgie ook niet in 't minst sprake is.

nu vertaalt Datheen zooals wij straks zullen zien, voor de vreemdelingengemeente te Frankenthal, welke die Liturgie van à Lasco bezit, een groot gedeelte van eene Liturgie die anticalvinistisch zoude wezen, ... men ziet, daarbij komt licht het beweren op, Datheen heeft aan zijne gemeente dus eene anticalvinistisch gekleurde Liturgie willen geven; wij zullen een weinig verder zien dat dit werkelijk alzoo beweerd is.

d. De Lit. Schriften der N. H. kerk na 1566.

Met de geschiedenis der overbrenging van de Paltzische Liturgie in 't Nederlandsch begint voor ons een gewichtig tijdvak voor de Liturgie der N. H. Kerk. Wij hebben in een vroeger hoofdstuk, zooveel ons zulks bij de schaarschte der voorhanden bronnen mogelijk was, gezocht aan te toonen, hoe 't omstreeks 't midden der 16de eeuw in de Nederlanden stond met den eeredienst der protestanten, en of er vóór omstreeks 1560 van openbare eeredienst der protestanten hier te lande sprake wezen kon.

In 1566 nu beginnen de eerste openbare predikatiën in den vorm der hagepreeken en nu is er ook op eens eene Liturgie voorhanden; iedereen zal inzien van hoe groot belang het nu is deze Liturgie naar haren oorsprong en aard te leeren kennen.

Allereerst moet nu door ons de vraag beantwoord worden, wanneer is die Liturgie verschenen? Als wij de gegevens hieromtrent raadplegen, zien wij, dat er vóór 1566 geene Nederlandsche vertaling of bewerking der Paltzische Liturgie het licht ziet. Wel is reeds in 1563 eene vertaling van den Heidelbergschen catechismus ver-

schenen, vertaald door eenen onbekenden auteur ¹⁾, wel is reeds in 1563 eveneens eene vertaling van den catechismus door Datheen te Heidelberg in druk gegeven ²⁾; en hebben beiden opgenomen de «Christliche Gebet, die man dahein in heusern und in der kirchen brauchen mag» (deze gebeden zijn: Morgengebet, Abendgebet, Gebet vor dem essen, Gebet nach dem essen, öffentliche bekenntnis der Sünden, und Gebet vor der predig, Gebet nach der predig, für alle noth und anliegen der Christenheit, kürtzere form des Gebets nach der predig ³⁾), maar zoo verre ons bekend is, is er voor 1566 geene Nederl. Herv. Liturgie te vinden, die men eene vertaling of bewerking der Paltzische Liturgie mag noemen.

In 1566 echter treedt de Paltzer Liturgie in een dubbel Nederlandsch gewaad op, t. w. 1°. achter de vertaling der psalmen van Marot in eene bewerking (voor verreweg het grootste gedeelte vertaling) door P. Datheen, en 2°. in eene vertaling bezorgd door een onbekende. ⁴⁾ Met deze laatste vertaling hebben wij ons nu niet meer bezig te houden, dan alleen door er op te wijzen, hoe zij een sterksprekend bewijs er voor is, dat in 1566 in Nederland alles gretig opgenomen werd, wat ook maar eenigermate met de Paltz in samenhang stond, met de Paltz, die, zooals wij meenen bewezen te hebben, in streng Calvinistischen geest hervormd was.

¹⁾ Zie Doedes, de H. Catechismus enz. pg. 78 v.v. Le Long l. c. 112 en Bijlage I aldaar.

²⁾ Zie Doedes B.bl. ontd. 37 v.v.

³⁾ Van deze gebeden zijn in de *Kirchenordnung* van 1560 niet opgenomen „Morgen” en „Abendgebet,” die met de N. H. Liturgie alleen in enkele zinsneden overeenkomen; en de „gebete vor und nach dem essen” die bijna woordelijk met die gebeden van de N. H. Liturgie overeenkomen.

⁴⁾ cfr. Doedes, l. c. 78.

Keeren wij nu tot de door Datheen bezorgde bewerking terug, en laten wij allereerst zien in welken vorm zij zich ons aanbiedt. Zij is dan samen met eene vertaling der psalmen van Clement Marot uitgekomen; in deze uitgave zijn vereenigd 1°. de psalmberijming, 2°. de vertaling van den Heidelbergschen catechismus en 3°. eene Liturgie. ¹⁾ De titel van deze uitgaaf is te vinden bij Doedes. ²⁾ Vooraf gaat eene voorrede van Datheen, gedagteekend van Franckenthal den 25 Maart 1566 ³⁾; deze voorrede is gericht aan «Alle Gemeynten ende Dienaeren *Jesu Christi*, die onder de Tyrannie des Antichrist's suchten ende klagen.» Allereerst spreekt hij er dan over, hoe hij er toe gekomen is, deze psalmberijming het licht te doen zien, en spreekt dan over den catechismus en de Liturgie in deze woorden: «opdat ook de christelijke lezer een volkomen handtboekken hebben mogte, hebbe ik den christelijken catechismus ende den voornaemsten deel der kerkenordeninge ende der gebeden, soo die by ons gebruykt zijn, tot den psalmen laten drukken; alles tot beteringe der kerken Christi.» Wat bedoelt Dathenus nu met het «bij ons»? is dat de Paltz of is het alleen Franckenthal?

Om deze vraag beter te kunnen beantwoorden, dienen wij eerst te zien, wat de Liturgie van Datheen behelst. Wij vinden haren inhoud o.a. ook bij Le Long en Mensinga. ⁴⁾

Wij geven de titels even op, vermeldende wat met de Paltzische Liturgie overeenkomt en wat niet ⁵⁾: *Forme*

¹⁾ Wat deze Liturgie behelst zullen wij straks zien.

²⁾ l. c.

³⁾ Zij is in haar geheel te vinden bij Le Long, l. c. pg. 117 v.v.

⁴⁾ Le Long, l. c. pg. 122 v.v., Mensinga, l. c. pg. 34.

⁵⁾ Zie ook boven.

om den heyligen Doop ut te rechten, behalve de aanspraak voor de doopvragen en de doopvragen zelve uit de Paltz overgenomen ¹⁾. Eene *corte ondersoekinghe des gheloofs* over deghene die hen totter ghemeynnten begeben willen. Deze is woordelijk aan de ordinancien van Micronius ontleend. Forme om den heyligen *Avontmael* te houden, bijna woordelijk het Paltzer formulier. Forme om den *Houwelicken* voor de gemeynte te bevestigen. Bijna woordelijk uit de Paltz overgenomen. *Een ghebedt des Sondaechs voor de predicatie*, dit gebed schijnt van Datheen te zijn, maar komt in orde en denkbeelden vrij wel overeen, met het gebed voor de weekpredikatie. *Ghebedt des Sondaechs NA de predicatie*, dit gebed is grootendeels woordelijk uit de Paltzer Liturgie overgenomen, alleen zijn bij Datheen eenige inlasschingen gekomen, die echter niet van groote beteekenis zijn. Het *ghebedt voor de leere des catechismi* is aan Micronius ontleend. ²⁾ Het *ghebedt NA de leere des catechismi* is een opstel van Datheen, doch komt zakelijk overeen met een voor hetzelfde doel bestemde gebed bij Micronius. Het *ghebedt voor de weekpredicatie* is woordelijk uit de Paltzische Liturgie overgenomen, evenzoo het *ghebedt NA de weekpredicatie*. Het *morgen en avondgebed* heeft overeenkomst met de gebeden daarvoor bestemd, voorkomende in de uitgave van den catechismus van 1563. *De gebeden voor en na den eten* zijn woordelijk in die uitgave van 1563 te vinden. De *ghebeden voor de krancken* zijn (behalve 't eerste deel van 't tweede gebed tot aan: «verligt

¹⁾ Voor kleine veranderingen in dit en in de volgende formulieren verwijzen wij naar Mensinga l. c., die dit alles vrij nauwkeurig vergeleken heeft.

²⁾ Zie in diens Ordinanciën het betreffende gebed.

dat kruys») van Datheen, toch stemmen zij in denkbeelden met de Paltzers overeen. Het *ghebed by de Begravinge der Dooden* is van à Lasco overgenomen.

Wanneer wij dit in korte woorden samenvatten, komen wij tot het volgende resultaat: *Woordelyk aan de Paltzer ontleend zijn*: Doop ¹⁾, avondmaal en huwelijksformulier, de gebeden voor en na de weekpredikatie, de gebeden voor en na den eten; *Volgens de Paltz zijn door Datheen BEWERKT*: het gebed des Zondags na de predikatie (ofschoon deze bewerking eigenlijk alleen in eenige inlashingen bestaat); *Woordelyk aan Micronius of à Lasco zijn ontleend*: De corte ondersoukinghe, het gebed voor de leere des catechismi, en het gebed bij de begravinge der dooden; *Volgens Micronius BEWERKT is*: *Het ghebed NA de leere des Catechismi. Van Datheen zelve eindelijk zijn*: Het ghebed voor de Zondagspredikatie, na de Catechismuspredikatie, de morgen en avondgebeden en de ghebeden voor de krancken; doch zijn de denkbeelden van dezen òf bij de Paltzische liturgie, òf bij Micronius te vinden; met andere woorden, wat wij hier voor ons hebben is voor het grootste gedeelte geen eigen werk van Datheen. De groote formulieren zijn niet van hem, een groot gedeelte der gebeden is niet van hem, 't zijn eenvoudige vertalingen, een groot gedeelte van 't nog overblijvende is door hem naar anderen bewerkt en eindelijk het kleinste gedeelte kan men van hem afkomstig noemen. en dit ook mag maar tot op zekere hoogte.

Vervolgens is ons dit ook door genoemde opsomming duidelijk geworden, wat Datheen ook wil geven, geene vertaling der Paltzische kerkorde. Neen, hij kiest uit de

¹⁾ Wij noemen hierbij ook het doopformulier, omdat de doopvragen een zoo klein gedeelte er van vormen.

verschillende Liturgiën die op 't oogenblik onder zijn bereik zijn, dat wat hem het beste voorkomt. Hiertoe stonden hem nu, wij zagen het, twee ten dienste, dat van de Londensche gemeente (à Lasco—Micronius) in 1566 waarschijnlijk nog in gebruik bij de Frankenthaalsche vluchtelingengemeente ¹⁾, en de Paltzische Liturgie. Uit de lijst nu door ons weergegeven blijkt duidelijk dat Datheen niets anders gebruikt heeft dan die twee Liturgiën. Maar hoe hangt daarmede nu samen het «bij ons» van Datheenus? Gebruikte men dan in Frankenthal twee Liturgiën, die van Micronius en de Paltzische! dit is toch niet aan te nemen. En toch moeten wij dit aannemen, wanneer wij met Le Long het «bij ons» van Frankenthal verklaren. ²⁾ Dathenus zegt toch uitdrukkelijk, dat hij overgebracht heeft «den voornaemsten deel der kerkordening ende gebeden, zoo als die by ons gebruyckt zijn», dus slaat «ons» op Frankenthal, dan hebben wij hier voor ons een gedeelte der kerkordening en gebeden zoo als die bij de gemeente te Frankenthal gebruikt werd. Maar dit is niet zoo, de gemeente had eene Liturgie, nl. die van Micronius — à Lasco, en die Liturgie hebben wij hier niet voor ons.

Even zoo weinig past het «bij ons» op de Paltzische kerk, ook deze zal toch niet tegelijker tijd twee Liturgien gehad hebben.

't Komt ons 't waarschijnlijkste voor, het «bij ons» eenvoudig van beiden te verklaren; Datheen is, men vergunne het ons 't zoo te noemen, eklektikus geweest, hij kiest «den voornaemsten deel» van het hem ter dispositie

¹⁾ cfr. L. Long, l. c. pg. 68.

²⁾ Zie Le Long, l. c. 124. Mensinga, l. c. bl. 33 v.v.

staande uit en geeft dit nu in druk. Ons dunkt, zoo komt de geheele zin van Dathenus tot zijn recht. Hij geeft zijn boek niet, zoo als Le Long wil ¹⁾, uit voor de gemeente te Franckenthal, maar voor «alle gemeynten . . . . . die onder de tyrannie des Antichrists suchten» ²⁾, voor hen nu kiest hij èn uit de Liturgie van de Paltz èn uit die van Frankenthal het beste uit en geeft dat in druk. En in zoo verre mogen wij Dathenus voor den samensteller van de Liturgie der Ned. Herv. kerk houden, als deze door hem in druk uitgegeven Liturgie het grootste der thans nog gebruikelijke formulieren behelst. Maar meer mag men van zijn werk niet zeggen. Wij mogen niet zeggen dat de Nederl. Herv. Liturgie, althans in hare oorspronkelijke gedaante, het werk is van Dathenus ³⁾, of ook zoo als Mensinga ⁴⁾: «de Paltzische Liturgie had hem daartoe (nl. tot de uitgave van zijn werk) de voornaamste bouwstof geleverd. Verder had hij ook veel gebruik gemaakt van de Geneefsche enz.» Ons dunkt deze zin doet ons te veel er aan denken, als of Dathenus eene nieuwe Liturgie vervaardigd had, bij wier compositie hij, 't is waar, veel denkbeelden van anderen had overgenomen, maar dan toch in eenen nieuwen vorm, in eene nieuwe gedaante, zoodat de nieuwe formulieren werkelijk van de oude te onderscheiden waren; wij zagen dit is niet zoo, en — Dathenus wil zelve ook niet meer, hij verhaalt ons eenvoudig dat hij iets dat reeds bestaat («by ons ghebruykt») «totten Psalmen heeft laeten drucken» ⁵⁾. Om

¹⁾ Le Long, l. c. 124.

²⁾ Wat toch voorzeker niet op de gemeente te Frankenthal slaan kan, die toen in volkomen vrijheid leefde.

³⁾ Doedes, l. c. 121.

⁴⁾ l. c. 33.

⁵⁾ Le Long, l. c. 120.

't nog eens in korte woorden te zeggen, Dathenus is niet de vervaardiger, maar wel de samensteller en vertaler van de Liturgie der N. H. Kerk.

Nu komt echter nog eene kwestie opdagen, waardoor aan Dathenus zelfs deze verdienste zoude ontnomen worden, zoodat wij ten slotte zijnen naam, tegen zijne eigene getuigenis in, niet meer met de Liturgie der Ned. Herv. kerk samen zouden mogen noemen. Bij van Lennep ¹⁾ toch vinden wij deze voorstelling:

In 1580 geeft van der Heijden eene uitgaaf van den Heidelbergschen catechismus, waar aan 't slot te vinden zijn de «Christelijke ceremonien ende ghebeden»; daar nu op den titel dezer uitgave te lezen stond «met naersticheyt oversien ende ghecorrigeert», wilde men van der Heijden, voornamelijk omdat hij dat woord «ghecorrigeert» gebruikt had, berispen op de volgende algemeene synode, omdat hij tegen een besluit van vroegere synoden gehandeld had. ²⁾ Hiertegen nu schrijft van der Heijden in eenen brief aan Arnoldus Cornelii ³⁾: «Eerstelijk weten u. l. dat dese correcture D. Datheno over 3 jaren opgelegd was, welcke (dewijle hem velerley voorgevallen is) overlange gern gesien hadde, dat ik tselve hadde byder hand genomen, gelyck ick ook tsyner begeerten anno 65, de kerkenordeninge eerst gestelt hebbe, om met synen psalmen gedruet te wesen. Als ick hem nu dese correcture toegesonden hebbe, so heeft se hem seere behaecht» enz. Uit de woorden nu «gelijck — gestelt hebbe», wil van Lennep ⁴⁾ opmaken, dat niet Dathenus, maar van der Heijden de eigenlijke opsteller van de N. H. Liturgie zoude

¹⁾ M. F. van Lennep, Gaspar van der Heijden, 1884 bl. 159 v.v.

²⁾ Zie dit besluit bij Hooijer, oude kerkordeningen, bl. 152, 153.

³⁾ Deze brief te vinden bij van Lennep pg. 245 v.v.

⁴⁾ l. c. 171.

wezen. Met andere woorden als zoude Dathenus met de Liturgie der Ned. Herv. kerk niets te doen hebben, dan dit dat hij heeft laten drukken wat een ander gesteld heeft. Ons dunkt dit eene tamelijk willekeurige conclusie; wanneer men den brief van van der Heijden naauwkeurig leest, zal men weldra zien dat hij volstrekt niet bedoelt, als had hij de kerkeorde of Liturgie samengesteld. Neen, hij zegt eenvoudig dit, evenals ik nu voor Dathenus de vertaling nagezien en verbeterd heb, zoo heb ik ook op zijn verlangingen in 1565 de kerkeorde gesteld, d. w. z. nagezien, de vertaling gecorrigeerd enz.; wil men 't woord «stellen» in onzen tegenwoordigen zin opvatten als «opstellen», «vervaardigen», dan krijgt men dadelijk de groote vraag weêr, wat is dan toch eigenlijk vervaardigd? of gesteld? Neen men moet op de vergelijking letten, van der Heijden verontschuldigt zich met te zeggen, evenals in 1565 heb ik Dathenus geholpen met correcture, dat wil zeggen, verbetering der vertaling.

Wij meenen dus Datheen nog te mogen blijven noemen den samensteller der N. H. Liturgie, daarbij vooral afgaande op zijne eigene duidelijke getuigenis.

Maar wat heeft hem er nu toe bewogen, om voor de Nederlanders een Liturgie te geven, die zoo geheel anders was dan die welke de Nederlanders nu reeds ongeveer 15 jaren bezaten? Waarom heeft hij niet eenvoudig eene nieuwe uitgave van die Liturgie 't licht laten zien? Het komt ons voor dat hiertoe twee redenen zullen hebben medegewerkt: 1°. Vergete men niet dat de vluchtelingengemeente zoo als die omstreeks 1566 te Frankenthal te vinden was, eene geheel andere is dan de vluchtelingengemeente van Londen; bij 't vertrek uit Londen waren zonder twijfel velen achtergebleven ¹⁾, velen hadden zich

¹⁾ Zie Utenhove, *Simplex et fidelis narratio* en Dalton l. c.

te Emden gevestigd ¹⁾, weder anderen te Wezel, sommigen waren te Frankfort gebleven ²⁾, de Engelschen waren 1559 wederom naar hun vaderland terug gekeerd ³⁾, vele vluchtelingen uit de zuidelijke en noordelijke Nederlanden waren naar Frankenthal gekomen ⁴⁾, in één woord de gemeente had een geheel ander karakter gekregen, zij was niet meer uit zoo vele elementen samengesteld, zij had een meer Nederlandsch karakter gekregen; vervolgens begon ook in 't vaderland de beweging al meer en meer toe te nemen, zoodat deze gemeente zich nu langzamerhand van de Londensche gemeente voelde losscheuren. 2°. Vervolgens waren de formulieren der Londensche gemeente ook minder geschikt voor algemeen gebruik, daar er tot nu toe nog geene uitgave van bestond die werkelijk voor kerkelijk gebruik ingericht was ⁵⁾. Daar verschijnt nu in de onmiddellijke nabijheid der Nederlandsche gemeente een leerboek zoo bij uitnemendheid geschikt voor de jeugd, bijna samen met dat leerboek, slechts 4 maanden later wordt ook eene «Kirchenordnung» uitgegeven, die eigenlijk geene kerkenordering is maar veeleer eene Liturgie, en bij dien katechismus en bij die Liturgie is veelvuldig gebruik gemaakt van de formulieren der Londensche vluchtelingengemeente, vervolgens had men zich voor een groot gedeelte gehouden aan de Liturgie die door den gevierden Calvijn uitgegeven was, is het te verbazen dat Datheen voor zijn vaderland eene Liturgie het licht wilde doen zien die zoo veel als mogelijk

¹⁾ Zie Datheen, l. c.

²⁾ cfr. Herzog, (R. Encyclopaedie onder Frankfurt) Datheen enz.

³⁾ Zie Le Long, 138.

⁴⁾ ib.

⁵⁾ Wij herinneren er aan dat en de uitgaaf van Miconius en die van à Lasco een apologetisch doel hadden.

met deze nieuwe Liturgie overeenstemde? En daarom zoo veel mogelijk het beste uitkoos wat hem voor oogen was? Dat het hem er niet om ging eene andere leer of richting te geven, dan b.v. in Londen geleerd werd, zien wij uit het overnemen van de korte ondersoekhingte uit de ordinancien van Micronius, die geheel en al is overgenomen tot op 't naschrift toe ¹⁾, en in welke wij in het kort den inhoud der dogmatiek van de Londensche gemeente, om het zoo eens te noemen, vinden.

Deze Liturgie van Datheen dan vindt op eens eene waarlijk verbazend te noemen opname.

Reeds in 1568 op de synode van Wezel wordt haar gebruik voorgeschreven. Wij moeten hier een enkel woord wijden aan de prolegomena die Hooijer in zijne Oude Kerkordeningen op pag. 31 van de synode van Wezel geeft, omdat dit met ons beweren in strijd schijnt te zijn; ja zelfs volgens Hooijer toen de beschuldiging van den Zwingliaanschen geest tegen de Paltzer Liturgie zoo sterk bij de Wezelsche synode heerschte, dat zij zoo veel als mogelijk de Datheeniaansche Liturgie zocht te verwijderen. Hooijer tracht dit dan door 't volgende te bewijzen: «De

---

²⁾ Wij verklaren niet te begrijpen wat Pijper met de zinsnede op pg. 235 bedoelt, die aldus luidt: Het heeft hem (Utenhove) geen leed gedaan. (want hij heeft het niet beleefd) dat de „ondersoekingte” eenigszins omgewerkt en met sterk gewijzigden stijl is opgenomen door Petrus Dathenus achter diens Psalmboek. (Pijper voegt dan nog als noot er bij: „wij moeten volstaan met er de aandacht op te vestigen. De veranderingen zijn inderdaad zeer groot”). Wij vergeleken de „ondersoekingte” bij Datheen met die welke bij Micronius voorkomt in de uitgave der Ordinancien van 1558, en hebben behalve het verschil van „dy” en „ghy”, alleen dit verschil gevonden: bij Datheen staat voor „jonckwif” „dienstmaecht,” voor „geschend” „verdorven,” voor „richten” „oordeelen” en dergelijke kleinigheden meer, die echter het getal van 20 niet te boven gaan, hoe hier dus sprake wezen kan van „inderdaad zeer groote veranderingen en een gedeeltelijke omwerking” begrijpen wij niet.

gebeden mochten volgens de Wezelsche synode geschieden «dictante spiritu» of naar de formula ecclesiae Genevensis alteriusque cujuspiam, welk heenwijzen naar de Geneefsche gebeden zal geschied zijn ten genoegen der Calvijnsgezinden, die zich ergerden aan de bovendrijvende Zwingliaansche begrippen in de Datheensche Liturgie ¹⁾. Hoe is nu echter hiermede te rijmen wat Hooijer op de aangehaalde plaats zegt van de brevioris catechismi forma, die volgens besluit van de Wezelsche synode bij aanneming van lidmaten mocht gebruikt worden, en welk boekje volgens Hooyer, de kleyne catechismus van Micronius zoude wezen, die alweer volgens Hooyer geheel in Zwingliaanschen geest geschreven is. Doop en avondmaal moeten bediend worden naar het gewone formulier uitgedrukt in de kerkelijke ordonnancien. Deze christelijke ordnancien waren reeds in 1554 door Micronius uitgegeven. Hiermede vergelijkte men nu vooral de aangehaalde plaats bij Ypey en Dermout (1529) waarmede Hooijer geheel schijnt overeen te stemmen.

Volgens hun voorstelling dan (wij laten nu de tegenstrijdigheid in hun beweren even rusten) heeft zich de zaak der formulieren voor de openbare eeredienst aldus toegedragen. In Londen wordt bij de vluchtelingengemeente eene Zwingliaansche Liturgie gebruikt, deze Liturgie wordt bij de vervaardiging der Paltzische Liturgie door de opstellers derzelve gebruikt om eene verzoening tusschen de in de Paltz om de heerschappij strijdende Calvinisten en Zwinglianen te bewerkstelligen, deze Liturgie wordt voor een groot gedeelte door Datheen in 't Nederlandsch overgebracht, vindt echter geen opgang bij de

---

¹⁾ l. c. 31. Hij haalt nog bovendien IJpey en Dermout aan (1529).

streng Calvinisten der Wezelsche synode. Daarom besluit die synode zooveel mogelijk andere formulieren te gebruiken en wel vooral — de èn volgens Hooijer èn volgens Ypey en Dermout Zwingliaansche Londensche formulieren aan te bevelen. Men zoude nu natuurlijk verwachten hieromtrent ook maar iets in de acten dier synode terug te vinden. Laten wij deze acten nu eens zelve spreken ¹⁾: «In de Nederlandsche Waalsche kerken zal men volgen den catechismus van Geneven, in de Duitsche (sc. Nederl.) kerken, de Heydelbergse, doch wij laten dit in de vrijheid derzelve tot de eerste aanstaande synode.» Wij vragen is hier zucht om het Heydelbergsche leerbegrip in te voeren of niet? ²⁾

Het sterkst spreekt echter het volgende: Volgens de besluiten der synode van Wezel ³⁾ zal bij het kerkelijke gezang de vertaling der psalmen van Datheen gebruikt worden; nu weet men, dat die psalmberijming van hare eerste uitgave af altijd als aanhangsel, of hoe men het noemen wil, den Heydelbergschen catechismus en de door Datheen samengestelde Liturgie bevat heeft. Men lette dus op, de synode kent deze vertaling en voert haar in tot kerkelijk gebruik ⁴⁾. Wat schrijft nu de synode voor aangaande het doopformulier: «men zal den doop bedienen,

¹⁾ Wij herinneren er aan dat volgens Hooijer (cfr. pg. 31) de ordnancien reeds veel en langen tijd in gebruik waren.

²⁾ Acten van de Wezelsche Synode. III 2. Hooger l. c. p. 33 v.v. en kerkelijk handboekje (nieuwe uitgave te Kampen bij Zalsman 1882 pg. 37 v.v.)

³⁾ *ibid* II, 31.

⁴⁾ Waarom, als men zoo fel tegen Datheen gekant was, niet de Utenhovensche psalmberijming gekozen, waarvan toch in 1566 (zie Pyper l. c.) een compleet exemplaar verschenen was, daar immers, altijd volgens Ypey en Dermout (aant. 533 van 't eerste deel) zelfs in de psalmberijming van Datheen een „vermittlungs” geest zoude heerschen.

na het gewoonlijke formulier uitgedrukt in de kerkelijke ordinancien» ¹⁾, wat zijn nu deze ordinancien anders dan de kerkorde van Datheen, zooals hij zelve in zijne voorrede tot deze psalmen de Liturgie noemt, die achter zijne psalmberijming te vinden is! ²⁾ En nu eindelijk het derde geschrift van Micronius dat door de synode zou aanbevoelen zijn, de kleine catechismus van Micronius. Volgens Hooijer is dit hierbij te vinden, wanneer de jongelingen die zich tot 's Heeren avondmaal begeven willen, onderzocht zullen worden «na het formulier van den kleine catechismus»; maar nu lette men op dat in de Liturgie van Datheen, om haar nu zoo eens te noemen, voorkomt de «korte ondersoekkinge des geloofs voor de genen die zich tot 's Heeren avondmaal willen begeven,» die in vragen en antwoorden gesteld is, en dus een kleine catechismus kan genoemd worden. ³⁾

Wij meenden dit zoo naauwkeurig te moeten nagaan, omdat volgens de voorstelling van Hooijer en Ypey en Dermout de Zwingliaansche Paltzische Liturgie de bovenhand zoude gekregen hebben over, ja nu moeten wij vragen, waarover? over het Geneefsche formulier? maar dat was in ons land alleen in gebruik bij de Waalsche ge-

¹⁾ l. c. VI, 2.

²⁾ Het komt ons voor dat genoemde schrijvers te veel op den klank af gerekend hebben, toen zij het woord ordinancien lazen, vergetende dat toen ten tijde het woord ordinancien algemeen voor kerkorde en Liturgie gebruikt werd (zooals b.v. in den latijnschen tekst van onze acten (te vinden bij Wolters pg. 350 „ordinancien” door ecclesiasticae constitutiones vertaald is), en dat vervolgens 't werk van Micronius niet den titel van „kerkelijke” maar van „christelijke” ordinancien heeft.

³⁾ Men werpe ons niet tegen dat deze „ondersoekinge” uit de ordinancien van Micronius overgenomen is. Zij is in elk geval in de Datheeniaansche Liturgie te vinden en is geheel iets anders dan de „kleyne” catechismus van Micronius waarvan Hooijer spreekt.

Ook Wolters deelt onze opvatting van de acten der Wezelsche Synode.

meente, dus waarover moet die Zwingliaansche Liturgie dan toch triumpheeren? Zeggen wij over het strenge Calvinisme, dat dan bij de Wezelsche synode in tegenstelling met haren voorzitter, Dathenus, zoude geheerscht hebben! Neen, onze voorstelling van de zaak is deze, in ons vaderland is omstreeks 1565 de Calvinistische geest, als voortgekomen uit den volksaard, aanwezig, heeft ook reeds zijne uitdrukking gevonden in de confession de foy van Guido de Braye en in den Heijdelbergischen Catechismus, die gretig opgenomen zijn, en nu komt in 1566 eene psalmberijming samen met eene Liturgie, die ook in Calvinistischen geest geschreven is en nu ook weldra zoo verspreid wordt dat in 1568, dus twee jaren na haar verschijnen, de Synode van Wezel haar gebruik aanbeveelt, ja in sommige gevallen voorschrijft ¹⁾).

Eenige jaren later, 1571 te Emden en 1574 te Dordrecht is de Liturgie van Datheen algemeen erkend, zoodat er geen sprake van is haar door iets anders te vervangen.

Maar is deze Liturgie nu altijd zoo in dien vorm gebleven, is er nooit iets bijgevoegd of van weggenomen, totdat zij op de Synode van Dordrecht 1618/19 haren nu bestaanden vorm gekregen heeft? Alvorens deze vraag te beantwoorden, moeten wij op een verschijnsel van vrijheid wijzen dat omtrent 'tgebruiken der Liturgische formulieren heerscht. Het is n.l. dit, dat er bij eene betrekkelijke vrijheid hieromtrent ²⁾, toch eene bijzondere voorliefde voor de Datheeniaansche Liturgie bestaat, zoodat langzamerhand zijne Liturgie algemeen aangenomen, ja als algemeen verplicht opgenomen wordt; doch dat

¹⁾ l. c. VI, 2.

²⁾ efr. Ypey en Dermout en de acten der Synoden in dien tijd gehouden.

tot op den tijd der Dordsche Synode eenige stukken uit de Liturgie nog vrij gegeven zijn, al spreken de verschillende Synoden ook hunne opinie omtrent 't al of niet gebruiken dier stukken uit. Wij hebben dus te zien welk lot de Datheensche Liturgie in ons vaderland gehad heeft tot op de Dordsche Synode, wanneer immers de Liturgie der N. H. Kerk haren laatsten vorm gekregen heeft ¹⁾.

Wij kunnen over dit tijdperk (1566—1619) betrekkelijk ras heenstappen, al heerscht hierin, naar 't ons voorkomt, nog veel duisters, waaromtrent bij gebrek aan noodige bescheiden, wellicht nooit opheldering zal gegeven worden. De stukken uit de Datheensche Liturgie die onveranderd door de Synode van 1618/19 zijn overgenomen, zijn: *De gebeden vóór en na den Zondagmorgengodsdienst* ²⁾; *die vóór en na de catechismusprediking*; *die vóór en na de weekpredikatie*; *het morgen- en avondgebed*; *de gebeden vóór en na den eten*; *de beide gebeden voor de kranken*; *het avondmaalsformulier en eindelijk het huwelijksformulier*. *Het doopsformulier* is op last van de Synode van 1574 (Dordrecht) in verkorten vorm uitgegeven, wie dit werk verricht heeft, weet men niet ³⁾. Men kan bij Mensinga ⁴⁾ zien dat de denkbeelden van het langere formulier behouden zijn; het formulier is nu in dezen

---

¹⁾ behalve de 4 vragen bij de voorbereiding voor het avondmaal die in 1817 nog bijgevoegd zijn.

²⁾ De kleine veranderingen daarin opgenomen, die echter, als van zuiver taalkundigen aard, of die alleen betrekking hebben op de voorbidding voor de overheid, raken wij niet aan, als geen dadelijke betrekking op ons onderzoek hebbende. Men kan ze bij Ens pg. 239 en Mensinga vinden.

³⁾ Zie 67 dier acta.

⁴⁾ l. c. over 't doopformulier.

korteren vorm door de Synode van Dordrecht aangenomen ¹⁾).

Men ziet alleen omtrent de korte onderzoekinge en het gebed bij de begraafing der dooden heeft de Dordsche Synode gemeend zich niet aan Datheen te moeten houden. Hierover dus iets nader ²⁾. Reeds van 1568 af wordt omtrent de „onderzoekinge” aan de predikanten vrijheid gelaten, zij mogen haar gebruiken of ook in hare plaats iets anders stellen, b. v. de achter verschillende bijbeluitgaven tusschen 1590 en 1600 voorkomende vragen en antwoorden (een uittreksel door Beza vervaardigd uit den Geneefschen catechismus) ³⁾. Zelfs was er in 1608 door de Middelburgsche predikanten uitgegeven een „Kort begrip der christelijke religie voor die zich begeven willen tot des Heeren avondmaal,” dat zich, voor 't grootste gedeelte, aan den Heidelb catechismus houdt ⁴⁾; dit Korte Begrip nu is door de Dordsche Synode aangenomen als geschikt en goed ⁵⁾; doch niet om tegen de onderzoekinge te strijden, waarschijnlijk alleen om iets te geven, dat ook naar den vorm met den H. catechismus overeenstemde.

Wij spreken hier met opzet niet over den ziekentroost, als slechts door boekverkoopers-speculatie bij de Liturgie gekomen. Wie er meer van weten wil, leze Ypey en

---

¹⁾ Zie acta d. Synode. Wij hopen straks nog over de vragen aan ouders en getuigen te spreken.

²⁾ Wij weten wel dat in de uitgaven der N. H. Belijdenis en Liturgie na 1618/19 het kort begrip niet bij de Liturgie te vinden is, maar geplaatst is bij de belijdenisschriften. Toch meenden wij het even te moeten bespreken, daar het in de vóór Dordsche Liturgie altijd te vinden is tusschen doop- en avondmaalsformulier.

³⁾ Zie Synode van Middelburg, Particuliere vragen 59 en Ens I c.

⁴⁾ Vergelijk hiervoor Doedes. De Heidelbergsche catechismus, voorrede en de aldaar aangegeven litteratuur.

⁵⁾ cfr. De Acta der Synode.

Dermout, I 537, Mensinga 415, Doedes l. c. van Lennep.

Evenzoo spreken wij niet van de door de Synode van 1574 bevolen verkorting van 't gebed na de Zondagspredikatie, daar eensdeels deze verkorting niet uit dogmatische gronden plaats had, ten andere deze verkorte vorm nooit ingang gevonden heeft. Ens geeft er een nadruk van aan eene uitgave van 1591. Mensinga zegt op pg. 42 dat er waarschijnlijk reeds vroeger een druk van bestaan heeft, dit is nu gebleken uit het exemplaar van de catechismus-uitgave van van der Heijden van 1580 (zie van Lennep pg. 166). Uit de omtrent dien catechismus gepleegde onderhandelingen kunnen wij ook zien waarom dit gebed geen opgang gemaakt heeft (cfr. boven en van Lennep 164).

Het gebed bij de begraafing der dooden heeft aan verschillende Synoden aanleiding gegeven, om tegen lijkvergoding en vereering van gestorvenen te protesteeren, reeds zeer vroeg vinden wij sprake er van dat men zoo veel als mogelijk het gebruik van lijkpredikaties na moest laten, toch wordt hieromtrent vrijheid gelaten, alleen moeten de drukkers vermaand worden (het wordt hun niet bevolen) het gebed bij de Liturgie weg te laten ¹⁾. De drukkers schijnen zich echter hier niet veel aan gestoord te hebben, althans het komt nog in verschillende uitgaven voor ²⁾, en eerst na het besluit der Synode van 1618/19 wordt het niet meer gevonden. Men ziet de Synode heeft de Datheeniaansche Liturgie gehouden, en

¹⁾ cfr. de acten der Synode uit dien tijd.

²⁾ Men leze het gebed bij à Lasco en men zal zien dat het niet uit anticalvinistische gronden weggelaten kan zijn, maar alleen uit anti-papisme.

het komt ons voor dat zij, de bij uitstek Calvinistische, dit niet zoude gedaan hebben, zoo in die formulieren en gebeden iets te vinden ware geweest, dat in anti-Calvinistischen geest te verklaren geweest ware.

Maar hoe staat het nu met de stukken die nog buitendien in de Dordsche Liturgie gevonden worden. Aan wie hebben deze hunnen oorsprong te danken? Het is ons niet mogelijk geweest hieromtrent iets met zekerheid te ontdekken. Wij moeten hierbij nu onderscheiden, stukken die al voor de Synode van Dordrecht bestaan hebben, en zulken die aan haar hun bestaan te danken hebben.

De eersten zijn: *Formulier des bans, Formulier van wederopneming, Formulier van bevestiging van predikanten, Formulier van bevestiging van Ouderlingen en Diakenen*; tot het tweede soort behooren: *De gebeden vóór en na de handeling van den kerkeraad, Het gebed vóór de vergadering der Diakenen, Het doopsformulier voor bejaarden.*

Wat de 4 eerste formulieren betreft, wij hebben trots alle zoeken, omtrent hun oorsprong niets nieuws kunnen ontdekken, wat men ook uit en over dien tijd leest, omtrent bovengenoemde stukken vindt men niets wat ook maar eenigermate licht zoude kunnen verspreiden over hun ontstaan. Het weinige wat men er van weet, is te vinden bij Mensinga ¹⁾, waar men zien kan hoe tot op de Synode van 1586 wel eenige «vormen» zijn voor deze plechtigheden, maar hoe er toch tot op dien tijd geen formulier voor is, totdat plotseling op die Synode naar aanleiding van ban en bevestiging gesproken wordt van «formulieren dienaangaande,» ²⁾ maar hoe op deze Synoden

¹⁾ l. c. 63, 69.

²⁾ Zie acta van die Synoden.

volstrekt geen sprake is van den vervaardiger van deze stukken. Evenzoo staat het met de 4 andere stukken, (doopsformulier voor bejaarden en gebeden). ook hieromtrent is niets met zekerheid te bepalen. Men kan bij Ens ¹⁾ en Mensinga lezen, dat de reviseurs der verkorte handelingen van de Synode ook de Liturgie na moesten zien ²⁾, hoe echter dit door hun aan Festus Hommius werd opgedragen; maar hoe hiermede nog niets bekend is aangaande den opsteller van bovengenoemde stukken. Men kan bij Mensinga ³⁾ ook de redenen vinden die er waarschijnlijk toe geleid hebben om een dergelijk doopsformulier voor bejaarden op te stellen.

Wij moeten echter in één punt van Mensinga verschillen en wel hierin: Hij zegt ter aangewezenen plaatse ⁴⁾: «Daarvan (over den opsteller der 4 gen. formulieren) bestaat geen bericht hoegenaamd, alleen zou men misschien uit art. 58 en 59 der kerkordening (van 1618/19) kunnen opmaken, dat het formulier voor den Doop der bejaarden toen reeds aanwezig was.» Wij begrijpen niet hoe Mensinga van «zou men *kunnen* opmaken» spreken kan; als men toch de bedoelde artikelen opmerkzaam leest, ziet men duidelijk dat reeds een formulier voor den doop van bejaarde personen bestaan *moet*. Art. 58 toch luidt: «De Dienaars zullen in 't Doopen zo der jonge kinderen als *der bejaarde perzoonen*, de *formulieren* van de instelling en 't gebruik des Doops, *welke tot dien einde onderscheidtlijk beschreeven zijn*, gebruiken.» Ons dunkt hieruit is duidelijk te zien, dat toen reeds een formulier voor be-

¹⁾ 238 v.v.

²⁾ Zie *postacta*, 178.

³⁾ l. c. 202.

⁴⁾ bl. 70, 71.

jaarden aanwezig wezen moest, anders kon men zóó niet spreken.

Nu beroept zich echter Mensinga op art. 59 luidende: «De bejaarden zijn schuldig het avondmaal des Heeren te gebruiken, 't welk zij bij haaren Doop zullen beloven te doen;» en redeneert nu zoo, volgens artikel 59 belooft de doopeling bij 't doopen, dat hij 't avondmaal gebruiken zal, dit zal dus in 't art. 58 genoemde formulier bij de doopvragen moeten voorkomen, nu komt in het tegenwoordige formulier geen belofte dienaangaande voor, dus zal waarschijnlijk in art. 58 een ander formulier als 't thans bestaande bedoeld zijn. Dit klinkt zeer duidelijk en ontegenzeggelijk. Vergelijkt men echter het tegenwoordige formulier, dan ziet men tot zijne verbazing daarin de volgende zinsnede: «en belooft gij, dat gij in de gemeenschap van onze Christelijke kerk niet alleen in 't gehoor des woords, *maar ook in 't gebruik des avondmaals zult komen?* 1) Hoe dus Mensinga er toe komt om te schrijven: «Ziet men echter de vragen in, die bij dat Formulier behooren, dan vindt men van het gebruiken des Avondmaals *geen het minste gewag gemaakt;*» moeten wij verklaren niet te begrijpen 2). Het komt ons voor dat het met dit formulier evenzoo zal gegaan zijn als met de vroegere. De Synode vindt deze formulieren in gebruik en neemt ze nu eenvoudig over.

Wij hebben nu voor wij tot het laatste gedeelte van ons werk gekomen zijn, nog eene zaak te bespreken, n.l. die der 3 vragen voorkomende in 't doopsformulier voor kinderen. Zooals men weet hebben deze in den loop der jaren van 1566—1618/19 eenige wijzigingen ondergaan,

1) Formulier voor den doop van bejaarde personen, einde der 4de vraag.

2) Hij kent de bedoelde zinsnede uit het formulier wel degelijk (cfr. p. 213).

die naar wij meenen niet van belang ontbloot zijn. Wij geven nu allereerst duidelijkheidshalve de verschillende vormen waarin deze vragen voorkomen, naast elkander ¹⁾:

De Paltzische kerkorde 1563:

Bekennet auch mit mir die Artickel unsers alten allgemeinen ungezweifelten christlichen glaubens, darauf diss kind getauft wird: Ich glaub in Gott Vater u. s. w.

Frag: Begeret jr dann aus warem glauben an die verheissung Gottes in Jesu Christo welche uns und unseren kindern gegeben ist, dass er nit allein unser, sondern auch unsers samens Gott sein wolle, bis ins tausend glied, dass dies kind darauff getauft werde, und die versigung der kindschaft Gottes empfahe?

Antwoord: Ja.

Uitgave van Datheen van 1566 ²⁾.

1°. (Hoewel onse Kinderen in sonden ontfanghen ende gheboren zijn, ende daerom allerhande ellendicheyt, jae de verdoemenisse zelve onderworpen;) of ghy niet bekent dat se in Christo gheheylight zijn, ende daerom als lidmaeten sijner Ghemeynte behooren gedooft te wesen?

2°. Of gij deze leere, die hier geleerd werdt, ende voorder in 't Oude ende Nieuwe Testament ende in d'Artyckelen des Christelicken Gheboofs begrepen is, niet bekent de waerachtighe ende volcomene Leer der salicheyt te wesen?

3°. Oft ghij niet belouet ende voor u neemt, dit kind (als 't tot sijnen verstande komt) daerin naer vermoghen 't onderwijzen:

Antwoorde: Jae wij.

Uit de Liturgie voorkomende achter een Deuxièses bijbel van 1590.

De eerste vraag is geheel en al gelijk aan die van 1566.

2°. Oft ghy de leere, die in 't oude ende nieuwe Testament, ende inden artijckelen des Christelicken gheloofs begrepen is, ende dienvolgende inde Christelicke Kercke geleert wert, niet bekent de waerachtighe ende volcomene leere der salicheyt te wesen?

Antwoord: Jae wij.

3°. Ten derde vrage ik u, ghy vader van dit kind, of ghy niet en belooft ende voor u neemt, 't zelve, als 't tot zynen verstaende coemt, in de voorseyde leere na u vermoghen te onderwijzen?

Antwoord: Jae.

De Liturgie zooals zij na 1618/19 aangenomen is:

De eerste vraag is geheel en al gelijkkluidend aan die van 1566.

2°. Of gij de leer, die in het Oude en Nieuwe Testament, en in de artikelen des christelicken geloofs begrepen is, en in de christelijke kerk alhier geleerd wordt, niet bekent, de waerachtige en volkomene leer der zaligheid te wesen?

3°. Of gij niet belooft en u voorneemt, deze kinderen, als zij tot hun verstand zullen gekomen zijn, een iegelijk de zinnen, waarvan hij vader (of moeder) of getuige is, in de voorseyde leer na uw vermogen te onderwijzen, of te doen en te helpen onderwijzen?

Antwoord: Ja wij.

De uitgaaf van 1590 heeft dan nog de volgende toespraak:
Voorts gelijkerwijs een yeder christen van wegghen der liefde schuldich is zynen naesten, soo jonck als oud,

¹⁾ Wij bemerken, dat bij de 1574 besloten verkorting van 't doopformulier de drie vragen onveranderd bleven, zooals men uit de toen voorkomende uitgaven der Liturgie zien kan.

²⁾ Deze vragen geschieden aan ouders en doopgetuigen.

totter Godsalicheyte te vermanen; also wil ick, principalick uluyden, die als ghetuighen staet voor den doop van dit kind, ghebeden ende vermaent hebben, dat gij 't selve in 't opwassen wilt helpen stieren in de weggen des Heeren, opdat het zijnen Doop recht mach beleven.

Men lette nu op het verschil: 1°. Blijkbaar zijn deze vragen niet aan het Paltzische formulier ontleend:

2°. Bij de tweede vraag het verschil van het woord «alhier.»

3°. Het verschil in de derde vraag, aan wie zich deze richt, alleen ouders of ook de getuigen. Over het laatste punt als van weinig belang voor 't oogenblik spreken wij niet en verwijzen naar Mensinga.

Wij geven nu ook om makkelijker te kunnen vergelijken de vragen bij de Londensche vluchtelingengemeente in gebruik ¹⁾:

Uit de Forma a Ratio ²⁾:

Andivistis, fratres! Baptismi lavacrum esse institutum a Christo Domino in sua Ecclesia ob signaculum divini foederis nobiscum, a quo arceri neque debeant, neque possint infantes nostri, quos in illo comprehensos esse constat, nisi si et Ecclesia tota neglectae Dominae institutionis et Ministri illius non satis fideliter administrati sui ministerii accusari velint. Cum igitur vos totius Ecclesiae hujus nomine infantes istos ad Baptis-

Uit de Ordinancien:

Meyn Broeders, die dit kint ten Doop zijt presenterende, *ghy heb ghehoort dat den Doop van Christo den Heere zy inghestelt, tot eenen seghel des Bondts Gods met ons*: van den welcken onse kinderen niet geweert kunnen wesen, ouermidts dat sy inden seluen Bondt begrepen zijn. Aengezien dan, dat ghy dit kint ten Doope zijt presenterende, so wilt doch dit doen, *niet wt eenige gewoonte, oft supersticie*, maar alleen wt den

¹⁾ Wij geven naast die welke in de Forma ac Ratio voorkomen, ook die welke bij Micronius gevonden worden, om dat er eenig verschil tusschen bestaat. Wij meenen deze vragen hier te moeten opnoemen, ofschoon zij bij Mensinga voorkomen, daar deze alleen eene vertaling gebruikt, (zie pg. 22 van zijn werk) waarin verschillende onnauwkeurigheden voorkomen.

²⁾ Zie à Lasco II, pg. 112 v.v.

mum adferatis, ego pro fide mei ministerii a vobis postulo, ut mihi in conspectu totius Ecclesiae tanquam testes publici ipsius testificemini:

1°. An infantes isti, quos offeritis, sint etiam semen nostrae hujus Ecclesiae, ut per nostrum ministerium hic legitime baptizentur.

R. Etiam.

2°. Agnoscitisne etiam doctrinam nostram, quam de Baptismo et ejus mysteriis audistis, veram esse, et quod nostri infantes natura quidem sua, ut et nos omnes, irae ac mortis filii, jam tamen divino nobiscum foederi propter Christum inclusi, instituto a Christo et ipsi acceptationis justitiaeque suae sigillo, Baptismo inquam, debeant omnino obsignari? R. Etiam.

3°. Postremo agnoscitisne esse id vestri et totius simul Ecclesiae debiti atque officii, imprimis autem vos Patres, una cum vestris uxoribus, infantium istorum matribus, ut oblati infantes isti, ubi adolescere coeperint, in vera Dei notitia et religione instituantur? R. Etiam.

gheloove der beloftenisse Gods, in Christo Jesu, tot ons ende onsen zade ghegeenen. *Ende op dat het seker zij, dat ghy het wt den seluen gheloove ten Doope zijt presenterende, so wilt my nu openlick voor de Ghemeynte betuyghen: 1)*

Ten eersten, gewetet dat Christus de Heere, den Doop des waters heeft ingestelt, om zijn Ghemeynte daer mede te wasschen: so vrage ick u, of ghy dit kint, dat ghy ten Doope zijt presenterende, een zaedt der Gemeeynten, door de kracht des verbont Gods, bekent te wesen: den welcken (na den eysch ons dienst) den Doop is toekomende, hoewijl sy van natueren wegen, kinderen des toorens ende des doods zijn?

Antw. Ja.

2°. Bekent ghy ook niet, uwer ende der gautscher Gemeeynten schult te wesen, de voorseyde verborgentheden des Doopsels, met den leuen wt te drucken, ende dit kind, alst tot synen verstande komen sal, in dese verborgentheden, ende in de warachtige kennisse Gods, een iegelick na zijn vermeughen, te onderwijzen?

Antw. Ja.

Wij meenen nu over dat woordje «hier,» dat in de 16^e en 17^e eeuw zooveel opschudding teweeg bracht, iets ter verklaring te moeten inbrengen, en wel ten voordeele der opvatting als zouden de woorden «de leere, die hier geleerd wordt» te verklaren zijn van den geheelen inhoud

1) Wij onderschrapten in deze voorafpraak wat in het tegenwoordige formulier voorkomt.

der leer die door de kerk, waarin het kind gedoopt wordt, beleden wordt. Men weet door de meeste geschiedschrijvers wordt de zaak alzoo voorgesteld dat oorspronkelijk à Lasco met zijn «doctrina nostra» niets anders bedoeld had dan de leer omtrent den doop, die in 't voorafgaande formulier begrepen was. Wij gelooven dat het verder geen betoog behoeft, dat deze meening volkomen juist is, à Lasco wil eenvoudig van de getuigen en vaders weten of zij met de door de Londener kerk beledene doopsleer overeenstemden.

Wat nu echter verder door velen beweerd wordt, als zoude Datheen dit ook werkelijk zoo in zijne doopsvragen overgenomen hebben, komt ons onwaarschijnlijk voor ¹⁾. Men leze eens naauwkeurig wat Datheen zegt, «of gij deze leer (dit zoude nog op de leer die omtrent den doop geleerd wordt, kunnen slaan) . . . . . en voorder in 't O. en N. Testament en in de Artickelen des Chr. ghe-loofs begrepen is» enz. Wij vragen kan dit op iets anders slaan dan op de geheele kerkleer, zoo als die door de kerk waarin het kind gedoopt wordt, beleden wordt. Waar is in 't zoog. Symbolum Apostolicum sprake van den doop en de leer daaromtrent, men ziet 't kan niet alleen op den doop slaan! Neen, Dathenus heeft wel degelijk iets omtrent de gantsche geloofsovertuiging willen zeggen. Gemakkelijk is 't na te gaan, hoe hij er toe gekomen is. In 't Paltzer formulier, dat hij behalve de doopsvragen woordelijk vertaalt, wordt eerst ²⁾ aan de ouders en getuigen gevraagd, of zij met de 12 geloofs-artikelen overeenstemmen, dan moeten zij van die over-

¹⁾ cfr. Mensinga, l. c. Ypey en Dermout l. c.

²⁾ Zie boven.

eenstemming blijken geven door met hem mede die artikelen te «bekennen»; daarna wordt tot hun de vraag gericht of zij nu «aus wahren glauben an die verheissung Gottes» wenschen dat hunne kinders gedoopt worden. Datheen gevoelde, dat dit niet voldoende was, dat aan de ouders ook nog eene vermaning moest voorgehouden worden omtrent hunne plicht hunne kinderen in de christelijke leer en leven op te voeden. Nu vindt hij hieromtrent eene vermaning in de Londensche doopsvragen, zoo als die in de *Forma ac Ratio* voorkomen ¹⁾. Dit neemt hij nu naar den inhoud over, wil echter niet gaarne de geloofsbelijdenis die in het Paltzische formulier aangetroffen wordt, en die ook in de Geneefsche Liturgie te vinden is ²⁾, weglaten, en smelt deze nu samen met de vragen van à Lasco, echter zoo dat hij meer wil geven dan à Lasco gedaan heeft ³⁾, niet alleen overeenstemming met de leer omtrent den doop, neen omtrent de geheele leer der kerk, terwijl er bij hem natuurlijk geen kwestie van was, als moest men onder die leer nu alles verstaan wat juist bij de godsdienstoefening, waarin de doop geschiedde, gesproken was, met andere woorden, als moest het woordje «alhier» in den plaatselijken zin, en dan nog wel uitsluitend plaatselijk genomen worden.

Nu zoude dan in den loop der jaren dit woordje «alhier» een twistappel geworden zijn, waarover in de hervormde kerken de hevigste twisten zouden begonnen zijn te ont-

---

¹⁾ Zie boven.

²⁾ Zie boven.

³⁾ cfr. Mensinga pg. 157 die zegt, „dat de vragen van Datheen en à Lasco, zoozeer in zin en oogmerk overeenstemmen, dat men veronderstellen mag, dat Dathenus zijne vragen in de plaats der Lasciaansche heeft willen stellen.” Dit moet naar 't ons voorkomt in den door ons boven aangegeven zin gewijzigd worden.

staan ¹⁾, en daarom zoude de synode van Middelburg (1581) toegelaten hebben dit woordje «alhier» naar goeddunken te gebruiken of weg te laten. ²⁾

Wij moeten verklaren niet te begrijpen, wat die twistappel moet geweest zijn. Ypey en Dermont zeggen dat het bestond in 't verschil tusschen Zwinglianen en Calvinisten, en dat nu de synode in groote wijsheid besloten had, dien twistappel uit den weg te ruimen ³⁾. Wij moeten verklaren dit niet te begrijpen! Wat had dat onschuldige woordje met het verschil tusschen Zwinglianen en Calvinisten te maken, verondersteld dat die *twist* nog altijd bestond, of ooit in Nederland bestaan heeft. Het komt ons voor, dat Ypey en Dermont te veel op dien veronderstelden twist drukken en er alle verschijnselen der Ned. Herv. kerk in de 16de eeuw uit zoeken te verklaren. Wij vragen, waar vindt men van ongeveer 1566 af te rekenen nog sporen van dien twist. Men zoude denken dat de woorden die door Ypey en Dermont zoo nadrukkelijk gesproken worden, minstens de eene of andere aanduiding van dien twist in de acten of partikuliere vragen van de synode van 1581 doen veronderstellen; leest men echter de acta dier synode na, men vindt er ook niet het geringste spoor van ⁴⁾. Alleen wordt vrijheid gelaten.

Slaan wij nu de volgende Synoden gade, zoo vinden wij dat volgens Uytendogaert ⁵⁾, Ens ⁶⁾, Mensinga ⁷⁾,

¹⁾ cfr. Mensinga, 147, Ypey en Dermont l. c.

²⁾ cfr. de 21ste part. vraag; Wat vragen enz.

(Men lette wel op dat dit geen Synodaal besluit is, maar dat het in de partikuliere vragen behandeld wordt).

³⁾ l. c.

⁴⁾ Zie boven.

⁵⁾ IV, 62, 63.

⁶⁾ l. c. 211.

⁷⁾ l. c. 147

waarvan de twee laatsten nog wel een bepaald artikel uit de acten van de te noemen Synode aanhalen, de Synode van 1586 (te 's Gravenhage) zou besloten hebben de 2de doopvraag zóó te wijzigen als zij boven gevonden wordt ¹⁾. Die geheele Synode echter spreekt er in hare acten uiet van, maakt er niet het minste gewag van. Trigland ²⁾ geeft ons oplossing van 't raadsel: Hij spreekt daar over de bekende gebeurtenis tusschen Uytenbogaert en Plancius, Episkopius en van der Heijden Jr. ³⁾; Uytenbogaert en Episkopius beroepen zich op een besluit van genoemde Synode, waartegen Trigland opmerkt . . . «die maniere van vragen is wel in dien Synode voorgeslagen gheweest . . . maer en is noyt, noch van die, noch van eenige andere wettelycke of publycke vergaderinghe gearresteert.»

Wij zien de acten der Synode geven Trigland gelijk. Maar hoe is men er nu toch toe gekomen om van een besluit dienaangaande te spreken. Mensinga ⁴⁾ spreekt van eene resolutie dienaangaande in de Synode van 1591 (Middelburg) genomen, maar de acten van gemelde Synode geven ons daaromtrent niets te kennen. Wel echter vinden wij in «kerkelijke wetten bij politieke en kerkelijke ontwerpen te 's Gravenhage 1591 ⁵⁾», die echter nooit ingevoerd zijn ⁶⁾, onder n°. 18 de tweede doopvraag

¹⁾ Zie boven, pg. 137.

²⁾ l. c. 658 v.v.

³⁾ Men weet dat deze gebeurtenis samenhangt met 't genoemde verschil in de tweede doopvraag. Men kan het verhaal er van breedvoerig vinden in Uytenbogaert's kerkelijke historie pg. 609 (2de druk IV 62 v.v.) bij Trigland's l. c. 658 v.v. en bij Brandt, Historie der reformatie II 217.

⁴⁾ l. c. 147.

⁵⁾ Men vergelijk over hunne geschiedenis de uitvoerige prolegomena van Hooijer, pg. 225 v.v.

⁶⁾ cfr. Trigland, pg. 710.

in genoemden zin gewijzigd en aangenomen. De Synode van Dordrecht besloot de woorden «christelijke kerk alhier» wederom in te voeren ¹⁾, Vraagt men nu naar de reden die er toe geleid hebben, om die woorden, zooals zij in de redactie van Dathenus voorkomen, te wijzigen, men vindt daaromtrent bijna bij geen geschiedschrijver gewag gemaakt, ook in brieven uit dien tijd hebben wij er niets over kunnen vinden, alleen Trigland geeft ons ²⁾ opheldering. Wij lezen bij hem waar hij een verhoog der gereformeerde predikanten tegen eene remonstrantie der R. in 1617 aanhaalt, 't volgende: «Daer is voor omtrent dertig jaren (nam. in den jare 1586) voorgeslagen gheweest, of het niet goed en ware, omme te accomoderen degene *die de Gereformeerde Religie noch niet volkomenlijk toe en staan*, dat men, in plaetse van 't gene van oudts den Ouderen ende Getuygen gevraecht wiert «Of gij de Leere. (volgt de Dath. formule), voortaan zoude vragen «Ofse... (volgt de nieuwe formule)...» Men ziet, hier is geen sprake van 't stillen van eenen twist (vooral niet van eenen twist over Zwingl. en Calvin. leerbegrippen), maar alleen een tegemoetkomen aan bezwaren van hen, die nog niet volkomen met de leer der gereformeerde kerk overeenkomen. Men vergete niet, dat in genoemden tijd nog dagelijks velen van roomsch protestant werden, maar dat bij hen natuurlijk niet dadelijk eene algeheele overeenstemming met de geref. leer te vinden was. Aan hunne gemoedsbezwaren wil men tegemoet komen, anders wordt niets bedoeld.

Wij meenden deze zaak zóó te moeten bespreken,

¹⁾ Zie Ens, l. c. 211 v.v.

²⁾ l. c. 659.

omdat, zooals wij gezien hebben, omtrent de geschiedenis van deze tweede doopvraag zeer onjuiste denkbeelden voorkomen, en omdat men deze onjuist voorgestelde geschiedenis er toe gebruikt om te doen voorkomen alsof de geschiedenis der L. S. dezen loop genomen had: In 1566 krijgt Nederland door Dathenus eene nieuwe Liturgie, naast deze in verzoenenden geest opgestelde Liturgie blijft echter de Zwingliaansche-Londensche Liturgie nog voortbestaan en verdwijnt eerst langzamerhand. In de Dath. Liturgie komt eene uitdrukking voor bij een zeer gewichtig bestanddeel van 't doopsformulier, die aanleiding geven kan en ook geeft de meer vrije Zwingl. gewetens te schokken, dat wil de Zwingl. gezinde meerderheid van verschillende Synoden niet, en zoo wordt die uitdrukking verwijderd en blijft tot op de Synode van Dordrecht verwijderd, die haar (zeker uit anti-Zwinglianisme?) weder invoegt.

Hiertegenover is nu onze voorstelling deze. In 1566 ^x krijgt Nederland door bemiddeling van Dathenus eene zuiver Calvinistische Liturgie, die reeds in 1568 algemeen gebruikt wordt, in deze Liturgie komt bij de tweede doopvraag eene uitdrukking voor, die leden van andere kerkgenootschappen, die tot de gereformeerden overgaan willen, ergeren zoude kunnen, daarom wijzigt men haar, maar laat vrijheid om van die wijziging al dan niet gebruik te maken. Deze wijziging wordt dan ook naar goeddunken gebruikt of niet gebruikt ¹⁾. De Dordsche Synode voert de oude formule (ten minste naar haren geest) wederom in, omdat het bezwaar er tegen nu als vervallen kan beschouwd worden. Men ziet hier is geen sprake van Zwinglianisme of anti-Zwinglianisme. ^x

¹⁾ cfr. Trigland.

Wij meenen nu nog over de eerste doopvraag te moeten handelen. Men weet dat over deze vraag hevige twisten geweest zijn. Wij raken die twisten als vallende in het begin der 18de eeuw niet aan ¹⁾; maar wel meenen wij het een en ander in 't midden te moeten brengen over de beteekenis, waarin men deze vraag heeft op te vatten. Wij doen dit, omdat o. a. door Mensinga ²⁾ deze voorstelling gegeven wordt, alsof in deze vraag, zooals zij door Dathenus opgesteld is, eene andere voorstelling omtrent de leer des doops gegeven werd, dan bij à Lasco te vinden is.

Mensinga ²⁾ stelt de zaak aldus voor: De doopvraag is zeer moeilijk te verklaren; het hoe der verklaring hangt er geheel en al van af, met welk gedeelte der vraag men het «geheiligd zijn» in samenhang brengt. Verbindt men het met het eerste gedeelte «hoewel onze kinderen in zonden ontvangen en geboren zijn, en daarom aan allerhande ellendigheid, ja aan de verdoemenis zelve onderworpen,» dan is het «gereinigd van de erfzonde en hare gevolgen;» met andere woorden, dan is volgens deze vraag bij de kinderen reeds eene heiliging voor den doop voorhanden, in dien zin dat «heiliging» eene zedelijke zaak, of hoe men het noemen wil, beteekent. Wordt de zin «dat zij» in Christus geheiligd zijn echter met «als lidmaten zijner gemeente behooren gedoopt te wezen» verbonden, dan is het synoniem met «lidmaten van Christus gemeente.» De eerste voorstelling is Calvinistisch, de andere Lasciaansch.

Volgens Mensinga (al zegt hij dit niet met uitdrukkelijke woorden, wij meenen toch deze gevolgtrekking te mogen

---

¹⁾ efr. Mensinga, over 't Doopsformulier.

²⁾ l. e.

maken,) heerscht in de schriften van Calvijn eene andere opvatting omtrent den toestand van de kinderen der geloovigen vóór hunnen doop dan bij à Lasco.

De Lasciaansche opvatting is ook in zijn doopformulier te vinden. De Calvinistische opvatting kan uit het tegenwoordig doopformulier der Ned. Herv. kerk opgemaakt worden, en is er ook werkelijk in te vinden. ¹⁾ In de Paltzer Liturgie komt deze vraag, of iets dat er mede in verband kan gebracht worden, niet voor, Datheen heeft het in de N. H. Liturgie gebracht. Wij krijgen dus wederom de gewone voorstelling: à Lasco is niet Calvinistisch, zijn formulier wordt bij het opstellen van 't evenzeer niet Calvinistische Paltzer formulier gebruikt, en, hier wijkt 't dan eenigermate van de gewone voorstelling af, Datheen brengt nu het Calvinistische element er in; zoo ontvangt de Nederlandsche kerk een formulier dat gemengd Calvinistisch-Lasciaansche denkbeelden bevat. Met andere woorden er is wederom een gewichtige grond aangevoerd voor de bewering dat de N. H. Liturgie niet van Calvinistischen oorsprong is.

Wij nu voor ons beweren, dat 1°. uit de vraag in kwestie 't aangehaalde verschil niet valt op te merken, en dat 2°. tusschen Calvijn en à Lasco in deze zaak geen verschil heerscht.

1°. De tegenstelling is: «geheiligd» beteekent òf «rein van erfzonden», òf «lidmaten van Christus gemeente.» Dit is volgens ons geene tegenstelling. Wij zeggen niet dat 't hetzelfde beteekent, maar dit: men is geen lidmaat van Christus gemeente zonder van de erfzonde gereinigd te zijn. Het komt natuurlijk er op aan, hoe men het begrip «lidmaat van Christus gemeente» opvat. Is dit

¹⁾ Zie de bewijsvoering van Mensinga l. c.

alleen in dien zin te nemen: lidmaat der christelijke kerk in uiterlijken zin, zoo als men zegt lidmaat der joodsche kerk enz., dan hebben beide zaken natuurlijk niets met elkander gemeen; is dit echter niet zoo, wordt het lidmaat der kerk van Christus te zijn in eenen meer geestelijken zin opgevat, t. w. dat het moet beteekenen «een in het goddelijk verbond om Christus wil begrepen zijn,» dan komt het ons voor dat beide zaken wel degelijk met elkander samenhangen. ¹⁾

Vervolgens echter meenen wij dat het er op aankomt goed te begrijpen, wat deze vraag eigenlijk wil. Wanneer wij de woorden «hoewel — onderworpen» «A» noemen, de woorden «of — geheiligd zijn» «B» en die van «en — wezen» «C», dan is, zoo als wij zagen volgens Mensinga de groote vraag, moet «B» met «A» of met «C» in verband gebracht worden? Wij meenen dat men toont de geheele doopvraag niet te begrijpen door dit in 't midden te brengen.

Men lette er op, dat de twee andere doopvragen met «of» beginnen, en men zal toegeven dat ook in onze vraag «of» het begin moet vormen, nu gaat echter de zin «A» er aan vooraf, zoodat wij dezen als tusschen haakjes staande hebben te beschouwen ²⁾. Men late nu eens B en C aan A vooraf gaan dan krijgt men deze vraag: «Gij zult mij ongeveinsd antwoorden of gij niet bekennt dat onze kinderen in Christus geheiligd zijn, en daarom als lidmaten zijner gemeente behooren gedoopt te wezen, hoewel ze in zonden ontvangen en geboren zijn» enz.

¹⁾ Wij hopen straks aan te toonen dat en Calvijn en à Lasco dit leeren.

²⁾ Zooals ook Le Long l. c. die haakjes werkelijk plaatst, en ook alle uitgaven der Liturgie, die wij voor oogen hadden, geven ons hierin door hare interpunctie gelijk.

Ons dunkt nu is de wijze waarop men deze vraag moet opvatten duidelijk. De kinderen der gemeente zijn in Christus geheiligd en daarom lidmaten des verbonds (waarvan zij in den doop het uiterlijk teeken ontvangen), ofschoon zij door de erfzonden onrein zijn; (want voor de kinderen der gemeente is om Christus wil de vloek die op het menschelijke geslacht rust opgeheven). ¹⁾ 2°. beweren wij dat deze voorstelling èn bij Calvijn èn bij à Lasco te vinden is. Mensinga's gang van redeneering is deze: Moeilijk is het te verklaren hoe die doopvraag op te vatten is. ²⁾ Men zoude echter meenen dat zij *Lasciaansch* in den zin van «leden van het verbond» moet verklaard worden, zoo niet in den catechismus van Micronius, die toch ook bij de verklaring van à Lasco's standpunt moet genoemd worden, eene vraag en een antwoord voorkwam, in welke het woord heilig in den zin van «rein van de erfzonde» voorkomt ³⁾; in deze vraag en ook in sommige plaatsen van het formulier van à Lasco b.v. «*Alioqui si propter adnatum naturae nostrae infirmitatem infantes a Baptismo arcendi essent, eo quod credere et poenitere non possunt, simul quoque et adulti omnes arcendi essent* (bij Micronius «Ende aengaende haerder aengeboren naturlicke krancheyt ⁴⁾ enz.) is er volgens Mensinga sprake van eene soort van geloofs fictie bij de kinderen der gemeente ⁵⁾, terwijl volgens hem bij Calvijn en de latere

¹⁾ Zie o. a. de dankzegging na den doop van de N. H. Liturgie.

²⁾ Zie boven.

³⁾ De bedoelde vraag is te vinden bij Ens l. c. pg. 215, en in Micronius Catechismus.

⁴⁾ Niet „zwakheid” zooals Mensinga volgens de Duitsche vertaling, die hij gebruikt heeft, aanhaalt.

⁵⁾ Men zie zijne bewijsvoering voor dit gezegde, l. c. pg. 149 v.v. Men ziet Mensinga is zelve zeer weifelende, wat hij in deze *Lasciaansch*,

gereformeerde theologen de meening zoude te vinden zijn dat de kinderen reeds in zeer jeugdigen leeftijd, ja zelfs in 's moeders lijf gelooven, en dat «geheiligd» in dien zin zoude te verklaren wezen. Dat de mogelijkheid van zulk een geloof bij genoemde godgeleerden genoemd, zelfs geeischt wordt, ontkennen wij nu niet. Maar wel dat volgens hun en vooral volgens Calvijn dit bij alle kinderen der gemeente zoude aanwezig zijn. ¹⁾

Calvijns voorstelling van de zaak is volgens ons deze: De kinderen der gemeente zijn sancti, d. w. z. segregantur piorum liberi ab aliis quadam praerogativa, ut sancti in Ecclesia reputentur ²⁾; de algemeenheid der erfzonde blijft bestaan, ook voor de kinderen der geloovigen, «aequalis est in omnibus naturae conditio, ut sint tam peccato, quam aeternae morti obnoxii.» Quod autem hic (I Cor. VII, 14) tribuit liberis fidelium speciale privilegium Apostolus, id fluit ex beneficio foederis, quo superveniente deletur naturae maledictio. Dus die heiligheid bestaat in een soort opheffing of vergeving der erfzonde, die aan de kinderen der gemeente om het goddelijke verbond geschonken wordt, n.l. altijd als belofte ³⁾. Daardoor wordt echter aan de kinderen der gemeente geen «bekee-

---

en wat hij Calvinistisch noemen moet. Op pg. 148 doet hij voorkomen alsof de vraag Lasciaansch moest opgevat worden, en pg. 149 v.v. maakt hij à Lasco en Micronius in deze tot Calvinisten; het komt ons voor, dat dit bij hem te verklaren is uit zijne verkeerde opvatting van de genoemde doopvraag.

¹⁾ Wij weten Mensinga laat Calvijn dit niet zeggen, maar wil men het woord „geheiligd” in den zin van geloovig wedergeboren zijn opvatten, omdat Datheen dit denkbeeld aan Calvijn zoude ontleend hebben, dit moeten wij ook aannemen, dat volgens Calvijn alle kinderen der gemeente geloovig zijn.

²⁾ Zie Calvijn in I Cor. VII, 14.

³⁾ cfr. Calvijn in I Cor. VII, 14, slot.

ring» toegekend ¹⁾); wij vinden daarover bij Calvijn in dit verband geen sprake. (Men vergete niet dat Mensinga uit Calvijn's werken wil aantoonen, hoe het woord «geheiligd» moet verklaard worden ²⁾). Men vergelijkte vooral 't doopformulier van Calvijn ³⁾: Quamobrem (sc. propter foedus Dei) etsi fidelium liberi sint ex Adami corrupta stirpe ac genere, eos ad se nihilominus admittit, propter foedus videlicet cum eorum parentibus initum, eosque pro liberis suis habet ac numeratur. Men ziet wat Calvijn onder 't woord «geheiligd» zou verstaan hebben: alle menschen liggen onder den vloek van Adam, kunnen dus niet in 't verbond Gods opgenomen worden, zoo God hun niet om Christus wil genadig is, op grond van eene goddelijke genade nu zijn zij trots dien vloek in 't verbond Gods opgenomen, en behooren dus als lidmaten der «gemeente Christi» gedoopt te worden.

Hiermede vergelijkte men nu wat à Lasco hieromtrent zegt ⁴⁾: De mensch ligt van nature onder vloek, zonde en misdaad ⁵⁾, van deze wordt hij gereinigd om Jezus

¹⁾ cfr. Mensinga l. c. pg. 153 v.v.

²⁾ Wat Mensinga voor zijn gevoelen voorbrengt als zoude Calvijn dit „geloof” en deze „bekeering” der jonge kinderen leeren als voorkomende bij de jonge kinderen der gemeente, is naar onze meening niet voldoende. Mensinga heeft niet genoeg op het verband gelet. Het is èn bij Calvijn èn bij à Lasco eenvoudig dit: Hoe kan de kinderdoop met Matth. 28, 19 in verband gebracht worden; verhindert het aldaar voorkomende „geloofd zal hebben” niet den doop der kleine kinderen. Nu gaat Calvijn uit van de mogelijkheid eener werking van dat geloof, door den H. G. even goed bij kinderen als bij volwassenen (cfr. Inst. IV, XVI) en à Lasco zegt: moeten de kinderen wegens hun ongelooft van den doop teruggehouden worden, dan moet dit ook bij de volwassenen gebeuren, beiden kunnen niet gelooven, tenzij Christus hen in genade aanziet. Men gevoelt dit is iets anders. Er wordt niet gezegd, de kinderen zijn geloovig.

³⁾ Niemeijer l. c. 179 v.v.

⁴⁾ Wij letten ook op Micronius.

⁵⁾ à Lasco II, 108.

Christus wil ¹⁾), zoo hij tot de gemeente van Christus behoort, en wel op grond der «acceptatio nostri et nostri seminis gratuita in gratiam Dei propter Christum, quae nobis per Baptismum designatur ²⁾. Adquam cum infantes nostri quoque indubitato pertineant, non fideliter ministerio nostro fungeremur, si a signo acceptationis nostrae infantes nostros arceremus, quos Deus ipse sibi gratos acceptosque esse testatur ³⁾. Met andere woorden, om de belofte Gods behooren de kinderen tot 't verbond met hunne ouders gesloten en moeten dus als zoodanig gedoopt worden, d. w. z. zij moeten 't zegel van hun lidmaatschap ontvangen.

Nu lette men op in plaats waarvan de eerste doopvraag gekomen is, en men zal ons moeten toegeven dat Datheen bij het plaatsen van genoemde vraag niet in een verschil tusschen à Lasco en Calvijn heeft willen beslissen ⁴⁾.

Ons dunkt wij mogen zeggen ook hierin blijkt de N. H. Liturgie een Calvinistischen oorsprong te hebben van het begin van haar ontstaan af, zonder dat Zwingli-aansche of welke invloeden dan ook moesten overwonnen worden.

---

¹⁾ ib. 109.

²⁾ à Lasco II, 110.

³⁾ ibid.

⁴⁾ Zie boven pg. 136—139, de verschillende doopvragen van à Lasco, Micronius en Datheen, vergelijkte er de doopvragen en toespraak van Calvijn mede, en men zal duidelijk zien, dat Datheen niets meer gedaan heeft, dan de denkbeelden van zijne voorgangers in eenen anderen vorm overbrengen.

Is de in 1618/19 vastgestelde Liturgie Calvinistisch?

Er rest ons nu nog ééne zaak, n.l. te zien of nu werkelijk de Liturgie der N. H. Kerk in Calvinistischen geest gehouden is of niet. Wij hebben gezien de geschiedenis wijst er ons op dat we in haar Calvinisme zullen vinden. Wij meenen nu niet te mogen besluiten zonder even nagegaan te hebben, of werkelijk de vele uitdrukkingen in die Liturgie, die gezegd worden niet met de Calvinistisch gezinde 37 artikelen en de Dordsche canones overeen te komen, voorhanden zijn.

Het is natuurlijk ons voornemen niet, de geheele Liturgie woord voor woord met de geloofsartikelen en canones te vergelijken, om te zien of zij in alle dogmata overeenstemmen, wij meenen dit wel naar den gang der geschiedenis te mogen verwachten, maar voor ons tegenwoordig onderzoek en voor onze krachten zoude het te veel wezen om een soort kerkelijke dogmatiek te geven, waarbij dan natuurlijk de moeielijkste dogmatische vraagstukken zouden moeten besproken worden. Trouwens wij behoeven dit ook niet te doen om eene *dubbele* reden. 1°. Zooals men weet is P. Hofstede de Groot de hoofdzakelijkste vertegenwoordiger van de meening, dat het Calvinisme als 't ware ons land bij overrompeling zoude ingenomen hebben, zoodat nu o. a. in de Liturgische schriften nog zeer vele sporen van den geest, die alhier voor die Calvinistische inbraak

zoude geheerscht hebben, te vinden moesten zijn ¹⁾. Wij hebben dus na te gaan wat genoemde schrijver van anti-Calvinistische sporen meent te ontdekken. Wij kunnen dan al dadelijk verschillende hoogst gewichtige vraagstukken laten rusten omdat zij niets met Calvinisme of anti-Calvinisme te maken hebben, als zijnde het gemeenschappelijk bezit van alle kerken der 16^e eeuw; zoo b.v. de leer der drieëenheid enz. ²⁾, dit zijn punten waarover in onze kerk gedurende de 16^e eeuw geen strijd geweest is. Zoude men werkelijk aan kunnen toonen dat geloofsbelijdenis en Liturgie hierin verschillen, dan ware daarmede nog niet bewezen dat de Liturgie anti-Calvinistisch is, dan ware zij even goed anti-Lasciaansch, Luthersch, Zwingliaansch of wat men noemen wil.

2°. Heeft Mensinga aangewezen dat inderdaad over deze dogmata geen verschil valt op te merken ³⁾, zoodat wij dus een overvloedig werk zouden doen, met ons hiermede bezig te houden.

Wij herinneren nog eens aan wat wij reeds vroeger zeiden, dat eene Liturgie geene dogmatiek is en dat men dus van de Liturgie der N. H. Kerk geen leerstelsel verwachten mag, waarin ieder dogma haarfijn onderscheiden en gedefinieerd is. Wel mag men natuurlijk verwachten dat zij niet in strijd is met de gereformeerde leer.

Tevens herinneren wij ook nog aan de wijze waarop H. de Groot onze Nederlandsche theologie zich laat ontwikkelen ⁴⁾. Volgens hem heerscht in Nederland tot

¹⁾ cfr. Vooral zijne verhandeling in het Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis en de in hetzelfde deel voorkomende brieven tegen hem gericht door H. J. Rooijards.

²⁾ cfr. l. c. pg. 123 v.v. en Rooijards, l. c.

³⁾ l. c. bij de behandeling der verschillende formulieren.

⁴⁾ l. c. 124 v.v.

omstreeks 't midden der 16^e eeuw een specifiek Nederl. Hervormde geest, die zich vooral uit door zijne evangelisch-christelijke richting. Helaas (!) echter blijft die richting niet de heerschende en wordt door eene wijsgeerig bespiegelende overvleugeld ¹⁾, die vooral door buitenlandschen geest werkte. De hoofdzakelijkste vertegenwoordiger van die spec. christel. geest is Erasmus ²⁾, die van den spec. weisg. besp. Calvijn.

Van beide richtingen vinden wij bewijzen in de openlijke geschriften der Ned. Kerk, te weten:

De specifiek evang. christel. is vertegenwoordigd in de Liturgische Formulieren en den Heidelbergschen catechismus ³⁾ (met uitzondering van 't doopsformulier voor bejaarden, als zijnde opgesteld door de Dordsche Synode); als zijnde in de eerste bij hun bewerking door Datheen nog vele sporen overgebleven van den oud-Nederlandschen geest dien à Lasco, de vriend van Erasmus, er in gelegd had ⁴⁾, terwijl de tweede door Ursinus in Melanchthoniaanschen geest opgesteld zou wezen, zooals de geheele Paltzische reformatie Melanchthoniaansch was ⁵⁾.

De spec. wijsgeerig besp. richting vindt hare uitdrukking in de 37 artikelen en de canones van Dordrecht, die door Calvinistische godgeleerden vervaardigd zijn.

¹⁾ l. c. 147.

²⁾ l. c. 138.

³⁾ l. c. 146. „Er heerscht in de Liturgie meestal de oud-Nederl. geest, veredeld door dien van Luther en Melanchthon

⁴⁾ Het bezwaar dat dit toch ook buitenlandsch is, wordt eenvoudig opgelost, door 't gezegde „de vriend van Erasmus,” en uit de woorden van à Lasco „Germaniae potissimum Ecclesiae operam dedi;” alsof à Lasco (H. de Groot zegt dit l. c. 145 woordelijk) daarmede wilde te kennen geven, dat hij vreemde kerkinrichtingen weinig gebruikt had! (Men verg. boven pg. 42 v.v.)

⁵⁾ Wij meenen boven aangetoond te hebben, dat dit niet zoo is.

Nu staan dus, altijd volgens H. de Groot, catechismus en Liturgie tegenover de 37 artikelen en de canones.

Laat ons met de «christelijke gebeden» beginnen ¹⁾ en zien, wat men daarin van anti-Calvinisme heeft weten te vinden. Allereerst zegt men ²⁾ straalt in die gebeden de *gratia universalis* door ³⁾; het «ons» en «ons allen» waar voortdurend van gesproken wordt, moet dit bewijzen, daardoor toch worden allen die tot de kerk behooren, als aan Christus behorende beschouwd, die zonder onderscheid deel hebben aan Christus verdiensten. Men wijst dan op plaatsen als «(wij danken u) dat Gij ons verlost hebt uit den jammerlijken dienst des duivels en alle afgoderij, waarin wij gevangen lagen, en ons gevoerd hebt tot het licht der waarheid en des heiligen Evangelies» ⁴⁾, evenzoo moet deze voorstelling te vinden zijn in het gebed na de catechismusprediking, na den eten enz.; men zegt nu uit deze voorstelling dat van *allen* gezegd wordt dat zij verlost zijn uit den dienst des duivels enz., kan men duidelijk zien, dat er hier geen sprake is van aanneming van den eenen en verwerping van den anderen, en dat dus in dit gedeelte der N. H. Liturgie een anti-Calvinistische geest heerscht. Wij geven toe dat op het eerste gezicht deze plaatsen en uitdrukkingen er zeer voor schijnen te pleiten.

Hoe moet men echter oordeelen, wanneer men ziet dat die woorden «ons» en «ons allen», in zoo ruimen mate in de gebeden gebruikt, volstrekt niets speciaal Nederlandsch of Lasciaansch of wat men verder als anti-

¹⁾ Wij laten rusten, wat men omtrent den catechismus beweert.

²⁾ H. de Groot, l. c. 152.

³⁾ d. i. volgens H. de Groot: „het deelgenootschap aan de heiligheid en zaligheid die van Christus uitgaat voor allen die in de kerk leven.”

⁴⁾ l. c. 152, (in het gebed voor allen nood der christenheid),

Calvinistisch wil aanhalen, behelzen; dat integendeel de gebeden der Geneefsche door Calvijn vervaardigde Liturgie van een dergelijk gebruik van het woord «ons» wemelen! Wat echter wel het meeste spreekt is 't volgende: de door ons aangehaalde zin uit het «gebed voor allen nood» enz.: «dat Gij ons verlost — licht uwer waarheid» komt *woordelijk* voor in het boetgebed der Geneefsche Liturgie ¹⁾: «hoc vero singulare (sc. *nobis* impertivisti), quod ad notitiam sancti tui Evangelii vocare nos dignatus sis, miserabile quo nos diabolus premebat servitutis jugum excutiens, et ab execranda idololatria vanisque superstitionibus, quibus immersi eramus, liberatos ad lumen veritatis tuae adduxeris.» Evenzoo is de uitdrukking uit het gebed na den eten ²⁾: «dat Gij *ons herboren* hebt tot de hoop op een beter leven, enz.» woordelijk bij Calvijn te vinden ³⁾: «tum vero praecipue quod in spem melioris vitae, quam nobis sacro tuo Euangelio revelasti, *nos regnare* dignatus.»

Men ziet, dergelijke uitdrukkingen bewijzen niets, ook bij Calvijn treedt in zijne gebeden de praedestinatieleer niet op den voorgrond, 't geen trouwens zeer natuurlijk is, wanneer men nagaat welke beschouwing Calvijn en op zijn voetspoor de gereformeerde dogmatici omtrent de kerk hadden. Bij het verschil dat bij hen gemaakt wordt tusschen *ecclesia visibilis* et *invisibilis* ⁴⁾ laat het zich

¹⁾ Niemeijer, l. c. pg. 176.

²⁾ H. de Groot haalt haar niet aan, hij spreekt alleen van het gebed in zijn geheel, maar wij meenen toch dat hij vooral op deze uitdrukking het oog zal gehad hebben.

³⁾ Niemeijer l. c. pg. 170.

⁴⁾ n.l. dit: De *invisibilis* is de gemeente der uitverkorenen (zie Heidelb. Catech. vraag 54), de *visibilis* daarentegen: est coetus eorum qui per verbum externum, sacramentorum, disciplinae ecclesiasticae usum in unum corpus ac societatem coalescunt. (Synopsis, purioris theologiae 432 aangehaald bij Heppé, Dogmatiek der ref. Kirche 481).

makkelijk begrijpen, dat zoolang men niet duidelijk zien kon dat er onder hen die tot die *ecclesia visibilis* behooren huichelaars waren, hen allen vooral in 't gebed, als leden der *invisibilis* beschouwde. Men wilde hierin geen oordeel vellen. Maar daarom nam men natuurlijk geene «algemeene bekeering» of «wedergeboorte» der *ecclesia visibilis* aan, zooals bijvoorbeeld duidelijk bij Micronius ¹⁾ te zien is, waar hij zegt dat de afgesnedenen (geexcommuniceerden) in eene zekere verdoemenisse der zielen en des lichaams komen, waar dus voor hem de leden der gemeente volstrekt niet als per se ter zaligheid bestemd beschouwd worden.

Trouwens ook in de gebeden die of onmiddellijk vóór of door de Synode van Dordrecht zijn vervaardigd, straalt deze zelfde geest door, men vergel. onder anderen 't slot van 't gebed vóór de vergadering der diakenen, waar uitdrukkelijk staat: «verwachtende de wederkomst uwes lieven Zoons Jezu Christi, die om *onzentwille* arm geworden is, om *ons* rijk te maken in der eeuwigheid.» Men zal nu toch zeker niet willen beweeran, dat een diaken volgens de Dordsche Synode per se een bekeerd man was; 't is duidelijk, men mag op die uitdrukkingen, die van eenen milden, oud-Nederlandschen geest moeten getuigen, niet drukken, zij worden èn bij zoogen. voorstanders èn bij zoogen. tegenstanders van den oud-Nederlandschen geest gevonden. Het bezigen van deze uitdrukking is, zouden wij willen zeggen, een pleiten op de verbondsbeloften Gods, die Hij aan de leden zijner kerk om zijns Zoons wil gegeven heeft. Maar daarom blijft men toch aan de verkiezing vasthouden, zooals dat duidelijk blijkt uit het formulier van den ban, waarin

¹⁾ l. c. fol. 54.

immers een lid der gemeente gestooten wordt buiten de gemeente van Christus, daar men hem beschouwt als tengevolge van zijnen levenswandel niet tot de uitverkorenen te behooren; en waaruit dus blijkt dat men, zoodra het een bepaalden persoon geldt, de verkiezing vasthoudt.

Men vergete niet, dat alle openbare schriften van de kerk uitgaande, beschouwd werden als voor geloovigen bestemd te zijn. En in den Heidelb. Catech. én in de Liturgie én in de geloofsbelijdenis vinden wij deze voorstelling. De waarheden daarin bevat worden beschouwd als alleen voor de lidmaten van Christus te zijn ¹⁾.

Wij zouden juist deze schijnbare tegenstrijdigheid met de praedestinatie, die men door den universeelen geest van het woord «ons» wil opmaken, als voor de praedestinatie sprekende willen opvatten. Wij hebben boven aangetoond dat de weg dien de Liturgie der N. H. Kerk genomen heeft van den beginne af van Calvijn uitgaat; mag men nu een dergelijk woord als «ons» enz. zoozeer in een anti-Calvinistischen geest uitleggen, of moet men het niet juist in zijnen geest zoeken te verklaren? Ons dunkt het laatste, wanneer, zooals wij gezien hebben, juist bij hem de quasi van algemeenheid getuigende uitdrukkingen voorkomen.

't Is zooals wij boven reeds aanstipten de voorstelling: *wij* ²⁾ zijn de uitverkoren gemeente Gods, op ons hebben

¹⁾ Men vergelijkte b.v. art. XXXIV der belijdenis, waarin van den doop gezegd wordt „ons wederbarende;” men zal ons misschien tegenwerpen dat wij hierop wijzende, te veel op kleinigheden letten, maar men vergete niet, dat H. de Groot en de Groninger school juist uit het in de Liturgie voorkomende „ons” tot haar ruime opvatting van 't evangelie besluiten.

²⁾ Men vergelijkte vooral de formulieren „van bevestiging der dienaren des Goddelijken woords,” waarin van de predikanten gezegd wordt dat

de verbondsbeloften betrekking qua gemeente, wij hebben er niemand van uit te zonderen, tenzij door zijn gedrag en wandel het tegendeel blijkt. Daarom heeft echter ieder lid der gemeente voor zichzelf nauwkeurig toe te zien, of hij bij zich de kenteekenen van het ware geloof ontdekt ¹⁾.

Onze slotsom aangaande de gebeden der N. H. Liturgie is dus deze, dat wij den zoogen. algemeenen geest, die er in heerschen moet, niet als anti-Calvinistisch kunnen beschouwen.

Wanneer wij nu het *doopsformulier* gadeslaan, vinden wij daarin wederom 't zelfde verschijnsel en meenen hierop niet verder behoeven integaan, dan op 't doopsformulier van Calvijn te wijzen en er eene zéér sterk sprekende uitdrukking uit aan te halen, men leest aldaar ²⁾: „Jam vero optimus et benignissimus Deus noster, non contentus nos in filios suos adoptasse atque in Ecclesiae suae communionem admisisse, largius adhuc atque prolixius suam in nos benignitatem conferre voluit, nobis videlicet pollicens fore ut Deus sit et noster, et vere etiam generis posteritatisque nostrae, adusque millesimam generationem. Wij vragen heerscht hierin niet volkomen dezelfde geest als in het doopformulier der Ned. H. kerk?

Vervolgens wil men ³⁾ nog dit verschil tusschen het

---

zij, *gesteld zijn tot geestelijke herder over de gemeente die God beroept tot zaligheid;*” vervolgens wordt van hen gezegd, „ten tweede is het ambt der herders, de openbare aanroeping des naams Gods te doen *vanwege de gansche gemeente.*” Dit doet, naar ons voorkomt, een helder licht op het gebruik van het woordje „ons” vallen, 't is zooals wij zeiden, juist een teeken van vasthouden aan de verkiezing; de eigenlijke gemeente is de gemeente der uitverkorenen, en van harentwege en voor haar wordt gebeden.

¹⁾ cfr. Vooral het avondmaalsformulier.

²⁾ cfr. Niemeijer, l. c. pg. 181.

³⁾ H. de Groot, l. c. 163.

doopsformulier en de belijdenisschriften der N. H. kerk vinden: volgens de Liturgie is «de doop eene inlijving in de gemeente van Christus, waardoor het vallen in zwakheid en zonde niet op eens onmogelijk wordt, zoodat eene *dagelijksche vernieuwing* onzes levens of een gedurig *wassen en toenemen* in den Heere Jezus Christus noodig blijft»; geheel anders is het in de geloofsbelijdenis, die Jezus alleen als rechtvaardigmakende en in zoo verre als heiligende kent, en dus geene *voortgaande* heiligmaking kent. Daarin is de doop (art. 34) «een aandoen van den nieuwen mensch en een uittrekken van den ouden mensch met al zijne werken.» Deze leer is in openbaren strijd met de Liturgie. Met andere woorden, volgens de Liturgie is de doop eene opname in de gemeente van Christus waardoor men zekere weldaden deelachtig wordt, die echter niet dadelijk in eens worden gegeven, maar gedurende den loop des geheelen levens worden medege-deeld; volgens art. XXXIV der belijdenis echter is de doop niet eene opname in de gemeente van Christus, maar eene afwassing van zonden en aandoen van den nieuwen mensch, d. w. z. eene weldaad die éénmaal geschonken wordt en vervolgens niet meer van werking is.

Wij meenen even te moeten aantonen dat deze voorstelling niet met de gegevens overeenstemt; wij doen dit, omdat men uit dit verschil, zoo het bestond, zoude opmaken, dat de vervaardigers ¹⁾ der Liturgie op dit punt iets anti-Calvinistisch 't zij met, 't zij zonder opzet gegeven hebben. Dat men in deze voorstelling, zoo zij de juiste is, inderdaad iets anti-Calvinistisch kan vinden, zal uit 't volgende duidelijk worden. Volgens H. de Groot is in 't

---

¹⁾ Wij gebruiken dezen pluralis gemakshalve om hen aan te duiden, die, hoe dan ook, aan onze Liturgie hebben medegewerkt.

doopsformulier de mogelijkheid verondersteld, dat een lid der kerk van Christus af kan vallen, terwijl volgens art. XXXIV der geloofsbelijdenis dit niet mogelijk zoude wezen, daar volgens H. de Groot in de 37 artikelen de perseverantia sanctorum geleerd wordt, terwijl deze in die Liturgie niet te vinden is ¹⁾.

Letten wij nu op, dan zien wij in de bovengenoemde voorstelling de volgende onjuistheden. 1°. «In 't formulier is de doop een inlijving in de gemeente van Christus», dit is niet in 't doopsformulier te vinden, de doop is geen inlijving in de gemeente, neen, 't is alleen het uiterlijke teeken van 't lidmaatschap; men is reeds vóór den doop lid der gemeente, zooals duidelijk uit de bewijsvoering voor de noodzakelijkheid van den kinderdoop blijkt ²⁾, en zoo als men vooral duidelijk uit de eerste doopvraag zien kan. Deze voorstelling komt ook voor in 't doopsformulier voor bejaarden ³⁾, men lette vooral op de derde vraag: (of gij gelooft) «dat gij een lid Jezu Christi en zijner kerk, door de kracht des H. Geestes zijt geworden»; en op de eerste vraag, waar de doop uitdrukkelijk een zegel der inlijving in de kerke Gods genoemd wordt. Eveneens stemt hiermede art. XXXIV der geloofsbelijdenis overeen, waar men de volgende voorstelling vindt, «door den doop wordt men ontvangen in de kerke Gods»; dit schijnt met de Liturgie te strijden, wanneer men echter op de volgende woorden let «door den doop wordt men van alle andere volken en vreemde religie afgezonderd»,

¹⁾ H. de Groot, l. c. pg. 163/64.

²⁾ cfr. H. C. 74. Zal men ook de jonge kinderen doopen? Ja; want mitsdien zij zoowel als de volwassenen in het verbond van God en in zijne gemeente begrepen zijn; enz.

³⁾ Wij herinneren dat volgens H. de Groot (l. c. 146) dit formulier reeds volkomen Dordschen geest ademt.

dan zien wij dat het niets anders beteekenen moet dan de opname in 't uiterlijk kerkverband van hen die als kinderen der gemeente reeds leden der ecclesia invisibilis zijn; waarom genoemd artikel dan ook zegt dat God bevolen heeft te doopen, «degenen die de zijnen zijn.»

2°. Vervolgens vindt men èn in de Liturgie èn in art. XXXIV de voorstelling dat door den doop beteekend wordt eene afwassing der zonden en eene vernieuwing van den mensch. Over de afwassing kunnen wij hier zwijgen, daar dit punt te duidelijk is, wel echter meenen wij op de vernieuwing te moeten wijzen. In de Liturgie is 't een dagelijksche vernieuwing des levens door den H. Geest; terwijl in art. XXXIV alleen de uitdrukking, «vernieuwing des harten» gevonden wordt, hieruit nu en uit de woorden «aantrekkende den nieuwen mensch» maakt H. de Groot een punt van groot verschil. Wij vragen of men dit werkelijk doen mag, wanneer men art. XXXIV goed leest en vooral let op de woorden van dit artikel «deze doop is niet alleen nut zolang het water op ons is, en dat wij 't water ontvangen, maar ook alle den tijd onzes levens,» d. w. z. dat 't geen ons bij den doop beloofd wordt, hier vooral de vernieuwing van 't hart des menschen, door 't geheele leven des geloovigen voortduurt. 3°. In verband met het bovengenoemde zegt H. de Groot nog het volgende ¹⁾: *Wie gedoopt moeten worden, beantwoordt de Liturgie, wij en onze kinderen.* Maar de belijdenis, die aan den doop of liever aan de rechtvaardigmaking, waarvan zij het zinnebeeld is, onze geheele herschepping tot heilige menschen toeschrijft, kan, wil zij zich zelve gelijk blijven, nauwelijks aan kinderen denken. Zij gaat dus den kinderdoop ongemerkt

¹⁾ l. c. bl. 164.

voorbij, en zegt, Art. 34, dat gedoopt moeten worden, *die van God zijn, wier voornemen is in het eeuwige leven te komen; waarbij aan kinderen niet te denken valt.* Wij begrijpen niet hoe iemand, indien hij dit artikel goed leest, zoo iets schrijven kan, Art. XXXIV *gaat den kinderdoop ongemerkt voorbij*, omdat bij hare voorstelling van rechtvaardigmaking nauwelijks aan kinderen bij den doop kan gedacht worden,» maar wat beteekent dan toch de passage in art. XXXIV: «dewelke wij gelooven dat men behoort te doopen, en met het merkteeken des verbonds te verzegelen enz.» waarin de kinderdoop zoo uitdrukkelijk geboden wordt. Vervolgens zijn ook de woorden «die van God zijn» door H. de Groot uit hun verband gerukt, wij zagen boven, zij beteekenen eenvoudig lid zijn van 't verbond Gods om Christus wil; en de woorden «wier voornemen het is in het eeuwige leven te komen» worden ook niet zoo gebruikt als H. de Groot het doet voorkomen. Men leze ze in art. XXXIV in hun verband na, en men zal zien dat er niet staat, dat zij wier voornemen enz. behooren gedoopt te worden, maar dat er alleen dit staat, dat hij wiens voornemen enz. *ééns met den eenigen doop* moet gedoopt worden, het is daar alleen eene bestrijding der wederdoopers en heeft met de vraag, hoe de toestand van hen die gedoopt worden, moet wezen, niets te maken.

Met andere woorden, volgens Liturgie en belijdenis is de doop bestemd voor de leden der gemeente, jong of oud, en een *teeken* van eene weldaad Gods aan de leden der gemeente geschonken, en wel zóó dat die weldaad niet *ééns* gegeven wordt, maar in hare werking het geheele leven door voortduurt; men ziet hier is geen denken aan *eene eenmalige geheele herschepping tot heilige menschen*, neen bij Liturgie en belijdenis wordt de

voortdurende werking des Heilige Geestes verondersteld.

Al kennen nu de belijdenis en de canones eene perseverantia sanctorum, en al wordt deze niet uitdrukkelijk in de Liturgie genoemd, zoo is zij haar toch niet geheel en al vreemd ¹⁾, nl. in dien zin dat ook zij wel degelijk gelooft dat iemand die eens door het geloof een waarachtig lidmaat van Christus geworden is, ook voortdurend door den H. Geest bijgestaan wordt; met andere woorden in deze strijden Liturgie en belijdenis niet met elkaâr ²⁾.

In het *avondmaalsformulier* meent men de Zwingliaansche opvatting te vinden en wel hierin dat 't avondmaal daar genoemd wordt een maaltijd *ter gedachtenis aan Jezus en ter gemeenschapsoefening der geloovigen* ³⁾.

Aangezien dit nu twee punten zijn die wel is waar bij Zwingli gevonden worden, maar evenzeer bij Calvin voorkomen, hebben wij het punt van verschil tusschen de Zwingliaansche Liturgie en de Calvinistische belijdenis zeker hierin te zoeken, dat genoemde twee denkbeelden uitsluitend het denkbeeld omtrent 't avondmaal weergeven, terwijl de Calvinistische theorie er niet in gevonden wordt. Kunnen wij dus aantonen dat dit laatste wel het geval is, dan vervalt het beweren van anti-Calvinisme in dezen.

In de afdeeling van 't avondmaalsformulier nu die begint met de woorden: «Uit deze inzetting des Heiligen Avondmaals enz.» vinden wij deze voorstelling: «Christus is voor onze hongerige en dorstige zielen tot een waar-

¹⁾ Men vergelijke ook de woorden van het 54ste antwoord van den H. C.: „en dat ik derzelve een levend lidmaat ben en eeuwig zal blijven;” en bedenke hierbij, dat volgens H. de Groot catechismus en Liturgie van denzelfden geest bezield zijn.

²⁾ Men vergelijke H. de Groot l. c. pg. 163 en 164.

³⁾ H. de Groot l. c. 165 en Mensinga l. c. pg. 324 v.v.

achtige spijs en drank des eeuwigen levens geworden» hierop nu wijst hij ons in het H. Avondmaal ¹⁾).

Nu zal men misschien tegenwerpen, dat dit iets is waarmede Zwingli zoude overeenstemmen; wij gelooven wel dat hij dit zoude doen met deze woorden op zich zelve genomen; let men echter op andere plaatsen van 't formulier dan ziet men duidelijk dat deze woorden be-
 list Calvinistisch te verklaren zijn. Men lette op 't volgende: in de woorden die aan de eigenlijke avondmaals-handeling voorafgaan vinden wij woordelijk dit: «opdat wij dan met het waarachtige hemelsche brood Christus gespijst mogen worden, zoo laat ons met onze harten niet aan het uiterlijke brood en wijn blijven hangen, maar dezelve opwaarts in den hemel verheffen, daar Christus Jezus onze voorspraak is» ²⁾); men ziet het, deze woorden zijn zoo zuiver Calvinistisch mogelijk, en ware het avondmaalsformulier in Zwingliaanschen geest geschreven, zij zouden er nooit in voorkomen; het Zwinglianisme kent geen gespijst worden met het hemelsche brood Christus aan 't avondmaal, daarbij is 't zuiver de gedachtenisviering; wel is waar vinden wij daarbij ook sommige uitdrukkingen die aan Calvinisme doen denken ³⁾),

¹⁾ Men lette vooral op dat hier niet, zooals Mensinga l. c. zegt, alleen op 't breken des lichaams en 't vergieten des bloeds aan 't kruis gewezen wordt en op de werking die er van uitgaat, maar dat er staat, dat Jezus Christus „aan 't kruis zijn lichaam in den dood geeft” enz. en „de hongerige en dorstige zielen met dat gekruiste lichaam spijzigt,” met andere woorden dat hier niet, alleen aan eene werking van 't kruis uitgaande gedacht wordt.

²⁾ Wij herinneren er aan dat deze woorden uit de Geneefsche Liturgie zijn overgenomen en ook bijna woordelijk voorkomen in den commentaar van Calvijn op I Cor. XI, 24; van Calvijns verklaring van dezen tekst zegt Mensinga zelve, dat zij *de* plaats uit de werken van Calvijn is, waar men het best zijne meening omtrent 't avondmaal kan weêrvinden.

³⁾ efr. boven pg. 78 v.v.

maar 't kenmerkende van Zwingli's standpunt blijft toch de gedachtenisviering.

Vergelijkt men nu overigens nog de woorden uit het gebed vóór de eigenlijke avondmaalsviering in de N. H. Liturgie: «dat onze — harten met zijn waarachtig lichaam en bloed, *ja met hem waarachtig God en mensch*, dat eenig hemelsch brood, *door de kracht des Heiligen Geestes* gespijzgd en gelaafd worden», dan vindt men hierin woorden die zuiver Calvinistisch zijn. ¹⁾

Bedenkt men nu nog dat een Liturgisch geschrift niet zoo op terminologie let als eene belijdenis dit doen moet, en bedenkt men vervolgens dat b.v. ook in de Geneefsche Liturgie de sterke Calvinistische uitdrukkingen van art. XXXV der Ned. geloofsbelijdenis niet voorkomen, dan zal men ons moeten toegeven dat 't avondmaalsformulier niet in strijd is met de geloofsbelijdenis. ²⁾

Wat de formulieren van ban en wederopname betreft, wil men ³⁾ in de opname van dergelijke formulieren eene inconsequentie zien met betrekking tot de perseverantia sanctorum, doordien, zooals men zegt, «dergelijke formulieren eene niet volharding der heiligen als mogelijk veronderstellen.» Wij begrijpen werkelijk niet, hoe men dit hieruit kan opmaken; een dergelijke tucht bewijst alleen, zoo als wij boven ⁴⁾, naar aanleiding van het formulier van à Lasco en Micronius zeiden, dat niet alle

¹⁾ Zóó zuiver Calvinistisch, dat Mensinga die het verschil tusschen Zwingli en Calvijn wil aangeven, juist dergelijke uitdrukkingen bezigt (pg. 240) om het standpunt van Calvijn te schetsen; en toch is volgens hem 't avondmaalsformulier Zwingliaansch!

²⁾ Men vergelijkte overigens bij Mensinga, hoe *zeer* veel uit dit formulier woordelijk overeenstemt met 't Geneefsche, ja — hoe juist de sterkste uitdrukkingen er uit over zijn genomen.

³⁾ H. de Groot, l. c. pg. 163.

⁴⁾ Zie boven pg. 75.

leden der gemeente per se geloovigen of uitverkorenen zijn. H. de Groot vergeet dat bij 't leerstuk van de perseverantia sanctorum onder de sancti niet de leden der ecclesia visibilis maar der invisibilis begrepen worden ¹⁾, zoodat dus de ban en afsnijding niets met de perseverantia te maken hebben.

In de formulieren *van bevestiging* enz. is niets te vinden wat men in anti-Calvinistischen geest zoude kunnen uitleggen, en wij zouden ze onopgemerkt kunnen voorbijgaan, zoo niet juist in deze formulieren eenige uitdrukkingen voorkwamen, die in Calvinistischen geest geschreven zijn. Wij herinneren dus even aan uitdrukkingen als «God vergadert uit het verdorven menschelijke geslacht eene gemeente ten eeuwigen leven», die meer dan eens in genoemde formulieren voorkomen. Wij zullen nu niet zeggen dat daarin de praedestinatie uitdrukkelijk geleerd wordt, maar wij meenen toch dat zij ons zeer aan verkiezing doen denken.

Er blijft ons nu nog alleen het *Huwelijksformulier* te beschouwen overig. De geest van dit formulier ²⁾ is zoodanig dat wij het zouden kunnen voorbijgaan, zoo niet uit sommige plaatsen er van, die in den tijd van 1550—1618/19 eenige veranderingen hebben ondergaan, dit blijken moest ³⁾ «hoe in de oudste stukken der N. H. kerk de leer van de door Jezus gestichte kerk op den voorgrond stond, maar allengskens verdrongen is geworden, toen de ontwikkeling van het Calvinisme, of der leer van *de bijzondere genade*, de voorstelling van eene *algemeene*,

¹⁾ efr. Can. Dordr.

²⁾ Wij verwijzen naar Ménsinga om te zien, hoeveel van dit formulier uit Calvijn en à Lasco — Micronius is aangenomen.

³⁾ H. de Groot l. c. 156.

door Christus geest bezielde kerk onverstaanbaar maakte». H. de Groot tracht dit dan door 't volgende te bewijzen ¹⁾:

«Oudtijds begon het huwelijksformulier aldus: «Overmits — toekomende; opdat gij N. en N., die uwe echtelijke verbinding in Gods naam *voor de christelijke gemeente* wilt laten bevestigen enz.» Dan wijst H. de Groot ook nog op de uitdrukking «gelijk gij hier betuigt voor *de christelijke gemeente*», en eindelijk tweemaal in de vragen aan bruid en bruidegom «hier voor God en *zijne heilige gemeente*» Na de synode van Dordrecht nu luiden deze woorden aldus: «*voor de christelijke gemeente*» is geworden «*openlijk alhier in de kerk*»; voor «*de christelijke gemeente*» komt «*deze christelijke gemeente*» en voor «*zijne heilige gemeente*» «*deze zijne heilige gemeente.*»

Hierin schijnt eenige bewijskracht voor het gezegde van H. de Groot te liggen, wanneer men echter op het volgende let, zal men ons moeten toegeven, dat de aangehaalde veranderingen niets bewijzen. In de Liturgie van à Lasco, die dan volgens H. de Groot hoofdzakelijk dien oud-Nederlandschen Calvinistischen geest behelst, lezen wij de volgende uitdrukkingen, (wij zetten gemakshalve de verschillende uitdrukkingen naast elkaar):

à Lasco ²⁾: N. est N. postulant, ut, *coram coetu hoc vestro* conjungantur. En vervolgens bij de vragen aan bruidegom en bruid: *coram hac ecclesia profiteris.*

Het formulier na 1618/19: *openlijk alhier in de kerk* wilt laten bevestigen. En vervolgens bij de vragen aan bruidegom en bruid: *voor deze zijne gemeente.*

¹⁾ l. c. pg. 157. Men vergelijke overigens *het gebed na de predikatie* der Geneefsehe Liturgie, en daarin vooral de volgende passage: ut *et hic* et in alia qualibet orbis terrarum parte pace stabili fruentes te. — eolamus, om te zien hoe juist Calvijn een zeer beslist uitgesproken denkbeeld aangaande zulk eene „algemeene — kerk” heeft; dus de Calvinistische Synode van 1618/19 heeft volgens H. de Groot anti-Calvinistisch gehandeld!

²⁾ à Lasco II, 251 en 263, 264.

Hieruit blijkt, dunkt ons, duidelijk dat genoemde uitdrukkingen niets in den door H. de Groot's genoemden geest beteekenen; anders zoude men juist andersom als hij moeten redeneeren: «Bij à Lasco heerscht de anti-Calvinistische geest, in de formulieren die na 1566 in gebruik komen vindt men daarvoor Calvinistische uitdrukkingen, die echter de Calvinistische synode van 1618/19 wederom door de oude anti-Calvinistische vervangt.» Hiermede zal echter zeker niemand overeenstemmen. Men ziet de woorden «ecclesia» en «gemeente» hebben in deze uitdrukkingen niets met de «algemeene» kerk of met eene kerk der bijzondere genade te doen; 't is alleen eene uitdrukking voor «gemeente» in zuiver plaatselijken zin genomen.

Zoo zijn wij dan nu aan 't einde van onze beschouwing gekomen en meenen als resultaat er van dit te mogen aannemen:

In de Nederlanden wordt zoodra er sprake kan wezen van eene gevestigde kerk, deze kerk voorzien met Liturgische geschriften die van hun eersten oorsprong af op Calvijn terug wijzen, zoodat dus de loop van de geschiedenis der Liturgie der N. H. Kerk deze geweest is: Calvijn vervaardigt eene Liturgie, die van alle protestantsche de meest anti-roomsche is, met deze Liturgie komt à Lasco door Valerandus Pollanus in aanraking; à Lasco schrijft eene Liturgie zamen met de leeraars der vluchtelingengemeente te Londen, die op Calvijn's Liturgie berust; deze twee Liturgien (Calvijn en à Lasco) worden nu gebruikt bij 't samenstellen van de Paltzische Liturgie die vervaardigd is door den Calvinistischen Olevianus en deze Liturgie wordt voor een groot gedeelte overgebracht in Nederlandsch gewaad door Petrus Dathenus en vindt weldra verspreiding bij alle Noord-Nederlandsche geref.

kerken; waaruit men duidelijk zien kan dat zij op geen onvoorbereiden bodem valt; ook vóór 1550 is de hervormingsgeest nooit beslist anti-Calvinistisch geweest; in den loop van 1581—1618/19 komen nu nog sommige stukken bij deze Liturgie, totdat in 1618/19 de Liturgie compleet is. Deze Liturgie nu is niet in strijd met de belijdenisschriften dier kerk, maar stemt er mede overeen. Vooral moet dit toegestemd worden, wanneer men in 't oog houdt 't verschillend doel waarmede de belijdenisschriften en de Liturgie geschreven zijn.

Behoorende bij pag. 9, noot 3.

Dat reeds in de eerste eeuw als Liturgische Formules voorkomen 't gebed des Heeren en Formules bij 't bedienen van den doop en het avondmaal is duidelijk uit de *Διδαχὴ τῶν ἀποστόλων* te zien. Wanneer wij met Adolf Harnack ¹⁾ aannemen, dat de tijd der vervaardiging der *διδαχὴ* tusschen 135 en 165 is te beperken, meenen wij te mogen aannemen, dat wij in dit werk eene getuigenis van gebruiken voor ons hebben, die al zijn zij eerst gedurende de tweede eeuw geschreven, toch reeds uit vroeger tijd afkomstig zijn. En wel om deze reden: waar de auteur der *διδαχὴ* bij zeer vele voorschriften omtrent 't leven der christenen woorden van den Heere citeert, ja zelfs zeer *woordelijk* aanhaalt, waar hij zich bij alles wat op den weg des levens of den weg des doods betrekking heeft beroept op gezegden en uitspraken van personen die vóór hem geleefd hebben ²⁾, meenen wij te

---

¹⁾ Lehre der zwölf Apostel nebst untersuchungen zur ältesten geschichte der Kirchenverfassung und des Kirchenrechts, in Texte und untersuchungen zur geschichte der alchristlichen Literatur II^{ter} band, heft 1 u. 2, bl. 158 vv.

²⁾ Men lette onder anderen hierop, dat in de *διδαχὴ*, die zooals bekend, van zeer kleinen omvang is (zij beslaat in de uitgave van J. J. Prins (L. B. apud E. J. Brill 1854) niet meer dan 12 bl.), ± 30 aanhalingen uit 't O. en N. T. voorkomen, waarvan sommigen 2, 3 ja 6 en meer verzen groot zijn, al zijn zij niet allen woordelijk aangehaald. (cf. Harnack, l. c. pag. 65.)

mogen stellen, dat hij ook in de Liturgische Formules, die hij geeft, zich zal bediend hebben van woorden, die in den tijd, waarin hij schreef algemeen aangenomen waren, en uit vroeger tijd dateeren. Men lette er ook op, dat deze Liturgische Formules vier in getal zijn, de doopsformule, een gebed voor dagelijksch gebruik, en twee gebeden voor doop en avondmaal, waarvan het eene voor dagelijksch gebruik bestemde, woordelijk het Onze Vader is.

Wij vinden dan op pag. 20 van het aangehaalde werk van Harnack het voorschrift, dat men doopen moet *εις τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος*, men ziet woordelijk uit Matth. 28, 19 overgenomen, zoodat wij zeggen mogen, dat volgens de *διδασχὴ* van ± 100 p. Ch. af, wij eene doopsformule vinden, die volgens het voorschrift van den Heiland zelve gebruikt wordt ¹⁾.

In VIII van de *διδασχὴ* vinden wij het onze vader ²⁾, en wel bepaalt als een Liturgisch gebed. Het is daar niet als bij Mattheus *οὕτως προσεύχεσθε*, maar *τρὶς τῆς ἡμέρας οὕτω προσεύχεσθε*. Dus geen modelgebed, maar iets waarvan het driemaalig dagelijksch gebruik is voorgescreven.

In IX ³⁾ vinden wij een voorschrift aangaande het avondmaal: *Περὶ δὲ τῆς εὐχαριστίας οὕτως εὐχαριστήσατε*

¹⁾ Men werpe ons niet tegen, dat deze woorden geene bepaalde formule zijn zouden, maar een model. Wij vinden toch op de aangewezen plaats (l. c. 23) zoo vele minutieuse aanwijzingen voor 't gebruik van *ὕδωρ ζῶν* of *ψυχρὸν* of *θερμὸν*, dat wij als zeker kunnen stellen, dat de schrijver het gebruik der woorden *εις τὸ ὄνομα* κ. τ. λ. verplichtend stelt, anders had hij zich hierover zeker uitgelaten, had het ten minste, al was 't in korte woorden aangeduid.

²⁾ Harnack, l. c. pag. 26, 27.

³⁾ l. c. pag. 28 vv.

πρῶτον περὶ τοῦ ποτηρίου· *Εὐχαριστοῦμέν σοι, πάτερ ἡμῶν, ὑπὲρ τῆς ἀγίας ἀμπέλου Δαβὶδ τοῦ παιδός σου, ἧς ἐγνώρισας ἡμῖν διὰ Ἰησοῦ τοῦ παιδός σου· σοὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας.*
 Al moge nu over dit *ἀγίας ἀμπέλου* groote duisternis zweven, zoodat zelfs door een man als Harnack het non liquet uitgesproken moet worden ¹⁾, dit schijnt toch de beste verklaring er van te zijn, althans die verklaring, die het meest mogelijke licht er op werpt, het *ἀ. ἁ. Δαβὶδ* in betrekking te stellen met het bloed van Christus, dat de zonden uitdelgt ²⁾. Is deze verklaring nu de juiste, dan hebben wij hier in dit gebed voor ons de voorstelling, dat Christus' bloed geopenbaard is voor velen, en bewegen ons daarmede op Paulinisch terrein.

L. c. pag. 30 vinden wij dan een gebed voor 't gebroken brood: *Περὶ δὲ τῆς κλάσματος· Εὐχαριστοῦμέν σοι, πάτερ ἡμῶν, ὑπὲρ τῆς ζωῆς καὶ γνώσεως· ἧς ἐγνώρισας ἡμῖν διὰ Ἰησοῦ*

¹⁾ l. c. 29.

²⁾ l. c. pag. 29. Harnack vindt deze verklaring de meest passende, (of l. c. pag. 29) doch zij schijnt hem door twee bezwaren gedrukt te zijn, nl. 1°. dat Christus genoemd wordt de wijnstok *David's*, ons komt voor dat dit bezwaar niet zoo groot mag genoemd worden, wanneer men bedenkt, dat de vervaardiger der *διδαχὴ* de evangelien blijkbaar gekend heeft en dus niet vreemd kon wezen aan het geschiedkundige feit, dat de Christus van David afstamde en tevens uit de evangelien en het O. T. wist, dat de Christus uit het geslacht van David voort moest komen. Vooral echter lette men op de door Harnack l. c. pag. 29 aangehaalde plaats van Clemens Alexandrinus: (*τίς ὁ σωζόμενος πλούσιος 29*) οὗτος (sc. *χριστός*) ὁ τὸν οἶνον, τὸ αἶμα τῆς ἀμπέλου τῆς *Δαβὶδ*, ἐκχέας ἡμῶν ἐπὶ τὰς τετρωμένους ψυχάς, waaruit men dus zien kan, dat tegen het einde der tweede eeuw Christus bekend was onder den naam van *ἄμπελος Δαβὶδ*. 2°. Meent Harnack, dat deze verklaring gedrukt wordt door de moeielijkheid, hoe Jezus den heiligen wijnstok *David's*, nl. zich zelven openbaren kan. Drukt Harnack hier niet te veel er op, dat de *ἄμπελος Δαβὶδ* Christus is? Christus wordt hier niet gezegd zich zelven, maar de *ἄμπελος* geopenbaard te hebben, d. w. z. niet alleen den wijnstok zelve, maar ook diens vrucht, hier zijn bloed geopenbaard te hebben, en heeft Jezus dit nu niet gedaan door zijn lijden en sterven?

τοῦ παιδός σου¹⁾ σοὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. Ὡσπερ ἦν τοῦτο τὸ κλάσμα δισκορπισμένον ἐπάνω τῶν ὄρεων καὶ συναχθὲν ἐγένετο ἔν, οὕτω συναχθήτω σου ἡ ἐκκλησία ἀπὸ τῶν περάτων τῆς γῆς εἰς τὴν σὴν βασιλείαν· ὅτι σοῦ ἔστιν ἡ δόξα καὶ ἡ δύναμις διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς τοὺς αἰῶνας²⁾. Als dankgebed na 't gebruik van de eucharistie komen dan de volgende woorden: Ἐὐχαριστοῦμέν σοι, πάτερ ἅγιε, ὑπὲρ τοῦ ἁγίου ὀνόματός σου, οὗ κατεσημάσθης ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν, καὶ ὑπὲρ τῆς γνώσεως καὶ πίστεως καὶ ἀθανασίας, ἧς ἐγνωρίσάς ἡμῖν διὰ Ἰησοῦ τοῦ παιδός σου· σοὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. Σὺ, δέσποτα παντοκράτορ, ἐκτίσας τὰ πάντα ἔνεκεν τοῦ ὀνόματός σου, τροφήν τε καὶ ποτὸν ἔδωκας τοῖς ἀνθρώποις εἰς ἀπόλαυσιν, ἵνα σοὶ εὐχαριστήσωσιν, ὑμῖν δὲ ἐχαρίσω πνευματικὴν τροφήν καὶ ποτὸν καὶ ζωὴν αἰώνιον διὰ τοῦ παιδός σου. Πρὸ πάντων εὐχαριστοῦμέν σοι ὅτι δυνατός εἶ σὺ σοὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. Μνήσθητι, κύριε, τῆς ἐκκλησίας σου τοῦ ῥύσασθαι αὐτὴν ἀπὸ παντὸς πονηροῦ καὶ τελειῶσαι αὐτὴν ἐν τῇ ἀγάπῃ σου, καὶ συναξὸν αὐτὴν ἀπὸ τῶν τεσσάρων ἀνέμων, τὴν ἁγιασθεῖσαν, εἰς τὴν σὴν βασιλείαν, ἣν ἠτοίμασας αὐτῇ· ὅτι σ. ε. ἡ. δ. κ. ἡ. δ. ε. τ. α. Ἐλθέτω χάρις καὶ παρελθετω κόσμος οὗτος. Ὡσαννά τῷ θεῷ Δαβὶδ. Εἴτις ἅγιός ἔστιν, ἱερχέσθω· εἴτις οὐκ ἔστι, μεταροείτω· μαρὰν ἀθά· ἀμήν.

¹⁾ Wanneer hier zoo duidelijk er op gewezen wordt, dat Christus ons zijn lichaam geopenbaard heeft, moeten wij dan niet aannemen, dat in het gebed voor den drinkbeker sprake zal zijn van zijn bloed, dat hij ons geopenbaard heeft. En nu lette men op dat Christus in dit gebed gezegd wordt ons de ἅγια ἄμπελος Δαβὶδ geopenbaard te hebben, is dat dan niet waarschijnlijk het bloed van Christus?

²⁾ Cf. I Cor. 10, 17 en ook de hierop betrekking hebbende passage uit het Paltzer (en ook N. H. (zie boven)) formulier op 't avondmaal, dat aan de Wurtemburger Kirchenordnung ontkend is. Harnack zegt van dit gebed uit de διδασχὴ dat het door zijne eschatologische strekking den hoogsten ouderdom verraadt. Naar ons voorkomt een bewijs te meer er voor dat reeds in de 1^e eeuw Liturgische gebeden voorkomen.

Wij begrijpen niet, hoe Harnack er toe komt om te zeggen, dat in de *διδαχή* geen Liturgische bestanddeelen voorkomen. Het geciteerde gebed is er, naar ons voorkomt, reeds bewijs genoeg voor. Men zoude alleen nog kunnen zeggen, dat het een modelgebed is, waarnaar men zijne gebeden bij 't avondmaal moest inrichten. De volgende zin, die dadelijk na dit gebed staat, lost deze tegenwerping op *Τοῖς δὲ προφήταις ἐπετρέπετε εὐχαριστεῖν ὅσα θέλουσιν*. Wordt hier aan de «profeten» vrijheid in 't gebed toegestaan, dan ligt in deze woorden tevens opgesloten, dat voor de anderen dit gebed naar *vorm en inhoud* verplichtend is, met andere woorden, dat het een vast bestanddeel van den eeredienst vormt en dus een Liturgisch gebed is. En dat eindelijk de eucharistie ten tijde der opstelling der *διδαχή* tot den openbaren eeredienst behoort, wordt ons duidelijk uit de volgende woorden ¹⁾: *Κατὰ κυριακὴν δὲ κυρίου συναθρόντες κλάσατε ἄρτον καὶ εὐχαριστήσατε κ. τ. λ.*

Vergelijken wij nu dit alles met de Liturgische bestanddeelen van het N. T., dan vinden wij soms *woordelijke* overeenstemming, soms *uitleiding* der daar voorkomende denkbeelden, maar nog niet in het minst sprake van creatuurvergoding, zooals die weldra in de volgende eeuwen in de Liturgien voorkomt ²⁾.

¹⁾ Harnack, l. c. pag. 53 v.

²⁾ Wij vinden in de *διδαχή* reeds het woord *λειτουργία* (Harnack l. c. pag. 58), toch laat zich daar ter plaatse niet uitmaken, of het daar bepaald op den uiterlijken eeredienst betrekking heeft, of meer in 't algemeen ziet op eene „dienstleistung” aan de gemeente, ons dunkt 't laatste (cf. ook wat Harnack er bij aanteekent en ook de door hem uit den eersten Clemensbrief aangehaalde plaats, waar het woord *λειτουργία* als van een reeds geordenden openbaren eeredienst gebruikt wordt).

STELLINGEN.

I.

Utenhove is de eerste samensteller der «Christelijke Ordonnancien der Nederlandscher ghemeeynten Jesu Christi te Londen.»

II.

Valerandus Pollanus heeft geene Liturgie voor de Waalsche afdeeling der Londensche vluchtelingengemeente *vervaardigd*.

III.

Datheen is de overbrenger der Paltzische Liturgie in Nederlandsch gewaad te noemen.

IV.

Het is onjuist te beweren, dat het Calvinisme aan het Nederlandsche volk is opgedrongen.

V.

Jan Utenhove was geen Zwingliaan.

VI.

De avondmaalsleer in de Liturgie der N. H. Kerk is niet Zwingliaansch.

VII.

Historisch onjuist is de verklaring in den Heidelberg-schen Catechismus van 't artikel «nedergedaald ter helle» gegeven.

VIII.

In de schriften van Dr. H. F. Kohlbrugge is geen antinomianisme te vinden.

IX.

Psalm 45 is Messiaansch.

X.

De brief aan de Efeziërs is door Paulus geschreven.

XI.

Het verschillend karakter der reden van Jezus Christus bij Johannes en bij de Synoptici geeft geen voldoende grond om aan de echtheid van het 4de Evangelie te twijfelen.

XII.

De meening dat Petrus de onderhouding van de Mozaïsche wet ook voor heidenen noodzakelijk achtte, strijdt met Gal. II.

XIII.

In Johannes 17, 5 wordt de praëxistentie van Christus geleerd.

XIV.

Er bestaat geen voldoende grond om Mattheus 28, 7 *εἶπεν* voor *εἶπον* te lezen.

XV.

De conjectuur van Mangey op Lukas 20, 38 is niet aan te bevelen.

XVI.

Met de ontkenning van het rechtstreeksch verband tusschen Christus' dood en de vergeving der zonden, wordt een wezenlijk deel der christelijke belijdenis prijsgegeven.

XVII.

Een zoogenaamde empirist handelt inkonsequent wanneer hij de mogelijkheid der wonderen loochent.

XVIII.

Dogmatiek en Ethiek moeten in de Encyclopaëdie der Theologie afzonderlijk behandeld worden; de Dogmatiek moet aan de Ethiek voorafgaan.

XIX.

Bij de behandeling der Dogmatiek moet de Theologie aan de Christologie voorafgaan.

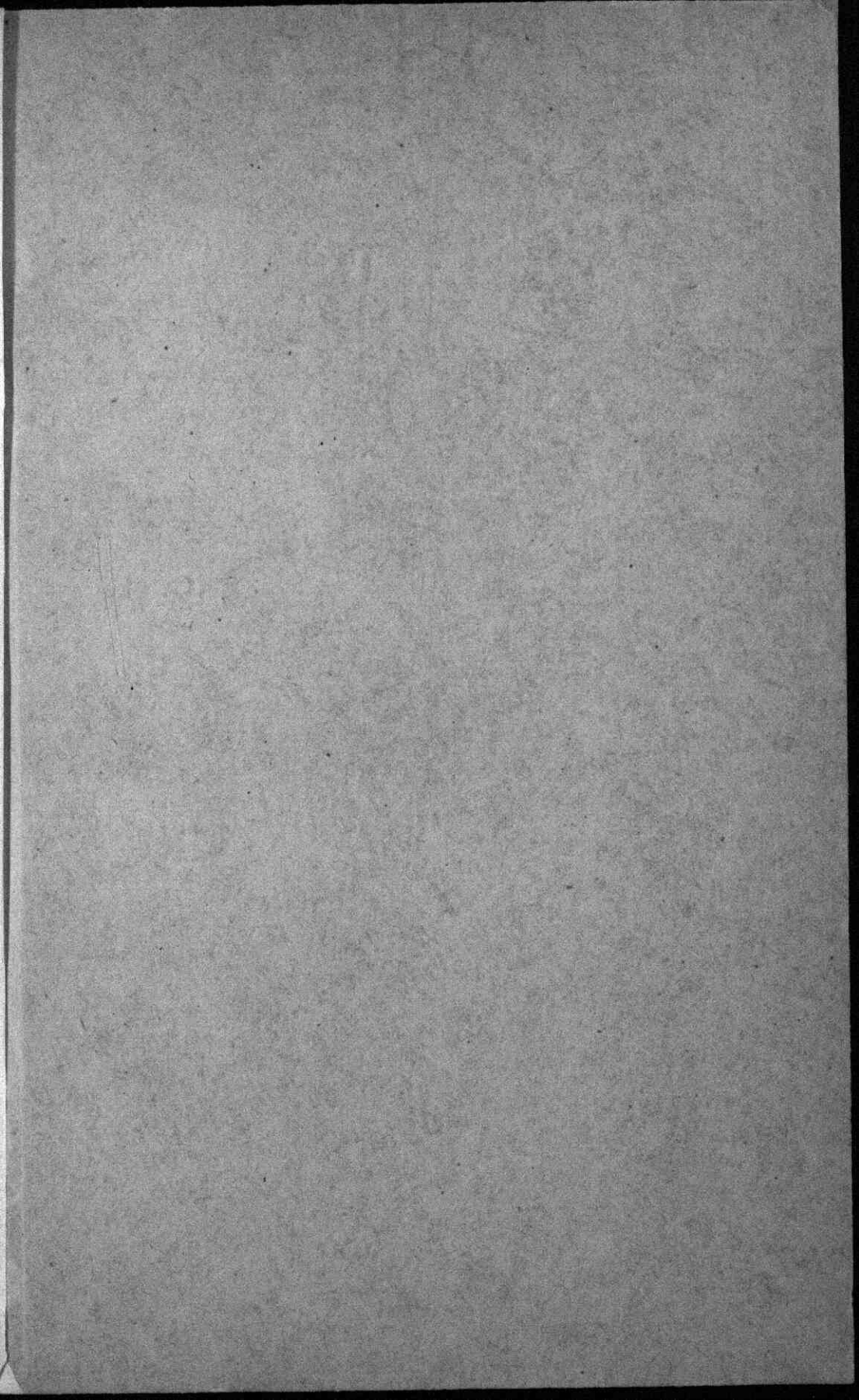
XX.

Bij de verdeeling der Kerkgeschiedenis in tijdvakken is het beter met Gregorius den Grooten, dan met Karel den Grooten een nieuw tijdvak te beginnen.

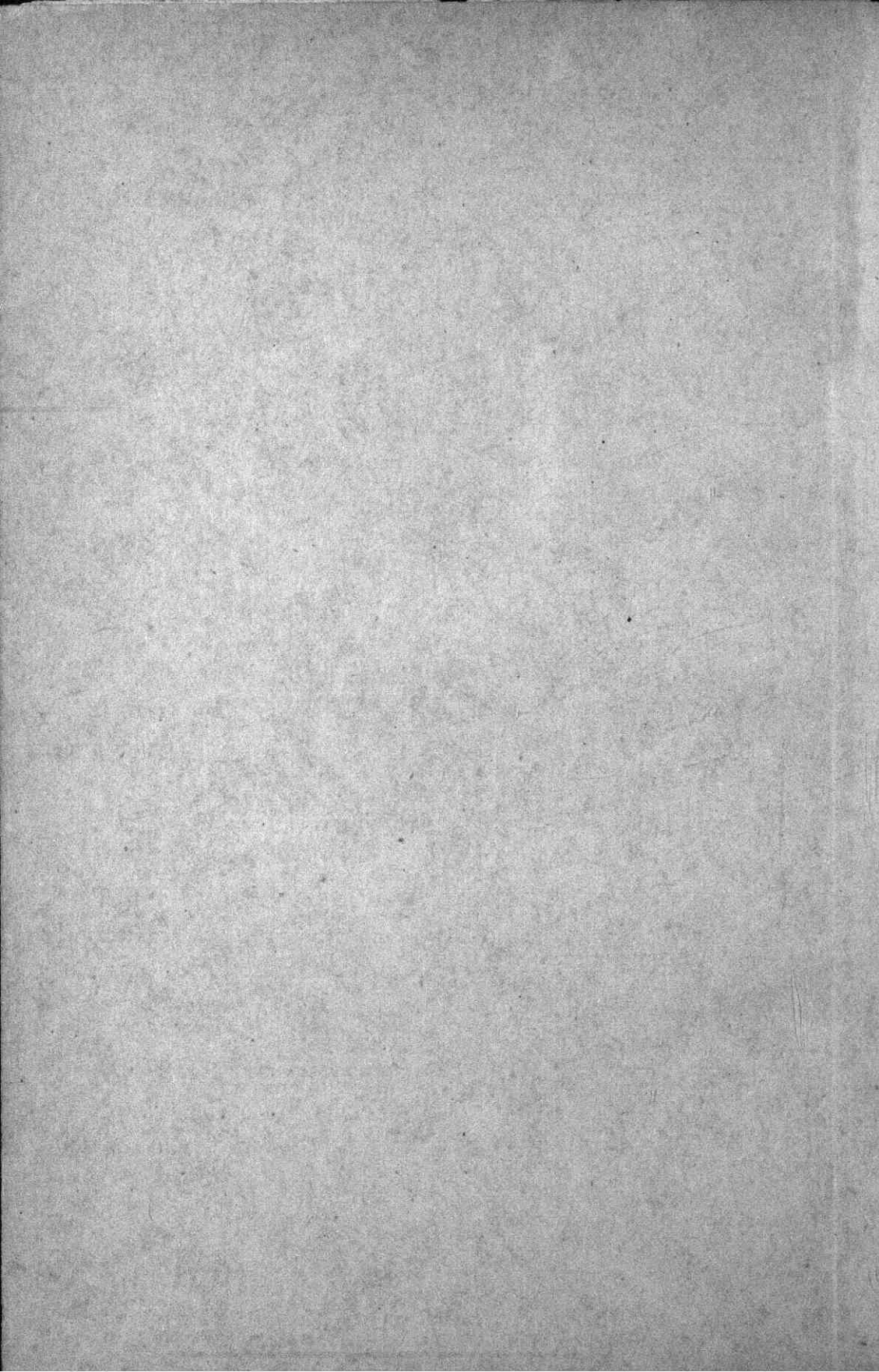
XXI.

De Dogmengeschiedenis moet niet bij de Dogmatische, maar bij de historische Theologie behandeld worden.

149-152

Dis

1